

Biografia zawodowa
Władysława Paszkowskiego

Małgorzata Dajnowicz
Adam Miodowski

**Biografia zawodowa
Władysława Paszkowskiego**

białostockiego konserwatora zabytków
w fotografiach zapisana
(1945–1972)

Seria
ZACHOWANIE POLSKIEGO DZIEDZICTWA NARODOWEGO
21

Recenzenci

Jakub Lewicki, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
Karol Łopatecki, Uniwersytet w Białymstoku

Redakcja serii

Karol Łopatecki, Wojciech Walczak

Opracowanie redakcyjne

Edyta Chrzanowska/e-DYTOR

Korekta

Agnieszka Kwaterska, Magdalena Wojcieszak/e-DYTOR

Indeksy

Iwona Karwacka/e-DYTOR

Projekt okładki, skład, łamanie

Bogdan Suprun/e-DYTOR

Na okładce

Władysław Paszkowski w terenie obok służbowego willysa. Fot. NN, b.d.;
Obraz zniszczeń wewnątrz pałacu Branickich. Fot. Władysław Paszkowski, 1946

Opracowanie współfinansowane przez Województwo Podlaskie

Partner projektu

Podlaski Wojewódzki Konserwator Zabytków

ISBN 978-83-64103-46-9

© Copyright by Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy
and Małgorzata Dajnowicz & Adam Miodowski, Białystok 2021

Wydawca

Instytut Badań
nad Dziedzictwem
Kulturowym Europy

Druk

TOTEM.COM.PL

Władysław Paszkowski

SPIS TREŚCI

WSTĘP	11
-----------------	----

CZĘŚĆ I

GENEZA POWSTANIA, ZASÓB I WYKORZYSTANIE ARCHIWUM FOTOGRAFICZNEGO WŁADYSŁAWA PASZKOWSKIEGO	31
--	----

Rozdział 1. Rys biograficzny Władysława Paszkowskiego – twórcy archiwum fotograficznego dokumentującego zniszczenia wojenne i odbudowę zabytków Białostocczyzny	33
---	----

Rozdział 2. Zasób archiwum fotograficznego Władysława Paszkowskiego w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku i Archiwum Państwowego w Białymstoku	59
---	----

Rozdział 3. Wykorzystanie archiwum fotograficznego Władysława Paszkowskiego w publikacjach naukowych i przy opracowywaniu dokumentacji rekonstrukcyjnej	63
---	----

3.1. Zakres wykorzystania archiwum fotograficznego we własnych publikacjach Władysława Paszkowskiego i w opracowywanej dokumentacji rekonstrukcyjnej	63
--	----

3.1.1. Aktywność publikacyjna Władysława Paszkowskiego i wkład w rozwój warsztatu konserwatorskiego	63
--	----

3.1.2. Przykłady wykorzystania archiwum fotograficznego Władysława Paszkowskiego przy rekonstrukcji zabytków	67
---	----

3.2. Zakres wykorzystania archiwum fotograficznego Władysława Paszkowskiego w opracowaniach naukowych innych badaczy	70
---	----

3.3. Ograniczenia techniczne w wykorzystaniu archiwum fotograficznego Władysława Paszkowskiego	71
---	----

Rozdział 4. Władysław Paszkowski i jego współpracownicy uwiecznieni na fotografiach w trakcie wizyt studyjnych w odbudowywanych obiektach	73
--	----

CZĘŚĆ II

WYBRANA DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA WŁADYSŁAWA PASZKOWSKIEGO OBRAZUJĄCA ZNISZCZENIA I POWOJENNĄ REKONSTRUKCJĘ ZABYTKÓW BIAŁEGOSTOKU	89
--	----

Rozdział 1. Białystok. Pałac Branickich	91
---	----

1.1. Rys historyczny obiektu	91
--	----

1.1.1. Podstawowe informacje o obiekcie oraz jego architektach i budowniczych	91
---	----

1.1.2. Ilustracje obrazujące pierwowzór obiektu i jego otoczenia.	94
---	----

1.1.3. Fotografie przedwojennych autorów ukazujące wygląd obiektu przed zniszczeniami wojennymi	105
--	-----

1.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan obiektu	116
--	-----

1.2.1. Zniszczenia zewnętrzne.	116
--	-----

1.2.2. Zniszczenia wewnętrzne	134
---	-----

1.3. Fotografie dokumentujące proces odbudowy obiektu	148
---	-----

1.4. Fotografie dokumentujące stan obiektu po odbudowie	180
---	-----

Rozdział 2. Białystok. Otoczenie pałacu Branickich	189
2.1. Rys historyczny otoczenia pałacowego	189
2.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan obiektów z otoczenia pałacu	192
2.3. Fotografie dokumentujące proces odbudowy lub renowacji obiektów w otoczeniu pałacu	201
2.4. Fotografie dokumentujące stan obiektów z otoczenia pałacu po odbudowie i ich późniejsze renowacje	208
Rozdział 3. Białystok. Centrum miasta	211
3.1. Rys historyczny zabudowy.	211
3.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan zabudowy.	216
3.3. Fotografie dokumentujące proces odbudowy lub renowacji obiektów w centrum miasta	222
3.4. Fotografie dokumentujące stan obiektów po odbudowie	248
Rozdział 4. Białystok. Peryferie	259
4.1. Rys historyczny obiektów	259
4.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan obiektów	262
4.3. Fotografie dokumentujące proces odbudowy obiektów	268
4.4. Fotografie dokumentujące stan obiektów po odbudowie.	272
4.5. Fotografie współpracowników i następców Władysława Paszkowskiego w urzędzie konserwatorskim dokumentujące stan obiektów przed odbudową i po odbudowie	274
Część III	
WYBRANA DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA WŁADYSŁAWA PASZKOWSKIEGO OBRAZUJĄCA ZNISZCZENIA I POWOJENNĄ REKONSTRUKCJĘ ZABYTKÓW BIAŁOSTOCCZYNY	279
Rozdział 1. Białostocczyzna. Powiat białostocki	281
1.1. Rys historyczny obiektów	281
1.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan obiektów, ich odbudowę i efekty	285
1.2.1. Supraśl. Zabudowania poklasztorno-świątynne (pobazylikańskie)	285
1.2.2. Tykocin. Kościół (pomisjonarski) pw. Trójcy Przenajświętszej	314
1.2.3. Tykocin. Zabudowania poklasztorne (pomisjonarskie)	318
Rozdział 2. Białostocczyzna. Powiat bielski	323
2.1. Rys historyczny obiektów	323
2.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan obiektów, ich odbudowę i efekty	326
2.2.1. Orla. Synagoga	326
2.2.2. Strabla. Kościół pw. Wniebowstąpienia Pańskiego	336
Rozdział 3. Białostocczyzna. Powiat hajnowski	339
3.1. Rys historyczny obiektów	339
3.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan obiektów	341
3.2.1. Narewka. Cerkiew pw. św. Mikołaja Cudotwórcy	341
3.2.2. Kleszczel. Dzwonnica – obecnie kaplica filialna pw. św. Mikołaja przy cerkwi pw. Zaśnięcia NMP	344
3.2.3. Nowoberezowo. Cerkiew pw. św. Apostoła Jana Teologa	348
Rozdział 4. Białostocczyzna. Powiat siemiatycki	353
4.1. Rys historyczny obiektów	353
4.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan obiektów, ich odbudowę i efekty	360

4.2.1. Drohiczyn. Zbudowania poklasztorne (pojezuickie) i kościół pw. Trójcy Przenajświętszej	360
4.2.2. Siemiatycze. Zbudowania poklasztorne (pomisjonarskie)	369
4.2.3. Siemiatycze. Kościół (pomisjonarski) pw. Wniebowzięcia NMP	374
Rozdział 5. Białostoczczyzna. Powiat sokólski	379
5.1. Rys historyczny obiektów	379
5.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan obiektów, ich odbudowę i efekty . .	386
5.2.1. Łosośna Mała. Dworek Bouffałów/Bilminów	386
5.2.2. Pawłowicze. Pałac Wołłowiczów	396
5.2.3. Różanystok. Bazylika Mniejsza pw. Ofiarowania NMP i zabudowania klasztorne (podominikańskie).	401
5.2.4. Siderka. Kościół pw. Opatrzności Bożej	406
5.2.5. Siderka. Dwór Zawistowskich	409
5.2.6. Sokolany. Kościół pw. Przemienienia Pańskiego	415
ZAKOŃCZENIE	419
BIBLIOGRAFIA	421
Źródła archiwalne	421
Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku	421
Archiwum Państwowe w Białymstoku	422
Zespół Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego	422
Zespół Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku	422
Teki Glinki (mikrofilm)	424
Zespół Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Białymstoku	424
Zespół Najwyższej Izby Kontroli – Delegatury w Białymstoku.	424
Zespół Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Siemiatyczach	425
Źródła publikowane	425
Opracowania	425
Monografie książkowe.	425
Artykuły monograficzne	427
WEBOGRAFIA	431
Źródła.	431
Opracowania.	431
INDEKS OSOBOWY	435
INDEKS GEOGRAFICZNY.	439

WSTĘP

Biograf, podejmując się zadania odtworzenia historii czyjegoś życia, sięga przede wszystkim po spuściznę dokumentującą przejawy aktywności prywatno-zawodowej osoby, której postać zamierza przybliżyć. Na tę spuściznę składają się przeważnie egodokumenty¹, intymistyka², jak też w mniejszym stopniu dokumentacja urzędowa, która zazwyczaj stanowi pozostałość po wielu załatwianych w ciągu życia sprawach formalnoprawnych. Najczęściej więc są to źródła pisane. Współcześnie historycy coraz częściej w swoich badaniach biograficznych korzystają jednak z nagrań dźwiękowych i filmowych, jak również fotografii, które nierzadko uznaje się za pełnowartościowe źródło wiedzy o przeszłości.

W przypadku Władysława Paszkowskiego to właśnie materiały fotograficzne związane z jego aktywnością jako konserwatora zabytków, a nie szczątkowo zachowana dokumentacja instytucji, w której przepracował kilkadziesiąt lat, ani tym bardziej archiwalia prywatne, które zostały zniszczone, są tym źródłem pozwalającym odtworzyć zarys jego biografii. Niemożność sięgnięcia do egodokumentów i intymistyki, których po śmierci Paszkowskiego nie udało się służbom archiwalnym przejąć od spadkobierców, nim trafiły na wysypisko, wymusza na zespole autorskim pominięcie w jego biografii wątków prywatnych i skupienie uwagi na aktywności zawodowej tego wybitnego białostockiego konserwatora zabytków.

Przygotowując biografię zawodową Paszkowskiego, autorzy ustalili, że zachowana dokumentacja urzędowa Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Woje-

¹ To materiały, które z założenia mają wielu odbiorców poza autorem. Są to np. pamiętniki, wspomnienia, autobiografie, relacje, raporty, listy otwarte, itineraria (opisy podróży) i epistolografia.

² To materiały, które z założenia nie mają innego odbiorcy poza autorem albo mają co najwyżej kilku odbiorców. Są to np. życiorysy, diariusze (intymne dzienniki), raptulary, listy prywatne, poufne notatki, osobiste zapiski.

wódzkiego Białostockiego i Wydziału Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku [WRN], gdzie od 1945 r. aż do przejścia na emeryturę w 1972 r. pracował jako konserwator zabytków, nie pozwala w oczekiwany sposób odtworzyć jego aktywności na polu ochrony zabytków. Dopiero kwerenda w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku i sięgnięcie po zachowane akta osobowe Paszkowskiego, opracowania inwentaryzacyjno-projektowe jego autorstwa, a przede wszystkim dokumentację fotograficzną wykonaną w latach 1945–1972 otworzyła przed zespołem autorskim nową perspektywę odczytania jego życiorysu zawodowego zapisanego nie tyle w teczkę personalnej, ile przede wszystkim w fotografiach ratowanych przezeń obiektów zabytkowych.

To specyficzne źródło. Wymagające. Z pozoru powierzchowne i mało wymowne. Niedoceniane. Ale choć fotografia nie jest sama w sobie dokumentem, to odznacza się walorami dokumentacyjnymi. Ma swoistą wartość dokumentalną³. Zdaniem Susan Sontag zdjęcia ukazują nie tylko to, co wydarzyło się na świecie, lecz także to, jak fotograf go postrzegał. Analizując zdjęcie, powinno się więc interpretować zarówno treść danego ujęcia, jak i odkrywać zakodowaną w uchwyceniu kadrze autorską ocenę świata⁴. Nie wszyscy jednak tak te

³ Taki pogląd wyartykułował np. André Rouillé – historyk fotografii, profesor Université Paris 8, redaktor naczelny *La Recherche photographique*. Ceniony autor książek o fotografii. Wśród tych publikacji na wyróżnienie zasługuje praca *La Photographie, entre document et art contemporain*, Paris: Gallimard, 2005 – patrz jej polski przekład ze szczególnym uwzględnieniem odwołań do kwestii dokumentaryzmu fotografii: A. Rouillé, *Fotografia. Między dokumentem a sztuką współczesną*, przeł. O. Hedemann, Kraków: Universitas, 2007, s. 11–12, 19. Spośród polskich autorów podejmujących rozważania w tej przestrzeni tematycznej warto przywołać publikacje zwłaszcza tych, którzy upubliczniają wyniki własnych badań w wolnym dostępie: *Foto-historia. Fotografia w przedstawianiu przeszłości*, red. V. Julkowska, Poznań: Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, 2012. Access online [12.08.2021]: <<https://docer.pl/doc/xvxv1e1>>; S. Jakutovič, „Problem wartości fotografii jako dokumentu”, *Sensus Historiae : studia interdyscyplinarne*, 2019, nr 2, s. 11–39. Access online [12.08.2021]: <<https://bit.ly/39Hhs6V>>; A. Saj, *Zmienna wartość fotografii dokumentalnej*, Yumpu – publishing digital magazines worldwide. Access online [12.08.2021]: <<https://bit.ly/39pPNXF>>; A. Mazur, „Siła spojrzenia nowych dokumentalistów” [w:] *Odwaga patrzenia : eseje o fotografii*, red. T. Ferenc, Łódź: Fundacja Edukacji Wizualnej, 2006, s. 299–311. Access online [12.08.2021]: <<https://bit.ly/3o4sgEa>>. Patrz też: S. Sikora, *Fotografia. Między dokumentem a symbolem*, Warszawa: Instytut Sztuki PAN & Wydawnictwo Świat Literacki, 2004.

⁴ S. Sontag, *O fotografii*, przeł. S. Magala, Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1986, s. 85–86.

kwestie postrzegają. Dominuje zgoła inne podejście. Martina Hessler zauważa, że historycy traktują

zdjęcia z reguły jako dokument historyczny, nie zajmując się samymi zdjęciami. Ich forma, estetyka, warunki wykonania, narzędzia ich obróbki, charakter inscenizacyjny oraz specyficzne dla zdjęcia środki wyrażania sensu z reguły nie budzą zainteresowania. Zdjęcia czytane są przeważnie „treściowo”, bez uwzględniania roli estetyki w nadawaniu znaczenia fotografii⁵.

Dlaczego tak się dzieje? Gdzie szukać przyczyn zdystansowania większości historyków wobec źródeł fotograficznych, a w najlepszym wypadku wykorzystywania ich jako „materiału ilustracyjnego” w narracjach opartych na dokumentacji pisanej? Zdaniem Christopha Hamanna dzieje się tak m.in. dlatego, że fotografia:

Nie może wizualizować ważnych stosunków przyczynowo-skutkowych zachodzących w czasie i nie jest wyposażona w żadne reguły (gramatykę) pozwalające łączyć unormowane znaki (słownictwo) i przez to w sposób skonwencjonalizowany generować znaczenie (semantyka). Fotografia nie potrafi więc na przykład wizualizować trybu przypuszczającego, nie umie nic powiedzieć o częstotliwości występowania, nie może wyrazić zaprzeczenia ani też czasu przyszłego. Ze zdjęcia nie można też wywnioskować, czy przedstawia ono coś reprezentatywnego. Jednakże fotografia potrafi uchwycić szczegóły chwili i dać ich ostry obraz, a więc „prawidłowo” przekazać bogactwo detali. Z perspektywy nauk historycznych oznacza to: fotografie nie opowiadają żadnej historii, można z nich korzystać jako ze źródeł, podobnie jak z innego rodzaju pamiątek przeszłości, by pisać/opowiadać historię (historie). Jeśli przeszłość w ogóle da się reprezentować, a więc we właściwym sensie tego słowa uwspółcześnić, to można by to tak ująć:

⁵ Ch. Hamann, „Indeks, ikona i symbol : o stosunku fotografii, historii (czasu) i pamięci”, przeł. E. Kaźmierska, *Kultura i Społeczeństwo*, 2011, nr 4, s. 114. Access online [12.08.2021]: <<https://bit.ly/3tXRaqh>>; M. Hessler, „Bilder zwischen Kunst und Wissenschaft: Neue Herausforderungen für die Wissenschaft”, *Geschichte und Gesellschaft*, 2005, nr 2, s. 272. Access online [12.08.2021]: <<https://www.jstor.org/stable/40186229>>. Szerzej o znaczeniu estetyki w fotografii pisze: F. Soulages, *Estetyka fotografii : strata i zysk*, przeł. B. Mytych-Forajter, W. Forajter, Kraków: Universitas, 2007.

fotografia reprezentuje przeszłość, nauki historyczne rekontekstualizują fotografię jako źródło i rekonstruuja przeszłość jako historię⁶.

A jak podchodził do tych kwestii w połowie XX w. praktyk, autor prezentowanych tu zdjęć? Władysław Paszkowski w pracy konserwatorskiej, posługując się aparatem marki Leica, tylko z pozoru ograniczał się do uwieczniania zabytków, do tworzenia ich fotograficznej dokumentacji. Z tym, co robił, wiązało się coś jeszcze. Przeglądając wykonane przezeń kilkadziesiąt tysięcy fotografii, dochodzi się z czasem do wniosku, że równolegle z konserwatorskimi wypełniał też obowiązki kustosa pamięci. W północno-wschodniej Polsce był prekursorem tego, co robił. Dzięki takim jak on zdjęcia zaczęły znajdować szerokie zastosowanie w inwentaryzacji, rekonstrukcji i konserwacji zabytków architektury⁷. Paszkowski, dostrzegając przydatność fotografii dokumentacyjnej zabytków nie tylko na potrzeby służby konserwatorskiej, lecz także jako materiał naukowy (również dla historyków), uczynił pierwszy krok w kierunku stworzenia archiwum fotograficznego jako bazy zwizualizowanych danych o zabytkach.

Współtworzące to archiwum zdjęcia składają się na swoiste serie tematyczne dotyczące konkretnych lokalizacji zabytków, przestrzeni wokół nich, przede wszystkim samych zabytków, jak też detali je współtworzących. Paszkowski, posługując się aparatem fotograficznym, *de facto* spisywał – poprzez dobór odpowiednich ujęć – niezwerbalizowaną narrację historyczną o zniszczeniach i odbudowie powierzonych jego pieczy obiektów. Te zdjęcia nie tylko ukazują obraz ziemi podlaskiej w ruinie, lecz także są utrwalonym w poszczególnych ujęciach zapisem niemego krzyku gruzowisk, tj. tego, co pozostało z dawnego dziedzictwa architektonicznego tych terenów⁸. W efekcie każda większa seria tematyczna zdjęć Paszkowskiego może stanowić swego rodzaju monografię fo-

⁶ Ch. Hamann, „Indeks, ikona i symbol...”, s. 109.

⁷ Zagadnienia te szerzej omawia: M. Czechoński, „Zdjęcia fotograficzne w badaniach i ochronie dziedzictwa zabytkowego”, *Ochrona Zabytków*, 1982, nr 1–2, s. 100–102. Access online [12.08.2021]: <<https://bit.ly/3lJfGYw>>.

⁸ Patrz inspirująca publikacja do innego postrzegania powojennych ruin i ich fotograficznego obrazu: I. Kurz, „Obraz ruin – obraz świata w ruinach. O tym, co mogą znaczyć gruzowiska” [w:] *Polska fotografia dokumentalna na skrzyżowaniu dyskursów. Materiały z sesji zorganizowanej w dniu 2 IV 2005 z okazji wystawy Leonarda Sempolińskiego*, red. M. Jurkiewicz, Warszawa: Zachęta Narodowa Galeria Sztuki, 2006, s. 39–45.

tograficzną. Za taką kwalifikacją przemawia fakt, że w przypadku praktycznie każdej serii

*jest to pełna, kompleksowa inwentaryzacja fotograficzna obiektu lub zespołu zabytkowego, uwzględniająca wszystkie jego elementy i stanowiąca kompletny materiał instrukcyjny do obiektu i jego wyposażenia, mogący zaspokoić w zakresie dokumentacyjnym wszystkie potrzeby i wymagania historyka sztuki, konserwatora czy wydawcy*⁹.

W Polsce wśród historyków fotografia, zważywszy na jej potencjał poznawczy, jest wciąż niedocenianym źródłem. Po części wynika to z tego, że za mało interesują się nią specjaliści z zakresu nauk pomocniczych historii i w konsekwencji badaczom brakuje wciąż wystarczających podstaw warsztatowych, by ten nośnik wiedzy o przeszłości móc docenić¹⁰ i właściwie wyzyskać¹¹. Wszak każda fotografia, aby mogła zostać w pełni odczytana i zrozumiana, wymaga od historyka umiejętnej interpretacji¹². Żeby tę umiejętność osiąść, potrzeba

⁹ Przywołaną definicję monografii fotograficznej podają: A. Łotysz, W. Górski, „Monografia fotograficzna : kompleksowa inwentaryzacja fotograficzna obiektu lub zespołu zabytkowego”, *Ochrona Zabytków*, 1973, nr 2, s. 89.

¹⁰ Historyk, by docenić walory poznawcze wartościowej serii zdjęć, np. współtworzących dowolną monografię fotograficzną Paszkowskiego, powinien wiedzieć, że ktoś taki poza bardzo dobrym opanowaniem warsztatu fotograficznego musiał też osiąść dużą wiedzę z zakresu historii sztuki i umiejętność zastosowania jej w praktyce. Nie tylko więc umiejętnie fotografował obiekty architektury, lecz także potrafił unifikować ujęcia poszczególnych elementów fotografowanego obiektu, tak by uzyskać materiał ujednolicony pod względem formalnym, tj. ten typ zdjęć, który jest szczególnie przydatny w pracach naukowych opierających się na różnego rodzaju zestawieniach porównawczych – patrz szerzej na ten temat: *ibidem*, s. 91–92.

¹¹ Deficyt publikacji warsztatowych nt. fotografii jako źródła historycznego dodatkowo pogłębiany jest ograniczeniami w wolnym dostępie do zdigitalizowanych wersji niektórych spośród nich. Przykładem tego typu praktyki (tworzenia barier poznawczych – patrz: <https://polona.pl/item/fotografia-jako-zrodlo-historyczne-wybrane-problemy,MzQ2NzIINTk/0/#info:metadata>) jest udostępnianie wyłącznie za pośrednictwem komputerów Biblioteki Narodowej artykułu Agaty Barzyckiej-Paździor pt. „Fotografia jako źródło historyczne : wybrane problemy”, *Historyka : studia metodologiczne*, 2006, t. 36, s. 105–117. W efekcie ta wartościowa publikacja pozostaje poza głównym obiegiem naukowym, co wpływa na jej cytawalność, nie może być również w dostatecznym stopniu wykorzystywana w uniwersyteckiej dydaktyce historii. Współcześnie nie tylko młodzi historycy, lecz także ich nauczyciele chcieliby pozyskiwać gros wiedzy warsztatowej z publikacji udostępnianych w sieci internetowej w otwartym dostępie.

¹² T. Barrett, *Krytyka fotografii. Jak rozumieć obrazy*, przeł. J. Jedliński, Kraków: Universitas, 2014, s. 54.

wiedzy warsztatowej. Opierając się na samym doświadczeniu badawczym i intuicji, nigdy nie osiągnie się zadowalających efektów w pracy z tego typu źródłem.

W przypadku historyka sięgającego po fotografię „umiejętność patrzenia wydaje się być sprawą fundamentalną, bo od spojrzenia wszystko się zaczyna. (...) Spojrzenie prowadzi nas do widzenia, do zauważania zjawisk, a to z kolei może stać się wstępem rozumienia. Analizowanie fotografii (...) wykształca umiejętność dostrzegania problemów i myślenia krytycznego”¹³. Krótko pisząc, polscy historycy muszą zacząć podejmować ryzyko otwarcia oczu na fotografie i próbować je odczytywać (interpretować), by na podstawie odkrytych w nich faktów źródłowych odtwarzać pełny (o wiele bardziej zniuansowany) obraz przeszłości.

Jak natomiast do tego typu przekazu źródłowego podchodzą historycy w świecie zachodnim? Tam już na początku lat 70. XX w. dostrzeżono walory poznawcze fotografii i uznano je za wartościowy materiał badawczy. Z czasem zachodnia kultura pamięci (w tym pewne nurty historiografii) w znacznym stopniu zaczęła opierać się na prywatnych i publicznych zbiorach fotografii¹⁴. Fotografię uznano za nośnik zbiorowej pamięci historycznej, a same zdjęcia urosły wręcz do rangi wizualnego symbolu wydarzeń historycznych¹⁵. Takie-

¹³ T. Ferenc, „Wstęp” [w:] *Odwaga patrzenia...*, s. 4.

¹⁴ H. Welzer, *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*, Hamburg: HIS Verlag, 2001, s. 17.

¹⁵ W nauce zachodniej od końca lat 80. XX w. rozwijał się nurt przełomu wizualnego (*pictorial turn*), którego propagatorzy, tacy jak np. Thomas W.J. Mitchell, ogłosili zasadniczą zmianę paradygmatów badawczych w humanistyce, stawiając źródła zobrazowane na równi z przekazem werbalnym. Poza anglosaskim kręgiem naukowym podobne poglądy odnośnie do przełomu wizualnego (*die Wiederkehr der Bilder*) najpełniej artykułował reprezentujący niemieckojęzyczne środowiska badawcze Gottfried Boehm – por. W.J.T. Mitchell, „The Pictorial Turn”, *ArtForum*, 1992, no. 5, p. 89–94; G. Boehm, „Die Wiederkehr der Bilder” [in:] idem (hrsg.) *Was ist ein Bild?*, Munich: Fink, 1994, s. 11–38. W efekcie przełomu wizualnego nastąpił też rozwój „Visual Culture Studies” wraz z ich podbudową teoretyczną – patrz np. W.J.T. Mitchell, *Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation*, Chicago: The University of Chicago Press, 1994. Wśród polskich badaczy echa przełomu wizualnego są od lat rezonowane zarówno od strony teoretycznej (patrz np. A. Zeidler-Janiszewska, „O tzw. zwrocie ikonicznym we współczesnej humanistyce. Kilka uwag wstępnych”, *Dyskurs*, 2006, nr 4, s. 151–159), jak i w wymiarze praktycznym (zob. np. K. Łopatecki, „Stan badań nad oceną wiarygodności grafik autorstwa Erika Dahlbergha” [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 9, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok:

mu podejściu sprzyjał dynamiczny rozwój socjologii wizualnej¹⁶. Dzięki tej ostatniej fotografia na stałe zagościła w warsztatach naukowych na prawach dokumentu odczytywanego jako wierny obraz (zapis) jakiejś uchwyconej okiem aparatu części minionej rzeczywistości. Według Rolanda Barthes'a specyfika fotografii wynika właśnie ze szczególnego powiązania minionej i bieżącej rzeczywistości¹⁷. Jeśli uznać, że tak jest w istocie, to czyż nie jest to odpowiednia materia (źródło) warta pochylenia się nad nią przez historyka?

Zdecydowana większość fotografii analizowana jednostkowo zbyt mało jest w stanie opowiedzieć o tym, co przedstawia, a jeszcze mniej o kimś, kto je wykonał. Jeśli jednak sięgniemy po setki, tysiące, dziesiątki tysięcy fotografii, a tyle właśnie ich pozostało po blisko trzech dekadach aktywności zawodowej Władysława Paszkowskiego, i poddamy to masowe już źródło analizie, to będziemy w stanie ustalić wiele faktów historiograficznych odnośnie do poszczególnych obiektów oraz tego, który tak skrupulatnie dokumentował prowadzone przy nich prace konserwatorskie.

Zatem celem tej publikacji oprócz zarysowania w formie zwerbalizowanego zapisu dokonań pierwszego powojennego wojewódzkiego konserwatora zabytków w Białymstoku będzie także ukazanie, za pośrednictwem fotografii, najważniejszych przedsięwzięć związanych z powojenną inwentaryzacją zniszczeń i odbudową zabytków na Białostocczyźnie¹⁸, które inicjował i nadzorował Paszkowski. Bardziej docenimy rangę jego dokonań w pracy konserwatorskiej, jeśli będziemy dysponować wiedzą, jakiej klasy budowlę ratował, kim byli ich fundatorzy, projektanci, nadzorujący inwestycje i jaką te obiekty odegrały rolę w historii naszej małej ojczyzny. W zamyśle zespołu autorskiego te informacje powinny być swoistym wprowadzeniem poprzedzającym zapoznanie się czytelnika z każdym z wyodrębnionych zestawów fotografii.

Układ pracy współtworzą trzy części o charakterze ogólnym, a w ramach każdej z nich autorzy wprowadzili podział na rozdziały, podrozdziały, a tam,

IBNDKE, 2017, s. 183). Niniejsza książka stanowi zatem kolejną próbę wpisania się w ten nurt badawczy.

¹⁶ P. Sztompka, *Socjologia wizualna. Fotografia jako metoda badawcza*, Warszawa: PWN, 2005, passim. Patrz też: *Fotospołeczeństwo. Antologia tekstów z socjologii wizualnej*, red. M. Bogunia-Borowska, P. Sztompka, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2012, passim.

¹⁷ R. Barthes, *Światło obrazu. Uwagi o fotografii*, przeł. J. Trznadel, Warszawa: Aletheia, 2008, s. 152, 166.

¹⁸ Pod pojęciem Białostocczyzny identyfikować należy powiaty: białostocki, bielski, hajnowski, siemiatycki i sokólski.

gdzie było to konieczne, dodatkowo na jeszcze mniejsze wątki tematyczne. Szczegóły struktury pracy w pełni obrazuje spis treści.

Podstawę źródłową pracy tworzą przede wszystkim archiwalia, a w mniejszym stopniu materiały publikowane. Pierwszą grupę źródeł zespół autorski pozyskał z zasobów Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku oraz z Archiwum Państwowego w Białymstoku. W przypadku archiwum konserwatorskiego kluczowe znaczenie dla opracowania biografii zawodowej Paszkowskiego mają jego akta osobowe i przede wszystkim pozostawione przezeń archiwum fotograficzne. Z zasobów drugiej z wymienionych placówek sięgnięto po następujące zespoły: Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego, Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku, a pomocniczo po zespoły: Najwyższej Izby Kontroli – Delegatury w Białymstoku, Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Białymstoku oraz Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urzędu Powiatowego w Siemiatyczach. W grupie źródeł publikowanych dominują przekazy prasowe i publikacje wspomnieniowe.

Istotne znaczenie dla opracowania biografii zawodowej Władysława Paszkowskiego przypisać też trzeba opracowaniom w postaci autorskich i redakcyjnych monografii książkowych, a zwłaszcza przeważającym w tej grupie artykułom monograficznym. Wśród tych ostatnich za najważniejsze – oprócz wypowiedzi samego Paszkowskiego¹⁹ – powinno się uznać publikacje autorstwa Janiny Hościłowicz²⁰, współpracownicy i jego pierwszej biografki, jak też artykuły Antoniego Oleksickiego²¹.

Kończąc wątek dotyczący wykorzystanych opracowań naukowych, należy jeszcze podkreślić, że zespół autorski w szerokim zakresie wykorzystał również publikacje internetowe, których pełen wykaz zawiera webografia towarzysząca bibliografii. W tej grupie na szczególne wyróżnienie zasługują teksty

¹⁹ Patrz obszerny wykaz publikacji Władysława Paszkowskiego w zamieszczonej na końcu niniejszej pracy bibliografii.

²⁰ J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt, konserwator (1905–1982)”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2004, z. 10, s. 287–309. Access online [23.07.2021]: <„BKWP”, 10, 2004, s. 287–309>; eadem, „Władysław Paszkowski (1905–1982)”, *Rocznik Białostocki*, 1991, R. 16, s. 612–616. Access online [23.07.2021]: <„RB”, 16, 1991, s. 612–616>.

²¹ Patrz szczegółowy wykaz cytowanych publikacji Antoniego Oleksickiego w zamieszczonej na końcu niniejszej pracy bibliografii.

grona pracowników (współpracowników) Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Białymstoku zamieszczane na stronie zabytek.pl.

Część wstępną niniejszej publikacji zamyka prezentacja tła historycznego aktywności konserwatorskiej Paszkowskiego na Białostocczyźnie. W tym kontekście należy mieć na uwadze, że II wojna światowa prócz milionów ofiar przyniosła także zniszczenie obiektów zabytkowych na niespotykaną dotąd skalę. W konsekwencji służby konserwatorskie po 1945 r. musiały przesunąć środek ciężkości swej pracy z ochrony zabytków na ich inwentaryzację pod kątem zniszczeń, a następnie na ich rekonstrukcję lub zabezpieczenie jako trwałych ruin²².

Gdy tuż przed zakończeniem wojny Władysław Paszkowski przybył do Białegostoku i podjął się pełnienia obowiązków wojewódzkiego konserwatora zabytków, miał na uwadze te nowe uwarunkowania czekającej go pracy. Najpilniejszym zadaniem, jakie musiał podjąć, była inwentaryzacja zniszczonych substancji zabytkowej w północno-wschodniej części pojałtańskiej Polski. Pomogło mu zdobyte jeszcze przed wojną w Wilnie doświadczenie w wykorzystaniu fotografii na potrzeby dokumentacji konserwatorskiej. W głównej ilustracyjnej części niniejszej publikacji zaprezentowany zostanie niewielki fragment spośród wielu tysięcy fotografii będących pokłosiem podjętego wówczas przez Paszkowskiego wysiłku dokumentacyjnego.

Zapoznanie się z tymi materiałami warto jednak poprzedzić przeglądem wybranych przekazów źródłowych, jak też kluczowych opracowań naukowych egzemplifikujących aktualny stan wiedzy na temat ogólnej skali zniszczeń w zabudowie²³ w tej części kraju. Należy zaznaczyć, że przywoływanie

²² J. Zachwatowicz, „Program i zasady konserwacji zabytków”, *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*, 1946, nr 1–2, s. 48–52. Zob. A. Oleksicki, „Meandry organizacyjne służb konserwatorskich w Polsce po 1918 r.”, *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, 2016, nr 1, s. 93–106. Access online [12.08.2021]: <<https://bit.ly/3hVGqnd>>.

²³ Posługiwanie się tu ogólną kategorią, jaką jest zabudowa, bez wyodrębniania zabytków, wynika z przyczyn natury obiektywnej. W powojennych uwarunkowaniach z racji skali strat w substancji zabytkowej pojawiła się kwestia ewentualnego zredefiniowania pojęcia zabytku. Stanięto przed dylematem, czy to, co ocalało lub można było poddać łatwo renowacji, a do 1939 r. nie było zabytkiem, powinno się po 1945 r. uznać za podlegające ochronie cenne dziedzictwo architektoniczne. Z czasem tak uczyniono w odniesieniu do obiektów XIX-wiecznych i z początków XX w. Automatycznie oznaczało to z jednej strony uznanie za zabytki porównywalnych obiektów, które nie przetrwały wojny, a z drugiej wzrost udziału obiektów zabytkowych w ogólnej puli zniszczonych zabudowy. To były i są granice płynne. Skoro więc trudno określić skalę zniszczeń zabytków, to bezpieczniej ograniczyć się do pokazania ich ogólnego zakresu.

w formie obszernych cytatów najnowszych wyników badań z zakresu statystyki zniszczeń wojennych oraz historii architektury, urbanistyki i planowania przestrzennego uwalnia zespół autorski pracujący nad biografią zawodową Paszkowskiego od podejmowania równoległych badań w dziedzinach obojgu zawodowo obcych. Równocześnie pozwala pełniej docenić wartość ustaleń takich badaczy, jak Michał Chodorowski i Andrzej Skalimowski. Poznając wyniki ich badań odnośnie do białostockich realiów architektoniczno-urbanistycznych okresu powojennego, odkrywamy więc uwarunkowania, w jakich obowiązki zawodowe wypełniać przyszło bohaterowi tej książki.

Ze względów redakcyjnych autorzy ograniczyli się do przywoływania (cytowania) specjalistycznych publikacji obu wspomnianych badaczy tylko w odniesieniu do zniszczeń białostockiej zabudowy. Czyniąc to nawet w tak zdawkowej formie, dajemy czytelnikom i czytelniczkom możliwość poznania skali problemów, z jakimi musiał się mierzyć Paszkowski zarówno na etapie prac inwentaryzacyjnych, opracowania dokumentacji rekonstrukcyjnej, jak i późniejszej odbudowy zabytków.

Andrzej Skalimowski w artykule pt. „Centrum Białegostoku w latach 1949–1956. Szkic do powojennego portretu miasta” pisze m.in.

Wcielenie Białegostoku do ZSRS w listopadzie 1939 r. (...) z uwagi na relatywnie krótki okres trwania nie odcisnęło się w sposób szczególny w przestrzeni publicznej. (...) nie powstał w tym czasie żaden nowy gmach publiczny. (...) Można przypuszczać, że planowano z czasem przebudowę miasta zgodnie z wprowadzoną kilka lat wcześniej w Związku Sowieckim doktryną realizmu socjalistycznego. Inicjację tych zamierzeń stanowić mogło rozebranie w 1940 r. ratusza na Rynku Kościuszki z zamiarem przygotowania miejsca pod potężny pomnik Stalina²⁴.

Odnosząc się do okupacji niemieckiej, autor zauważa z kolei, że:

wkraczający 27 czerwca 1941 r. do miasta Niemcy również zadowolili się stojącymi już (a właściwie jeszcze) gmachami. Z kolejnymi mie-

²⁴ A. Skalimowski, „Centrum Białegostoku w latach 1949–1956. Szkic do powojennego portretu miasta”, *Dzieje Najnowsze*, 2012, R. 44, z. 4, s. 21. Access online [12.08.2021]: <„DzN”, 4, 2012, s. 21–36>.

*siącami niemieckiej okupacji zabudowa ulegała skurczeniu, głównie za sprawą dokonywanych zniszczeń obiektów żydowskich*²⁵.

Z ustaleń Michała Chodorowskiego w artykule pt. „W poszukiwaniu nowego programu przestrzennego Białegostoku – nowe centrum” wynika z kolei, iż:

*W lipcu 1941 r. po wkroczeniu armii niemieckiej został zniszczony obszar między Rynkiem Rybnym a Rynkiem Kościuszki. (...) Śródmieście Białegostoku po II wojnie światowej było najbardziej zniszczoną częścią miasta w wyniku wyburzenia dzielnicy żydowskiej Schulhof i rejonu przy Rynku Rybnym, do tego doszły zniszczenia w getcie, a następnie zniszczenia dokonane przez Brandkommando oraz ostrzał artylerii radzieckiej w 1944 r. Niemal cała dzielnica Chanajki uległa zniszczeniu, w stopniu, który na zdjęciach lotniczych z 1944 r. uniemożliwiał odczytanie przedwojennego układu ulic*²⁶.

Ten sam autor w artykule pt. „Obraz miasta Białegostoku po II wojnie światowej jako punkt wyjściowy do analizy przekształceń przestrzennych w okresie powojennym na podstawie «Inwentaryzacji stanu zagospodarowania miasta Białegostoku – 1948 r.»” pisze m.in.

*Rynek Kościuszki – historyczne centrum miasta – stracił pierzeję południową (...) zachodnia pierzeja została spalona, a kwartał obejmujący szereg uliczek również zniszczony. Pierzeja północna – z wypalonymi budynkami (...), zniszczone w skali od 10 do 30% oraz od 31 do 65% nadawały się do odbudowy. Budynki od 66 do 100% nie były do niej przeznaczone. Lepiej zachowała się ulica Kilińskiego, choć również planowo niszczona (...) stan zniszczenia budynków wynosił od 31 do 65% (wyłącznie 3 budynki posiadają dachy). Podobnie było z południową pierzeją ulicy Lipowej – na odcinku od cerkwi św. Mikołaja w kierunku kościoła św. Rocha zniszczenia na poziomie analogicznym do Kilińskiego*²⁷.

²⁵ Ibidem.

²⁶ M. Chodorowski, „W poszukiwaniu nowego programu przestrzennego Białegostoku – nowe centrum”, *Architecturae et Artibus*, 2014, nr 3, s. 7–8. Access online [12.08.2021]: <„AetA”, 3, 2014, s. 5–23>.

²⁷ Idem, „Obraz miasta Białegostoku po II wojnie światowej jako punkt wyjściowy do analizy przekształceń przestrzennych w okresie powojennym na podstawie «Inwen-

W gruzach legły nie tylko zabudowa mieszkalna czy obiekty usługowe. Znaczne zniszczenia dotknęły też rejonów z zabudową przemysłową. W dalszej części artykułu pt. „Obraz miasta Białegostoku...” Chodorowski tak je charakteryzuje:

Całkowitej destrukcji uległy tereny fabryczne zlokalizowane przy ulicy Jurowieckiej. (...) żaden z nielicznych budynków, które przetrwały, nie nadawał się do odbudowy. Podobnie było z przemysłem zlokalizowanym przy ulicy Kolejowej. Czynne pozostały (na rok 1948 r.): zespół południowy (ulica Świętojańska, Augustowska), zespół przy ulicy Ryskiej i Poleskiej²⁸.

Dalej zaś autor pisze, że:

Ogółem [w Białymstoku] w 1939 r. było 15 631 budynków (7687 budynków o funkcji mieszkalnej, 835 budynków o funkcji przemysłowej, 265 budynków użyteczności publicznej i 6846 budynków gospodarczych). Zniszczeniu w trakcie działań wojennych uległy 4232 budynki: 1754 budynki mieszkalne, czyli 23% ze stanu z 1939 r., 635 budynków przemysłowych – 76% przedwojennej zabudowy przemysłowej, 119 budynków użyteczności publicznej, czyli 45% stanu przedwojennego, oraz 1724 budynki gospodarcze, co stanowiło 25% stanu z 1939 r. (...) Obliczenia dla ogółu budynków wykazały przy zsumowaniu poszczególnych grup liczbę – 15 631, budynki zniszczone w czasie wojny zamykają się w liczbie 4232 – dało to wynik 27%. (...) Skala zniszczeń w zabudowie mieszkalnej murowanej, czyli dotyczyło to w większości zabudowy śródmiejskiej, wynosiła 43%. Było to wynikiem zniszczenia gęstej zabudowy dzielnic żydowskich w 1943 r. w trakcie wojny oraz niszczenia poprzez wypalanie zabudowy śródmiejskiej (biurowo-handlowo-przemysłowej) przez wycofujących się Niemców, jak i zniszczenia dokonane przez Armię Czerwoną w 1944 r.²⁹

taryzacji stanu zagospodarowania miasta Białegostoku – 1948 r.», *Architecturae et Artibus*, 2012, nr 1, s. 13. Access online [12.08.2021]: <„AetA”, 1, 2012, s. 5–17>. Szerzej o zniszczeniach ulicy Lipowej i uwarunkowaniach jej odbudowy mowa jest w innym artykule tego autora – patrz: idem, „Początki współczesnego oblicza ul. Lipowej w Białymstoku”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2013, z. 19, s. 7n. Access online [12.08.2021]: <„BKWP”, 19, 2013, s. 7–40>.

²⁸ Idem, „Obraz miasta Białegostoku po II wojnie...”, s. 14.

²⁹ Ibidem, s. 7.

Podsumowując swoje ustalenia, Chodorowski pisze:

Analiza ograniczona do obszaru objętego Planem inwentaryzacyjnym z 1948 r. wskazuje, że zniszczenia na tym obszarze wynosiły 38% w budynkach o funkcji mieszkaniowej. Na tym obszarze znajdowało się 75% zabudowy mieszkaniowej murowanej dla całego miasta, m.in. kamienic o intensywnych wskaźnikach użytkowania. Zniszczone zostało 52% całego zasobu z tej grupy z roku 1939. W przypadku budownictwa drewnianego jest to 29,8%. W celu określenia procentowego udziału zniszczeń w obszarze przedwojennego śródmieścia ograniczono obliczenia do obszaru Śródmieście Północ i Południe. 51% budynków mieszkalnych zostało zburzonych lub spalonych, dla budynków murowanych wskaźnik ten wynosił 63,5%, a dla drewnianych 41%. Na tym obszarze ilość spalonych budynków wyniosła 34% – wiązało się to z planowym niszczeniem zabudowy dzielnic żydowskich w 1943 r., jak i działalnością „Brandkommando” w 1944 r.³⁰

Ogólniejsze dane na temat zniszczeń wojennych w Białymstoku podaje z kolei Adam Dobroński w monografii pt. *Białystok – historia miasta*. Czytamy w niej:

Obliczono, że w gruzach legło ponad trzy czwarte budynków przemysłowych, niemal trzecia część domów mieszkalnych (całkowicie 7 tys. budynków mieszkalnych i gospodarczych z około 19 tys., a niemal drugie tyle częściowo), i ponad 43% gmachów użyteczności publicznej³¹.

Temat zniszczeń poruszony został także w publikacji Małgorzaty Dolirowskiej, Jolanty Szczygieł-Rogowskiej i Joanny Tomalskiej pt. *Białystok nie tylko kulturalny. Okres powojenny lata 1944–1946*, w której mowa jest o zniszczeniach w śródmieściu na poziomie 80%. Ponadto czytamy tam:

Zgodnie z wykazem szkód wojennych w nieruchomościach Białegostoku, przygotowanym przez Zarząd Miejski, przeciętny stan zniszczeń w budynkach mieszkalnych wynosił 53,5%, w budynkach

³⁰ Ibidem, s. 9.

³¹ A. Dobroński, *Białystok – historia miasta*, Białystok: Zarząd Miasta Białegostoku, 1998, s. 172.

gospodarczych – 79,0%, w budynkach przemysłowych – 79,2%, zaś w budynkach użyteczności publicznej – 49,6%³².

Z kolei w artykule pt. „Białostocka trasa W-Z – powstanie i następstwa w strukturze przestrzennej śródmieścia” Chodorowski uszczegóławia ustalenia odnośnie do ostatniej fazy destrukcji centrum miasta nad Białą, pisząc m.in.:

W lipcu 1944 r. nastąpił ostatni rozdział zniszczenia miasta poprzez wypalanie zabudowy śródmiejskiej (biurowo-handlowo-przemysłowej) przez wycofujących się Niemców, jak i zniszczenia dokonane przez Armię Czerwoną w wyniku ostrzału artyleryjskiego. Zabudowa Śródmieścia - Północ na terenie między obecną ulicą Lipową a rzeką Białą zachowała się w znaczącym stopniu, w przeciwieństwie do wyburzonych i wypalonych rejonów Śródmieścia-Południe oraz budynków przy głównych ulicach³³.

Ten sam autor w przywoływanym już artykule pt. „W poszukiwaniu nowego programu przestrzennego...” zwraca uwagę, że w latach 1944–1947 miały miejsce dalsze wyburzenia w centrum spowodowane stanem technicznym zabudowy, jak też dążeniem władz do utworzenia nowej dzielnicy robotniczej, która zastąpiłaby XIX-wieczną zabudowę. Autor przypomina ponadto, że:

W pierwszych latach powojennych nie prowadzono [w Białymstoku] inwestycji: z jednej strony prowadzono prace nad odgruzowaniem miasta, z drugiej priorytetem było zapewnienie podstawowych potrzeb mieszkańców. Nowe władze skupiały się na uruchomieniu zakładów produkcyjnych. Kluczowe inwestycje czekały na przygotowanie planów, zarówno gospodarczych, które określiłyby rolę miasta, jak też planu ogólnego samego miasta³⁴.

³² M. Dolistowska, J. Szczygieł-Rogowska, J. Tomalska, *Białystok nie tylko kulturalny. Okres powojenny lata 1944–46*, Białystok: Instytut Wydawniczy Kreator, 2008, s. 89; M. Chodorowski, „Obraz miasta Białegostoku po II wojnie...”, s. 5–17.

³³ M. Chodorowski, „Białostocka trasa W-Z – powstanie i następstwa w strukturze przestrzennej śródmieścia”, *Architecturae et Artibus*, 2014, nr 3, s. 30. Access online [12.08.2021]: <„AetA”, 3, 2014, s. 27–37>.

³⁴ Idem, „W poszukiwaniu...”, s. 8.

Jak kwestia zniszczeń wojennych w zabudowie Białegostoku wygląda z perspektywy przekazów źródłowych? Przywołajmy w tym miejscu krótkie wspomnienie lokalnego polityka-urzędnika oraz wybrane fragmenty prasowo-reporterskiej relacji warszawskiego dziennikarza. Pierwszy wicewojewoda białostocki Wacław Białkowski tak wspominał obraz zniszczeń centrum Białegostoku: „Miasto było strasznie zniszczone, oglądane z samolotu przedstawiało jakiś «obarzanek» z pustym środkiem po śródmieściu i ocalałymi peryferiami”³⁵. Na łamach „Rzeczpospolitej”, w wydaniach z 7 i 8 sierpnia 1945 r., opublikowano z kolei dwuczęściowy reportaż pt. „Jadę na... Wschód! Białystok nieznany”. Jego autor Anatol Potemkowski, nim przeszedł do opisu miasta nad Białą i jego mieszkańców, przywołał interesujące spostrzeżenie, jakie poczynił przed wyruszeniem w reporterską podróż.

*Północno-wschodnie ziemie Rzeczypospolitej to obecnie dla wielu z nas terra incognita. Że tak jest przekonałem się przed paroma dniami, gdy zwierzyłem się pewnemu znajomemu z zamiaru podróży do Białegostoku. „A wizy Pan już ma?” – spytał. I był bardzo zdziwiony, gdy dowiedział się, że Białystok to Polska*³⁶.

Bezpośrednio po opuszczeniu pociągu autor przekonał się o skali zniszczeń w stolicy województwa białostockiego.

*Wiadukt prowadzący do miasta jest zniszczony, wychodzi się więc jakimś chytrym, bocznym wyjściem. (...) Śródmieście Białegostoku (...) leży w gruzach. Mijam parę ulic. Wszędzie to samo: powypalane, szerniały mury, pył skruszonej cegły... Gdzieś tam dobrze znany widok: biała plama pieca, który się jakoś uchwalił z ogólnej zagłady. Furor teutonicus*³⁷ – ślepy w nienawiści do wszystkiego, co żyje – prze-

³⁵ W. Białkowski, „Wspomnienia o pracy w województwie białostockim w latach 1944–1949”, *Rocznik Białostocki*, 1965, R. 5, s. 78–79. Access online [10.08.2021]: <„RB”, 5, 1965, s. 59–86>.

³⁶ Tego typu reakcja była zrozumiała, zważywszy na okoliczności, w jakich kształtowała się wschodnia granica Polski Ludowej, zwłaszcza jej odcinek białoruski – patrz: D. Boćkowski, „Rok 1944 na Białostocczyźnie”, *Studia Podlaskie*, 2005, t. 15, s. 118–121. Access online [12.08.2021]: <„SP”, 15, 2005, s. 107–126>.

³⁷ *Furor teutonicus* („teutońska furia”) – zwrot łaciński używany na określenie agresywnych działań ludów germańskich. Po raz pierwszy pojawia się on w *Farsaliach* Lukana dla oddania cech przypisywanych przez niego Teutonom – okrucieństwa i szafu bitewnego.

szedł potwornym nonsensem zniszczenia i przez to miasto. Wszędzie gruzy... można by sądzić, że to Warszawa. (...) od kościoła farnego do kościoła św. Rocha prowadziła jedynie ścieżka pomiędzy stosami rozbitych – wypalonych murów. Teren dzisiejszego Rynku Kościuszkii znajdującego się w centrum miasta stanowiło zwałisko gruzów i sterzczących kominów. Jedna z kamienic ocalała w połowie. Wyglądała jak dziecięca zabawka rozcięta na pół. Widoczne były schody, po których na trzecie piętro wchodził mieszkający tam ludzie i ich kozy, które żywiły się chwastami porastającymi gruzy³⁸.

Inwentaryzacja konserwatorska ukierunkowana na ocenę zakresu strat w substancji zabytkowej, której skala – jak dowiadujemy się z powyżej cytowanych opracowań naukowych – nawet dziś pozostaje niedookreślona, nie była tym bardziej zadaniem łatwym w 1945 r. Jeszcze w jej trakcie przed Paszkowskim stanęło kolejne wyzwanie, jakim było opracowanie programu jej rekonstrukcji. Tu poczynania służb konserwatorskich uzależnione były od planów odbudowy kreślonych na zlecenie partyjnych decydentów przez liczne grono architektów-urbanistów. W tym kontekście Skolimowski ustalił, że:

pierwsze plany odbudowy Białegostoku opracowywano od 1945 r. w stolicy na zlecenie Regionalnej Dyrekcji Planowania Przestrzennego (m.in. przez architektów Stanisława Bukowskiego i Leszka Dąbrowskiego oraz Ignacego Felicjana Tłoczka i Stefana Zielińskiego)³⁹.

Z artykułu Michała Chodorowskiego pt. „Śródmieście Białegostoku w ogólnym planie urbanistycznym autorstwa I.F. Tłoczka i St. Zielińskiego – 1948 r.” dowiadujemy się, że w planie zagospodarowania przestrzennego Białegostoku, sporządzonym ostatecznie w 1948 r. przez Ignacego Felicjana Tłoczka i Stefana Zielińskiego, autorzy postulowali, by wrócić do kompozycji śródmieścia uwzględniającego barokowe założenie osiowe z czasów Jana Klemensa i Izabeli Branickich. Pozwoliłoby to uwypuklić indywidualne cechy miasta i ochronić

³⁸ A. Potemkowski, „Jadę na... Wschód! Białystok nieznany”, *Rzeczpospolita*, 7.08.1945, nr 211, s. 5. Access online [12.08.2021]: <<http://dlibra.umcs.lublin.pl/Rzeczpospolita>>.

³⁹ A. Skolimowski, „Centrum Białegostoku...”, s. 22. Pisze o nich też: M. Chodorowski, „W poszukiwaniu...”, s. 8. Istotny wkład wniósł tu również Jan Glinka – patrz: Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku [A-WUOZ-B]. J. Glinka, *Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego Białegostoku* (mps), Warszawa 1953, nr inw. 211.

je przed postępującą po wojnie w Polsce Ludowej urbanistyczną uniformizacją. Obaj urbaniści troskę o indywidualny charakter Białegostoku łączyli z myślą o wygodzie mieszkańców, co stanowiło podstawowe założenie architektury modernistycznej. Realizacja planu była przewidziana na lata 1949–1979, ale nie zaczęto go wdrażać, gdyż nie uzyskał akceptacji decydentów partyjnych. Postępująca sowietyzacja połączona z promowaniem architektury socrealistycznej wymusiły inne rozwiązania⁴⁰. Jak zauważa Andrzej Skalimowski:

Wszelkie wątpliwości związane z wypracowaniem optymalnego dla Białegostoku planu zagospodarowania przestrzennego zostały rozstrzygnięte po naradzie partyjnej z udziałem architektów, która odbyła się w dniach 20 i 21 czerwca 1949 r. w Warszawie. (...) Obecność na niej Bolesława Bieruta, Józefa Cyrankiewicza, Jakuba Bermana, Jerzego Albrechta i Mariana Spychalskiego świadczyła o przypisywaniu przez kierownictwo partyjne szczególnej roli architekturze. Zgodnie z uchwaloną pod koniec obrad „Rezolucją partyjnej narady architektów” postanowiono powiązać twórczość architektoniczną z ideologią i uczynić z niej „broń ideologiczną partii”⁴¹.

Dalej Skalimowski pisze:

Istotne było ukazanie potęgi nowej władzy. Przestrzeń winna być nośnikiem treści społecznych, w tym celu projektować należało rozwiązania monumentalne, przytłaczające i dekomponujące zastany układ. Była to więc klasyczna, utopijna wizja doskonałego i totalnego miasta przyszłości. W planach urbanistycznych z przełomu lat 40. i 50., podobnie jak w przypadku obiektów architektonicznych, lecz w znacznie większej skali, ważne było dotarcie do mieszkańców z konkretnym komunikatem ideologicznym⁴².

Decydenci partyjni w ocenie autora cytowanej publikacji mieli świadomość, że:

⁴⁰ M. Chodorowski, „Śródmieście Białegostoku w ogólnym planie urbanistycznym autorstwa I. F. Tłoczka i St. Zielińskiego – 1948 r.”, *Architecturae et Artibus*, 2013, nr 1, s. 13, 17. Access online [12.08.2021]: <„AetA”, 1, 2013, s. 5–18>.

⁴¹ A. Skalimowski, „Centrum Białegostoku...”, s. 22.

⁴² Ibidem, s. 34.

Obok obiektu architektonicznego nie będzie można przejść obojętnie, nie będzie można jego obecności w otaczającej człowieka przestrzeni zignorować. Chcąc czy nie chcąc trzeba z nim obcować przy każdorazowym wyjściu na ulicę. Zrozumiałe więc, że właśnie z tą dziedziną sztuki wiązali największe nadzieje na wyrażenie „przemian ideologicznych epoki”. Przy kryterium artystycznym sięgnięto po wzorce sowieckie, gdzie ówczasie wykorzystywana była, dosyć prymitywnie rozumiana, tradycja architektury klasycznej, a szczególnie – przeskalowana architektura końca XVIII i początku XIX w. Stosunkowo bezkrytyczne naśladownictwo zaowocowało w polskich miastach projektami „klasycznych” elewacji, podpartych kolumnadami i wieńczonych tympanonami, łukami etc. Sowiecka doktryna równie silnie przeobraziła także dotychczasowe kryteria rządzące urbanistyką, której nadano funkcje nadrzędne wobec poszczególnych obiektów architektonicznych. Na fali tych właśnie przemian powstał ostatni w latach stalinizmu plan odbudowy Białegostoku, opracowany pod kierunkiem inżynierów Karola Jeziorańskiego⁴³ i Ignacego Widawskiego⁴⁴. Prace nad nim trwały blisko dwa lata (1949–1950), nie różnił się on w zasadniczych zrębach od dziesiątek planów dla pozostałych miast polskich pieczołowicie wykreślanych w tym samym czasie. Z tego też względu nie warto w tym miejscu szczegółowo analizować jego wytycznych, tabel i diagramów, bo podobnie zresztą jak i inne plany nigdy nie doczekał się całościowej realizacji. W 1950 r. uzupełniono go o studium historyczno-urbanistyczne autorstwa Jana Glinki⁴⁵. (...) Był to więc plan wzniesienia miasta niejako od podstaw, zgodnie z zasadami regularności, powtarzalności, jednakowości tożsamości elementów miejskiej przestrzeni, skupionej wokół budynków administracyjnych, umieszczonych zazwyczaj w geometrycznym centrum⁴⁶.

⁴³ Patrz: Arch. Karol Marek Aureliusz Jeziorański, In memoriam. Pamięci architektów polskich. Access online [19.08.2021]: <<http://www.inmemoriam/Jezioranski>>.

⁴⁴ Patrz: Arch. Ignacy Widawski, ibidem. Access online [19.08.2021]: <<http://www.inmemoriam/widawski>>.

⁴⁵ A-WUOZ-B. J. Glinka, *Studium historyczno-urbanistyczne...*, nr inw. 211.

⁴⁶ A. Skalimowski, „Centrum Białegostoku...”, s. 22–23.

W 1953 r. nad kolejnym jego wariantem prace rozpoczęli Henryk Majcher i Edward Rybiński, a w 1954 r. pierwszy z wymienionych wraz z Mieczysławem Krzywcem. Po 1956 r. próbowano też wrócić do realizacji pewnych elementów planu Ignacego Felicjana Tłoczka⁴⁷. Pierwszy plan ogólny Białegostoku został zatwierdzony w 1958 r. po sześcioletnich przygotowaniach i zmianach projektu. Jego podstawową zasadę potwierdzały dwa kolejne plany ogólne przyjęte w latach 1964 i 1974⁴⁸. W ocenie Andrzeja Skalimowskiego:

Budowa monumentalnego śródmiejskiego zespołu architektonicznego miała przyczynić się w sposób bezpośredni do umocnienia wątłego autorytetu nowej władzy. Zarazem miało to być narzędzie kreacji „socjalistycznego człowieka”, planowano więc jednoczesne odlanie z jednej formy nowego pejzażu miejskiego i ludzkiego. Podobnie postąpiono w Rzeszowie (...). W wizjach miasta socjalistycznego okresu stalinowskiego tłum występował zawsze w postaci zorganizowanej masowej manifestacji. Projektowano więc szerokie ulice i place na potrzeby pochodów 1-majowych, wielkich uroczystości i festynów. Białostockie defilady, maszerujące z Parku Zwierzynieckiego w kierunku północnym aleją szeroką na ponad 60 metrów, na której osi zlokalizowano poprzedzony kolumnadą i balkonem gmach Komitetu, miały mijać gmachy Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (projektowany w miejscu dzisiejszego domu towarowego Central) oraz sądu⁴⁹.

Władysław Paszkowski jako wojewódzki konserwator zabytków, poruszając się w tak projektowanej przestrzeni miejskiej, nie miał łatwego zadania ocalenia dziedzictwa kulturowo-architektonicznego miasta nad Białą. W zderzeniu ze zmieniającymi się jak w kalejdoskopie wizjami urbanistycznymi decydentów partyjnych realizował on (czasami metodą faktów dokonanych), współpracując ze Stanisławem Bukowskim i innymi osobami, odbudowę najcenniejszych białostockich zabytków. Pełnię determinacji w urzeczywistnianiu swojej zawodowej misji zademonstrował, doprowadzając – mimo oporu lokalnych władz – do podjęcia w 1952 r. odbudowy miejskiego ratusza.

⁴⁷ M. Chodorowski, „Śródmieście Białegostoku...”, s. 17; E. Dąbrowicz, *Cenzura na gruzach. Szkice o literackich świadectwach życia w PRL-u*, Białystok: Alter Studio, 2017, s. 227–228. Access online [12.08.2021]: <Dabrowicz_Cenzura_na_gruzach, s. 7–336>.

⁴⁸ M. Chodorowski, „W poszukiwaniu...”, s. 15–16.

⁴⁹ A. Skalimowski, „Centrum Białegostoku...”, s. 31.

CZĘŚĆ I
GENEZA POWSTANIA,
ZASÓB I WYKORZYSTANIE
ARCHIWUM FOTOGRAFICZNEGO
WŁADYSŁAWA PASZKOWSKIEGO

ROZDZIAŁ 1
RYS BIOGRAFICZNY WŁADYSŁAWA PASZKOWSKIEGO –
TWÓRCY ARCHIWUM FOTOGRAFICZNEGO
DOKUMENTUJĄCEGO ZNISZCZENIA WOJENNE
I ODBUDOWĘ ZABYTKÓW BIAŁOSTOCCZYZNY

Władysław Paszkowski urodził się 18 listopada 1905 r. w Smoleńsku i w tym mieście spędził dzieciństwo⁵⁰. Wielka wojna, a następnie wybuch rewolucji i wojna domowa w Rosji sprawiły, że jego rodzice Michał i Anna (z Lisowskich) zdecydowali się przenieść wraz ze swoimi synami, Władysławem i Bronisławem, do Wilna⁵¹. Wchodząc w dorosłe życie, Władysław w 1925 r. podjął naukę w wileńskiej Państwowej Szkole Technicznej⁵². Po jej ukończeniu w 1930 r. uzyskał dyplom technika budownictwa i miernictwa⁵³.

⁵⁰ W teczce osobowej Paszkowskiego z czasów jego pracy w Wydziale Kultury i Sztuki białostockiego urzędu wojewódzkiego znajduje się interesujący dokument (oświadczenie) datowany na 7.05.1952 r., z którego treści wynika, że podjął on próbę sprostowania daty swoich urodzin z 18 grudnia na 18 listopada 1905 r. – patrz: A-WUOZ-B. Akta osobowe Władysława Paszkowskiego (kopia) [AOWP]. Oświadczenie, k. 53. W ankiecie personalnej z 10.02.1951 r. podawał jeszcze jako datę urodzenia 18.12.1905 r. (patrz k. 18), ale w kolejnej, z 1.08.1953 r., w rubryce z datą urodzenia wpisał już 18.11.1905 r. (patrz k. 25, 32).

⁵¹ Odnośnie do daty tych przenosin są spore niejasności. Janina Hościłowicz, biografka Paszkowskiego, podaje w publikacjach mu poświęconych dwa różne terminy. Raz pisze, że nastąpiło to w 1917 r. (J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 287), innym razem stwierdza, że nastąpiło to w 1923 r. (eadem, „Władysław Paszkowski (1905–1982)...”, s. 613).

⁵² Szkoła powstała w 1922 r. z inicjatywy miejscowego oddziału Koła Techników. Od 1929 r. nosiła imię Józefa Piłsudskiego – szerzej: M. Balul, *Państwowa Szkoła Techniczna w Wilnie im. Marszałka Józefa Piłsudskiego*, Warszawa: Wydawnictwo „Arkady”, 1991, passim. Por. *Księga dziesięciolecia Państwowej Szkoły Technicznej imienia Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie: 1922–1932*, red. M. Świdziński et al., Wilno: Zakłady Graficzne „Znicz”, 1932, passim. Access online [19.07.2021]: <<https://bit.ly/3xPlcgN>>.

⁵³ J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski (1905–1982)...”, s. 612–616; por. eadem, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 287–309.

Od 1932 r. przez dwa lata pracował na etacie urzędniczym w wileńskim Zarządzie Miejskim⁵⁴, by w 1934 r. przenieść się do Wydziału Kultury i Sztuki tamtejszego urzędu wojewódzkiego, w którym na stanowisku kierownika robót konserwatorskich zatrudniony był do wybuchu II wojny światowej⁵⁵. Doświadczenie zawodowe dane mu było zdobywać m.in. pod kierunkiem takich wileńskich konserwatorów zabytków, jak Stanisław Lorentz⁵⁶, Ksawery Piwocki⁵⁷ i Witold Kieszkowski⁵⁸. W ramach swoich obowiązków zarówno w Wilnie, jak i w sąsiednich powiatach wykonywał prace pomiarowe i fotografię dokumentującą liczne zabytki. Do najważniejszych zadań przezeń zrealizowanych w tym czasie należały inwentaryzacja wileńskiej Góry Zamkowej wraz z otoczeniem oraz placu Katedralnego, a poza stolicą województwa analogiczne prace w Trokach⁵⁹.

Po 28 października 1939 r. ponownie przeszedł do pracy w wileńskim Zarządzie Miejskim, kierowanym już przez nowych włodarzy przybyłych z Litwy. Kontynuował ją też od czerwca 1940 do czerwca 1941 r. w okresie

⁵⁴ A. Oleksicki, „Archiwum fotograficzne Władysława Paszkowskiego”, *Ochrona Zabytków*, 2018, nr 1, s. 132. Access online [13.08.2021]: <„OZ”, 1, 2018, s. 127–166>.

⁵⁵ A-WUOZ-B. AOWP. Karta personalna, k. 39, 74, 94. Por. J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski (1905–1982)...”, s. 613.

⁵⁶ W latach 1929–1935 był naczelnym konserwatorem zabytków województwa wileńskiego i nowogródzkiego. Po rezygnacji ze stanowiska został wykładowcą Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. W okresie 1936–1982 (z przerwą okupacyjną) pełnił funkcję dyrektora Muzeum Narodowego w Warszawie – patrz: *Stanisław Lorentz*, <wikiwand_Lorentz>. Access online [26.07.2021].

⁵⁷ Od 1935 do 1937 r. był naczelnym konserwatorem zabytków województwa wileńskiego i nowogródzkiego. Po wojnie pracował w Akademii Sztuk Pięknych jako profesor i kierownik Katedry Nauk Historycznych, gdzie w latach 1946–1957 i 1968–1971 pełnił funkcję prorektora – patrz: *Ksawery Piwocki*, <wikiwand_Piwocki>. Access online [26.07.2021].

⁵⁸ W 1937 r. został naczelnym konserwatorem zabytków województwa wileńskiego i nowogródzkiego, gdzie nadzorując prace, m.in. na zamku w Grodnie, wprowadzał nowoczesną metodykę archeologii. Z jego inicjatywy prowadzono prace konserwacyjne na zamkach w Trokach i Wilnie. W 1945 r. powołany na stanowisko zastępcy generalnego konserwatora zabytków w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków – patrz: *Witold Kieszkowski*, <wikiwand_Kieszkowski>. Access online [26.07.2021]; por. *Witold Kieszkowski*, <ipsb_kieszkowski>. Access online [26.07.2021].

⁵⁹ A-WUOZ-B. AOWP. Zaświadczenia, k. 60–63. Szerzej o międzywojennych pracach inwentaryzacyjnych zabytków patrz: J. Lewicki, „Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego”, *Ochrona Zabytków*, 1999, nr 4, s. 375–390.

pierwszej okupacji sowieckiej⁶⁰. W tym czasie kierował pracami konserwatorskimi na wileńskim Górnym Zamku, prowadzonymi na podstawie przygotowanych przez niego modelu i projektu rekonstrukcyjnego⁶¹.

Jeszcze przed zakończeniem wojny Paszkowski wraz z małżonką Zofią (z domu Tomiałowicz⁶²) opuścili Wilno i wyruszyli do Polski Lubelskiej⁶³. Za linią Curzona, którą nieoficjalnie uważano już wtedy za wschodnią granicę powojennej Polski, pierwszym większym miastem był Białystok. Repatriując się z kresów, para dotarła tu wczesną wiosną 1945 r. i zdecydowała pozostać na stałe. Dla Paszkowskiego jednym z argumentów za osiedleniem w mieście nad Białą była propozycja pracy w Wydziale Kultury i Sztuki białostockiego urzędu wojewódzkiego, kierowanym przez znanego mu z Wilna ks. dr. Piotra Śledzińskiego.

Na czele tego wydziału duchowny stał w latach 1944–1947. Zgoda ze strony komunistów na powołanie i sprawowanie przez kapłana tego stanowiska była swego rodzaju ewenementem. Wpływ na to miał z jednej strony brak kompetentnego personelu nie tylko wśród samych komunistów, lecz także nawet pośród bezpartyjnych kadr urzędniczych⁶⁴. Z drugiej zaś strony istotne zna-

⁶⁰ 28.10.1939 r. na mocy układu między rządami sowieckim a litewskim część Wileńszczyzny z Wilnem, zajęta ponad miesiąc wcześniej przez Armię Czerwoną, przekazano Litwie. Od tego czasu do 15.06.1940 r. tereny te pozostawały w granicach Republiki Litewskiej. Dwa miesiące później, 25.08.1940 r. po aneksji Litwy przez ZSRS Wilno stało się stolicą Litewskiej SRS.

⁶¹ J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski (1905–1982)...”, s. 612–616; por. eadem, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 287–309.

⁶² W aktach osobowych zawierających liczne własnoręcznie spisywane życiorysy i wypełniane ankiety personalne Paszkowski podaje nazwisko panieńskie żony w różnych brzmieniach. Oprócz Tomiałowicz (A-WUOZ-B. AOWP, k. 39, 43, 44, 46, 94) pojawiają się zniekształcone (nieco sztuczne) jego warianty Tomiałojć (ibidem, k. 11, 48), Tomiałoic (ibidem, k. 18) lub zupełnie inne nazwisko Sokołowska (ibidem, k. 2, 25, 32). W odniesieniu do tej ostatniej wersji warto dodać, że takie nazwisko panieńskie nosiła jego teściowa Jadwiga (ibidem, k. 48).

⁶³ Polska Lubelska – tym mianem określało się przestrzeń między Bugiem a Wisłą zajęta pod koniec lipca 1944 r. w trakcie ofensywy Armii Czerwonej. W wymiarze chronologicznym istnienie Polski Lubelskiej obejmowało okres od momentu ogłoszenia manifestu PKWN 22.07.1944 r. do chwili powstania Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (TRJN) 28.06.1945 r. W tym okresie najwyższą władzą była Krajowa Rada Narodowa (KRN), a organem władzy wykonawczej najpierw PKWN, a od 31.12.1944 r. Rząd Tymczasowy.

⁶⁴ Patrz: Archiwum Państwowe w Białymstoku [APB]. Urząd Wojewódzki Białostocki. Wydział Kultury i Sztuki [UWB-WKiSz]. Zarządzenia i okólniki władz centralnych:

czenie miało posiadane przez ks. Śledziewskiego doświadczenie w tej pracy i na tym terenie, które zdobył jeszcze w okresie międzywojennym. Kapłan ten bowiem od 1 czerwca 1919 r. piastował stanowisko powiatowego konserwatora sztuki najpierw w Łomży, a później, od 8 maja 1920 r., również wojewódzkiego w Urzędzie Konserwatorskim w Białymstoku⁶⁵.

Zwierzchnictwo nad Wydziałem Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku przejął pod koniec października 1944 r. od jego organizatorki Bronisławy Szkibel⁶⁶, która od sierpnia – decyzją pełnomocnika PKWN mjr. Leonarda Borkowicza⁶⁷ – „pełniła obowiązki naczelnika, mając do pomocy jako referendarza ogólnego Ob. Arkadiusza Waleszkiewicza, jako referendarza sztuk plastycznych Ob. Stanisława Stolarczyka, jako pomoc kancelaryjną Ob. Ludmiłę Babulewicz oraz gońca”⁶⁸. Jednym z najważniejszych zadań ks. Śledziewskiego zaraz po powołaniu było m.in. pozyskanie do pracy osoby z kwalifikacjami i doświadczeniem w pracy konserwatorskiej. Władysław Paszkowski oba te warunki spełniał.

Sygn. 4/71/0/22/2332, k. 41–42. Kwestie wymaganych kwalifikacji regulował okólnik nr 1 z 12.10.1944 r. kierownika Resortu Kultury i Sztuki do urzędów wojewódzkich w Lublinie, Rzeszowie i Białymstoku z wytycznymi nt. powoływania naczelników wydziałów kultury.

⁶⁵ Patrz szerzej: M. Ceglarek, *Śledziewski Piotr ks. mjr (1884–1950)*, Ordynariat Polowy w Polsce. Archiwum – strona internetowa. Access online [19.07.2021]: <<https://bit.ly/36P25I1>>.

⁶⁶ Prócz organizowania struktur wydziału Bronisława Szkibel w ramach powierzonych jej obowiązków starała się ożywić na nowo życie kulturalne miasta nad Białą. Do czasu powołania stałych instytucji kultury nie mogła więc zaniedbywać pracy impresaryjnej. Pomocni w tym byli towarzysze sowieccy – patrz: Umowa zawarta 24.08.1944 r. między naczelnikiem Wydziału Kultury i Sztuki UWB Bronisławą Szkibel a przedstawicielem Wydziału Sztuki przy Radzie Komisarzy Ludowych BSRR Bryszem w sprawie koncertów Białoruskiego Państwowego Zespołu Pieśni i Tańca w Białymstoku [w:] *Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944–1956 : wybór dokumentów*, t. 1: *Sierpień 1944 – grudzień 1946*, cz. 2: *Styczeń–grudzień 1946*, oprac. S. Iwaniuk, Białystok: BTH, 1998, s. 32.

⁶⁷ Patrz: *Leonard Borkowicz*, <wikiwand_Borkowicz>. Access online [10.08.2021].

⁶⁸ APB. UWB-WKiSz. Sprawozdania kwartalne z działalności Wydziału Kultury i Sztuki za 1949 rok. Sprawozdania z działalności Wydziału za okres od momentu powstania do 31.XII.1945: Sygn. 4/71/0/22/2348, k. 1. Swoje obowiązki Bronisława Szkibel pełniła do 26.10.1944 r., gdy kierowanie wydziałem przejął ks. Śledziewski – patrz: APB. UWB-WKiSz. Sprawozdania miesięczne z działalności Wydziału Kultury i Sztuki, Pismo z 13.11.1944 r.: Sygn. 4/71/0/22/2345, k. 8.

Na wniosek kierującego wydziałem wicewojewoda białostocki Wacław Białkowski⁶⁹ decyzją z 10 kwietnia 1945 r. powierzył Paszkowskiemu pełnienie obowiązków wojewódzkiego konserwatora zabytków⁷⁰. Nominację zatwierdził dopiero 24 kwietnia 1946 r. Władysław Tomkiewicz, naczelny dyrektor muzeów i ochrony zabytków przy Ministerstwie Kultury i Sztuki [MKiSz]⁷¹. Formalny zaś akt nominacyjny, sygnowany przez szefa tego resortu Władysława Kowalskiego⁷², został wystawiony 30 kwietnia. Czytamy w nim: „Z dniem 1 maja 1946 r. powierzam Obywatelowi pełnienie obowiązków Konserwatora Wojewódzkiego w Wydziale Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego”⁷³.

Zakres obowiązków zawodowych wypełnianych przez Paszkowskiego był szerszy, o wiele ambitniejszy od tego, czym zajmował się przed opuszczeniem Wilna. Istotne też było to, że jego bezpośrednim zwierzchnikiem jako naczelnik wydziału i równocześnie nominalny wojewódzki konserwator zabytków⁷⁴ miał być znany mu i ceniony przez niego wileński kapłan. To przed nim oraz wojewodą Stefanem Dybowskim i wicewojewodą Wacławem Białkowskim złożył 19 grudnia 1946 r. uroczyste ślubowanie⁷⁵. Owocna współpraca obu wilnian zakończyła się jednak po blisko dwóch latach wraz z podaniem się

⁶⁹ W kontekście powojennej odbudowy zabytków Białostoczczyzna miała szczęście, że najwyższe urzędy bezpośrednio po 1945 r. sprawowali na tym terenie tacy ludzie, jak wicewojewoda Wacław Białkowski, wojewoda Stefan Dybowski czy też jego następca Stanisław Krupka (od 1947 r.). Tym trzem wspomnianym osobom droga była sprawa odbudowy zniszczonych zabytków. O konkretnych działaniach na tym polu przypomina: W. Białkowski, „Wspomnienia o pracy...”, s. 78–79.

⁷⁰ A-WUOZ-B. AOWP. Odpis aktu powołania, k. 72. Wicewojewoda 19.03.1946 r. zwrócił się do MKiSz z wnioskiem o zatwierdzenie nominacji Paszkowskiego – patrz: ibidem. Wniosek o nominację, k. 74.

⁷¹ Ibidem. Decyzja o powołaniu, k. 77–78. Na mocy tej decyzji Paszkowski od 1.04.1946 r. został jednocześnie referendarzem w Wydziale Kultury i Sztuki.

⁷² Patrz: Władysław Kowalski, <https://www.wikiwand_Kowalski_marszalek_sejmu>. Access online [10.08.2021].

⁷³ A-WUOZ-B. AOWP. Decyzja nominacyjna, k. 80.

⁷⁴ Zwyczajowo wojewódzcy konserwatorzy zabytków byli w randze zastępców naczelników (wicedyrektorów) wydziałów kultury i sztuki. W przypadku ks. Śledziewskiego ta reguła nie zadziałała, nie miał on bowiem zastępcy, więc jako naczelnikowi powierzono mu sprawowanie funkcji nominalnego wojewódzkiego konserwatora zabytków. Faktycznie zaś pełnił te obowiązki Paszkowski.

⁷⁵ A-WUOZ-B. AOWP. Protokół ze ślubowania, k. 81.

przełożonego do dymisji i przenosinami do Wrocławia, gdzie za zgodą MKiSz objął on stanowisko dyrektora Muzeum Archidiecezji Wrocławskiej⁷⁶.

Już od wiosny 1945 r. w wypełnianiu zadań powierzanych Paszkowskiemu wielce pomocne było wsparcie grona współpracowników o wileńskim rodowodzie. Wśród nich najważniejszą rolę odgrywał wspomniany już powyżej architekt inż. Stanisław Bukowski⁷⁷, w latach 1936–1939 zatrudniony na stanowisku asystenta prof. Romualda Gutta⁷⁸ w Miejskim Biurze Urbanistycznym w Wilnie. Bukowski, podobnie jak Paszkowski, do Białegostoku przybył na początku 1945 r.

Początki funkcjonowania białostockiej służby konserwatorskiej były nadzwyczaj trudne i *de facto* należało ją od podstaw organizować i zadaniować⁷⁹.

Praca wydziału idzie obecnie w dwu kierunkach: zabezpieczenia względnie restauracji zabytków uszkodzonych lub nieuszkodzonych oraz inwentaryzacji zabytków, które to prace są w toku. Wydział zamierza również stworzyć Muzeum Ziemi Białostockiej⁸⁰, w tym kierunku podejmowane również są prace przygotowawcze. Ponadto jest w opracowaniu specjalna instrukcja dla starostw pouczająca z punk-

⁷⁶ Przenosiny najprawdopodobniej ułatwił ks. Śledziowskiemu poznany w mieście nad Białą ówczesny wojewoda białostocki Dybowski, który po wyjeździe do Warszawy kierował MKiSz w latach 1947–1952.

⁷⁷ Szerzej o tej wybitnej postaci pisał: S. Wicher, *Życie i twórczość Stanisława Bukowskiego*, Białystok: Stowarzyszenie Architektów Polskich & Studio Wydawnicze Unikat, 2009, passim. Patrz też: J. Stadnicki, „Architekt Stanisław Bukowski (1904–1979) – człowiek kultury (wspomnienie pośmiertne)”, *Ochrona Zabytków*, 1982, nr 1–2, s. 114–115. Access online [16.08.2021]: <„OZ” 1–2, 1982, s. 114–115>.

⁷⁸ T. Zieliński, G. Jonkajtys-Luba, O. Czerner, *Romuald Gutt*, Warszawa: Arkady, 1968, s. 3–68.

⁷⁹ A. Oleksicki, „Meandry organizacyjne...”, s. 93n.

⁸⁰ W 1949 r. decyzją MKiSz powołane zostało pierwsze w dziejach Białegostoku muzeum regionalne. Jego organizację ministerstwo powierzyło m.in. Paszkowskiemu – patrz: J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 288. Swoistym hołdem złożonym po latach przez białostockich muzealników organizatorowi tej placówki było zaprezentowanie w 2003 r. w białostockim Muzeum Historycznym wystawy pt. „Powojenna odbudowa Białegostoku”. Jedną jej część ukazywała obraz powojennych zniszczeń, a druga ilustrowała proces podnoszenia się miasta z gruzów. Ukazane na wystawie zdjęcia pochodziły w większości z archiwum fotograficznego Władysława Paszkowskiego – patrz: (pio), „Miasto odzyskane z ruin”, poranny.pl, 27.05.2003. Access online [29.07.2021]: <<https://bit.ly/3AxcMWA>>. Zob. S. Brzostowski, „Muzeum w Białymstoku”, *Muzealnictwo*, 1961, nr 10, s. 57–68. Access online [29.07.2021]: <„M” 1961, 10, s. 57–68>.

tu widzenia historyczno-kulturalnego obywateli starostów co do ich terenu pracy. Dużą przeszkodą jest brak własnego środka lokomocji i funduszków⁸¹.

W marcu 1945 r., jeszcze przed formalnym podjęciem urzędowania, Paszkowski zainicjował proces inwentaryzacji obiektów zabytkowych w województwie, rozsyłając do 120 parafii kwestionariusz w celu ustalenia stanu zachowania świątyń i kaplic⁸². Istotną przeszkodą w początkach działalności pionu konserwatorskiego w województwie białostockim były nie tylko braki kadrowe w Oddziale Konserwatorskim Wydziału Kultury i Sztuki, lecz także jeszcze większe na poziomie powiatowym, gdzie w połowie 1945 r. „obsadzone były tylko trzy powiatowe referaty kultury i sztuki na ogólną liczbę ośmiu”⁸³.

Istotnym osiągnięciem Paszkowskiego było utworzenie w 1947 r. przy współpracy z Bukowskim Pracowni Konserwacji Zabytków Architektury⁸⁴ i kierowanie nią w latach 1949–1951⁸⁵. Jej kadry zajmowały się „wykonywaniem inwentaryzacji oraz dokumentacji projektowych obiektów zabytkowych ujętych w planach zabezpieczenia i konserwacji w całym ówczesnym wojewódz-

⁸¹ APB. UWB-WKiSz. Sprawozdania kwartalne z działalności Wydziału Kultury i Sztuki za 1949 rok. Sprawozdania z działalności Wydziału Kultury i Sztuki za okres od momentu powstania do 31.XII.1945: Sygn. 4/71/0/22/2348, k. 5. Problemu z mobilnością pracowników wydziału, zwłaszcza konserwatorów zabytków, nie udało się rozwiązać przez kolejne sześć miesięcy – ibidem. Pismo z 13.11.1944: Sygn. 4/71/0/22/2345, k. 8; por. ibidem. Pismo z 27.04.1945: Sygn. 4/71/0/22/2345, k. 24.

⁸² Ibidem. Pismo z 3.04.1945: Sygn. 4/71/0/22/2345, k. 17.

⁸³ Ibidem. Pismo z 5.07.1945: Sygn. 4/71/0/22/2345, k. 32.

⁸⁴ Formalną decyzję w tej sprawie Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków przy MKiSz podjęła 23.02.1948 r. – Patrz: ibidem. Pismo z 23.02.1948: Sygn. 4/71/0/22/2411, k. 53.

⁸⁵ Według innej wersji to Bukowski kierował Pracownią w latach 1948–1950 i powtórnie od 1952 do 1958 r. – patrz: Stanisław Bukowski, <wikiwand_Bukowski>. Access online [26.07.2021]; por: S. Wicher, „Twórczość architektoniczna Stanisława Bukowskiego na tle epok”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2004, z. 10, s. 194. Access online [16.08.2021]: <„BKWP”, 10, 2004, s. 189–250>. Autor cytowanej publikacji na podstawie dostępnych źródeł i wcześniejszych opracowań ustalił bezspornie, że Bukowski „Pracownią tą kierował w latach 1947–1949 oraz 1952–1958”. Ponadto z jego ustaleń wynika, że „Bukowski od początku swojego pobytu w Białymstoku zajmował się również projektowaniem w ramach architektury zabytkowej. Pierwsze prace inwentaryzacyjne i projektowe wykonywał na zasadzie zleceń” – patrz: ibidem, s. 214.

twie białostockim”⁸⁶. Roboty rekonstrukcyjne zaś realizowała zorganizowana przez niego Brygada Wykonawcza Robót Konserwatorskich. Na podstawie tych struktur w 1951 r. w województwie białostockim mogło powstać Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków⁸⁷. Prekursorską w skali kraju inicjatywą Paszkowskiego było włączenie do zakresu zadań służb konserwatorskich także badań archeologicznych. Jako jeden z pierwszych w 1960 r. powiększył podległe sobie kadry o etat specjalisty ds. archeologicznych. Nowo powstałe stanowisko powierzył Janowi Jaskanisowi, który już miał w tej materii pewne doświadczenie, gdyż od 1955 r. pracował jako inspektor do spraw zabytków archeologicznych w Prezydium WRN w Białymstoku⁸⁸.

Współpraca Władysława Paszkowskiego z takimi specjalistami jak wspomniany Stanisław Bukowski czy Zenon Filipczuk⁸⁹ zaowocowała z kolei wypracowaniem i próbą realizacji spójnej koncepcji odbudowy nie tylko zniszczonych zabytków Białegostoku, lecz także szerzej w całym województwie. Ich współdziałanie przyczyniło się m.in. do odbudowy w latach 1947–1955 pobażylińskiego klasztoru i pałacu Opatów w Supraślu⁹⁰, w latach 1951–1958 kościoła katedralnego w Łomży, w okresie zaś 1946–1952 białostockiej kamienicy miejskiej – austerii (współpraca Bukowskiego i Paszkowskiego).

⁸⁶ S. Wicher, „Twórczość architektoniczna...”, s. 214. Access online [16.08.2021]: <„BKWP”, 10, 2004, s. 189–250>.

⁸⁷ J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski (1905–1982)...”, s. 613; por. eadem, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 288. W pierwszej z przywołanych publikacji autorka podaje datę 1951, w drugiej zaś 1952 r. jako początek działalności białostockiej Pracowni Konserwacji Zabytków.

⁸⁸ Patrz: *Jan Jaskanis*, <wikiwand_Jaskanis>. Access online [26.07.2021].

⁸⁹ Absolwent Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1952). Aktywny w zawodzie architekta i konserwatora zabytków. Był projektantem wielu zrealizowanych obiektów w Białymstoku i regionie, współpracownikiem Bukowskiego, którego zastąpił na stanowisku kierownika Pracowni Konserwacji Zabytków w Białymstoku. W ramach jej działalności był współprojektantem odbudowy Rynku Kościuszki oraz budynków w jego pierzejach (m.in. zbrojownia Branickich). Ponadto współpracował przy odbudowie pałacu Branickich, a także przy pracach rewitalizacyjnych gotyckiej katedry w Łomży – patrz: *Zenon Filipczuk*, In memoriam. Pamięci architektów polskich. Access online [26.07.2021]: <http://inmemoriam_filipczuk>.

⁹⁰ Na dalszym etapie rekonstrukcji wspomnianych trzech specjalistów wspierali inni architekci – patrz: APB. Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku [BBiDZ]. Kaplica w pałacu Opatów, Projekt rekonstrukcji wnętrza i detale architektoniczne, oprac. I. Oborska, Biuro Projektowe PKZ O/Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/230/1981, passim.

Złożona w 1947 r. rezygnacja ks. Śledziewskiego⁹¹ ze stanowiska naczelnika wydziału i wojewódzkiego konserwatora zabytków nie wpłynęła negatywnie na dalszą karierę powiązanego z nim Paszkowskiego. Warszawscy przełożeni wysoko oceniali jego kompetencje. Najlepszym tego dowodem był fakt, że kilka miesięcy później ówczesny naczelny dyrektor muzeów i ochrony zabytków Witold Kieszkowski skierował datowany na 22 czerwca 1948 r. wniosek do Departamentu Administracyjnego – Wydziału Osobowego MKiSz „o mianowanie Konserwatorem Wojewódzkim Obywatela Władysława Paszkowskiego, dotychczasowego p.o. Konserwatora Wojewódzkiego w Wydziale Kultury i Sztuki w Urzędzie Wojewódzkim w Białymstoku z zachowaniem dotychczasowego stopnia służbowego”⁹². W odpowiedzi szef resortu kultury, a niedysiejszy wojewoda białostocki Stefan Dybowski podpisał akt nominacyjny datowany na 13 sierpnia 1948 r., w którym czytamy: „mianuję Obywatela Władysława Paszkowskiego z dniem 1 sierpnia 1948 r. Konserwatorem Wojewódzkim i Kierownikiem Oddziału w Wydziale Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego z zachowaniem obecnie posiadanej grupy uposażenia”⁹³. Warto w tym miejscu dopowiedzieć, że pierwotnie nominację na kierownika Oddziału Konserwatorskiego Paszkowski uzyskał już w styczniu 1948 r. W potwierdzającym to akcie nominacyjnym czytamy: „mianuję Obywatela z dniem 1 stycznia 1948 r., do odwołania kierownikiem Oddziału

⁹¹ Dokładna data rezygnacji z kierowania Wydziałem Kultury i Sztuki nie jest znana. Z dostępnej dokumentacji pośrednio wynika, że w maju 1947 r. na pewno jeszcze sprawował swoją funkcję – patrz: APB. UWB-WKiSz. Personalne wykazy pracowników Wydziału Kultury i Sztuki, pisma o przyjęciu do pracy i inne: Sygn. 4/71/0/22/2338, k. 59. Z dniem 21.12.1947 r. kierowanie wydziałem przejął Marian Józefowicz – patrz: ibidem, k. 111.

⁹² A-WUOZ-B. AOWP. Wniosek Naczelnego Dyrektora Muzeów i Ochrony Zabytków Wacława Kieszkowskiego z 22.06.1948 r., k. 99.

⁹³ Ibidem. Decyzja nominacyjna MKiSz z 13.08.1948 r. sygnowana przez ministra Stefana Dybowskiego, k. 100. W piśmie skierowanym w grudniu 1971 r. przez kierownictwo Wydziału Kultury do przewodniczącego Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej [WRN] w Białymstoku w związku z przejściem Paszkowskiego na emeryturę znalazło się z kolei następujące zdanie: „W latach 1945–1961 pełnił funkcję Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków” – patrz: ibidem. Pismo Wydziału Kultury do przewodniczącego Prezydium WRN w Białymstoku z 14.12.1971 r., k. 177. W uzupełnieniu poczynionych tu ustaleń należy dopowiedzieć, że według wcześniejszych badań Janiny Hościłowicz nominację na wojewódzkiego konserwatora zabytków Paszkowski uzyskał 1.08.1955 r. – patrz: J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski (1905–1982)...”, s. 614. Autorka nie udokumentowała jednak źródła tej informacji w przypisie.

w Wydziale Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego z uposażeniem wg grupy VI (szóstej)⁹⁴. W dokumencie ministerialnym z 13 sierpnia potwierdzono więc niejako, że Paszkowski miał być równolegle wojewódzkim konserwatorem zabytków oraz kierownikiem Oddziału Konserwatorskiego⁹⁵.

W ocenie zwierzchników Paszkowski potrafił tak dobrze łączyć obie funkcje, że otworzyła się przed nim zupełnie realna perspektywa dalszych awansów i objęcia bardziej eksponowanych stanowisk⁹⁶. Na tej drodze nie brakowało jednak przeciwności, które piętrzyły się głównie z powodu zbyt wielkiego obciążenia obowiązkami zawodowymi. Z powodu braków kadrowych faktycznie zmuszony był pracować za dwie, a w niektórych okresach nawet za trzy osoby, pełniąc obowiązki konserwatora wojewódzkiego, kierownika jednej z komórek Wydziału Kultury i Sztuki, a czasami nawet własnej sekretarki. Poza urzędowymi godzinami pracy musiał dodatkowo dorabiać, by się utrzymać na odpowiednim do jego pozycji społecznej poziomie materialnym. W maju 1950 r. za pośrednictwem wojewody białostockiego Juliana Horodeckiego i z poparciem ówczesnego kierownika Wydziału Kultury i Sztuki wystąpił do MKiSz o zgodę na pracę „poza godzinami biurowymi” w białostockim oddziale Centralnego Biura Projektów Architektonicznych i Budowlanych w charakterze projektanta⁹⁷.

Ważnym sygnałem, by coś w tym względzie zmienić, były niedociągnięcia wyknięte Paszkowskiemu po inspekcji Najwyższej Izby Kontroli [NIK] przeprowadzonej na początku lat 50. XX w. Z protokołu kontroli w Wojewódzkim Urzędzie Konserwatorskim przeprowadzonej w dniach od 8 września do 19 listopada 1951 r. przez białostocką delegaturę NIK wynikało, że 14 października 1950 r. MKiSz nałożyło na wojewódzkich konserwatorów zabytków obowiązek

⁹⁴ A-WUOZ-B. AOWP. Decyzja nominacyjna MKiSz z 16.01.1948 r. sygnowana przez ministra Stefana Dybowskiego, k. 92.

⁹⁵ Ówczesną strukturę Wydziału współtworzyły oprócz Oddziału Konserwatorskiego (w korespondencji określanego czasami jako Oddział Ochrony Zabytków i Muzeów) także oddziały: Ogólny, Koordynacji Ruchu Amatorskiego, Twórczości Artystycznej oraz Szkolnictwa Artystycznego.

⁹⁶ Warunkiem skorzystania z tej szansy było wstąpienie w szeregi PZPR. Tego jednak Paszkowski nie chciał uczynić. Granicą kompromisów, na jakie gotów był pójść, stał się akces do Stronnictwa Demokratycznego.

⁹⁷ A-WUOZ-B. AOWP. Pismo wojewody białostockiego do MKiSz z 22.05.1950 r., k. 108. Zgodę na pracę dodatkową MKiSz wydało Paszkowskiemu zaledwie po tygodniu – patrz: *ibidem*. Decyzja p.o. dyrektora Departamentu Kadr Edwarda Łagego z 31.05.1950 r., k. 111.

zaprowadzenia kartotek zabytków. Przed końcem 1951 r. Paszkowski nie wywiązał się jednak z tego zadania. Wstępne prace przy sporządzaniu kartoteki podjął dopiero na kilka tygodni przed rozpoczęciem czynności kontrolnych. W efekcie wpisał do niej 139 zabytków, ale nie miały one wymaganych opisów. Wojewódzki konserwator zabytków zaległości w tej materii tłumaczył, jak odnotowano w protokole pokontrolnym, „brakiem czasu w związku z wykonywaniem prac bieżących”. Inspekcja ujawniła ponadto, że Paszkowski, sprawując nadzór konserwatorski w terenie i dokonując oceny wartości zabytkowej obiektów wbrew procedurom, nie sporządzał sprawozdań z przeprowadzanych działań, jak też odesłał zaledwie sześć odpisów wydanych przez siebie orzeczeń do Głównego Urzędu Konserwatorskiego przy MKiSz⁹⁸.

Wyniki kontroli paradoksalnie mocniej uderzyły w jego przełożonych, zarówno tych w Białymstoku, jak i szczególnie tych warszawskich, którzy od 1945 r., stale zaślaniając się brakiem funduszy, blokowali zatrudnienia w terenie. Oszczędzano nawet na etacie samego Paszkowskiego, utrzymując mu przez lata stosunkowo niską grupę uposażenia. Liczne monity w tej sprawie kierowane do MKiSz, m.in. przez wicewojewodę Białkowskiego⁹⁹, spotykały się z negatywnymi odpowiedziami¹⁰⁰. Ostatecznie jednak Paszkowski uzyskał dodatek do pensji.

Komisja do Spraw Wyjątkowych Uposażeń przy Prezydium Rady Ministrów na posiedzeniu w dniu 12 września 1947 r. uznała za posiadającego wyjątkowo wysokie kwalifikacje Obywatela Władysława Paszkowskiego – konserwatora wojewódzkiego Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego. W związku z powyższym Obywatel Minister Kultury i Sztuki przyznał wyjątkowe uposażenie od dnia 1 września 1947 r. Obywatelowi Paszkowskiemu w wysokości 17.000 zł¹⁰¹.

⁹⁸ APB. Najwyższa Izba Kontroli – Delegatura w Białymstoku [NIK-DB]. Kontrola Wojewódzkiego Urzędu Konserwatorskiego w Białymstoku (8.09–19.11.1951). Protokół pokontrolny: Sygn. 4/147/0/12/233, k. 5v., 7, 8.

⁹⁹ A-WUOZ-B. AOWP. Pismo wicewojewody Wacława Białkowskiego z 28.01.1947 r., k. 82.

¹⁰⁰ Ibidem. Pismo dyrektora Departamentu Administracyjnego MKiSz R. Sztobryna z 19.02.1947 r., k. 83.

¹⁰¹ Ibidem. Pismo dyrektora Departamentu Administracyjnego MKiSz R. Sztobryna z 8.10.1947 r. ws. przyznania dodatku, k. 84. Decyzję o przeszerzegowaniu do kolejnej

Osiągnięcia Paszkowskiego w sferze ochrony zabytków i piastowanie eksponowanego stanowiska przyczyniły się do pomyślnego sfinalizowania jego starań o uzyskanie stopnia inżyniera architekta. Nadano mu go 15 grudnia 1955 r. decyzją Państwowej Komisji Weryfikacyjno-Egzaminacyjnej na Tytuł Inżyniera przy Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej na podstawie świadectwa ukończenia Państwowej Szkoły Technicznej w Wilnie¹⁰² z uwzględnieniem późniejszego doświadczenia konserwatorsko-budowlanego¹⁰³.

Na początku lat 60. XX w. dalszy rozwój kariery Paszkowskiego został zahamowany. Przyczyniły się do tego działania podjęte przez białostocką delegaturę NIK. Inspektorzy zdecydowali się wrócić do błahej w istocie sprawy z 1958 r., w której chodziło o naliczenie minimalnie wyższych stawek za robocizną i niewielkie braki materiałowe przy odbudowie jednego z obiektów. W piśmie kierownictwa Wydziału Kultury skierowanym 28 kwietnia 1960 r. do Wydziału Organizacyjno-Prawnego, wyjaśniającym tę kwestię, czytamy:

Delegatura NIK zgłosiła wniosek w zaleceniach pokontrolnych z dnia 8 kwietnia 1960 r. o ukaranie dyscyplinarne Obywatela inż. Władysława Paszkowskiego, Głównego Konserwatora Zabytków. Wniosek swój delegatura uzasadnia niewykonaniem zleconych mu poleceń odnośnie [do] ustalenia winnych za braki materiałowe i nadpłatę za robocizną, ustalone w protokole pokontrolnym z dnia 24 października 1958 r. Braki materiałowe i nadpłata wyrażają się ogólną kwotą 3822 zł 30 gr¹⁰⁴ i dotyczą Brygady Wykonawczej Robót Konserwatorskich.

Stanowisko Delegatury znajduje potwierdzenie w zarządzeniu wewnętrznym nr 1/58 Wydziału Kultury z dnia 12 grudnia 1958 r. Zarządzenie to zobowiązywało Obywatela inż. W. Paszkowskiego do wykonania zaleceń Delegatury NIK w terminie do dnia 24 grud-

grupy uposażeniowej Paszkowski uzyskał dopiero w maju 1949 r. – patrz: ibidem. Decyzja MKiSz z 31.05.1949 r., k. 103.

¹⁰² Szkoła ta reprezentowała bardzo wysoki poziom nauczania, porównywalny z powojennymi studiami wyższymi – szerzej pisze o tym: M. Balul, *Państwowa Szkoła Techniczna w Wilnie...*, passim.

¹⁰³ A-WUOZ-B. AOWP. Odpis dyplomu, k. 59. Por. J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski (1905–1982)...”, s. 614; eadem, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 287–309; A. Oleksicki, „Archiwum fotograficzne...”, s. 132.

¹⁰⁴ Konkretnie nadpłata z tytułu naliczenia wyższych stawek za robocizną wyniosła 1830 zł, a braki materiałowe oszacowano na 992 zł 30 gr.

nia 1958 r., faktycznie zaś sprawa powyższa zostanie załatwiona do 30 kwietnia 1960 r. w wyniku ponownej interwencji NIK.

Sprawa powyższa i całokształt zagadnień związanych z wynikami kontroli była omawiana między kierownictwami Delegatury NIK i Wydziału Kultury na konferencji w dniu 26 kwietnia br. Wniosek swój Delegatura uważa za wiążący i odstąpienie od jego wykonania może nastąpić tylko w trybie art. 77, ust. 3 Ustawy o państwowej służbie cywilnej¹⁰⁵.

W tym stanie rzeczy Wydział Kultury nie wnosi zastrzeżeń do powyższej sprawy i prosi Wydział Organizacyjno-Prawny o skierowanie wniosku do Komisji Dyscyplinarnej dla Pracowników Mianowanych¹⁰⁶.

Przypuszczalnie zaniechania w terminowym załatwieniu tej sprawy wynikały z zaabsorbowania Paszkowskiego zbyt licznymi obowiązkami. Pracując z dużą intensywnością i to faktycznie na kilku etatach, mógł uznać tę sprawę – z racji na jej błahą materię – za niewartą uwagi. Wszak „braki materiałowe i nadpłata na łączną kwotę 3822 zł 30 gr” były na poziomie 125% jego skromnego miesięcznego wynagrodzenia. Do takiego podejścia mogły też skłonić go wcześniejsze doświadczenia z pobłażliwymi kontrolami NIK. Prawdopodobnie i tym razem nad kolejnymi jego niedociągnięciami wszyscy przeszluby dość obojętnie, gdyby u lokalnych decydentów nie ujawniła się nadzwyczajna gorliwość w „ściganiu niegospodarności”¹⁰⁷. Pokusa, by z całą mocą napiętnować „sprzeniewierzenie publicznych pieniędzy”, była tym większa, że oskarżony był spoza szeregów PZPR, więc partia, sama nie tracąc wizerunkowo na „aferze Paszkowskiego”, mogła pokazać, jak gorliwie troszczy się dosłownie o „każdy grosz”.

¹⁰⁵ Zapis art. 77 ust. 3 dotyczył „obniżenia stopnia służbowego o jeden lub dwa, z zawieszeniem możliwości awansu na przeciąg jednego roku do trzech lat” – patrz: Internetowy System Aktów Prawnych – ISAP. Dz.U. 1922 nr 21 poz. 164. Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. (z późniejszymi zmianami) o państwowej służbie cywilnej. Access online [11.08.2021]: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19220210164>.

¹⁰⁶ A-WUOZ-B. AOWP. Pismo kierownika Wydziału Kultury do Wydziału Organizacyjno-Prawnego Prezydium WRN w Białymstoku z 28.04.1960 r., k. 194.

¹⁰⁷ W czasach rządów Władysława Gomułki ceniona była „praworządność socjalistyczna”. Członkom partii wypadało przynajmniej od czasu do czasu ją zamanifestować.

W zaistniałej sytuacji Paszkowski jako bezpartyjny nie mógł liczyć na poparcie polityczne ze strony towarzyszy z Sektora Kultury¹⁰⁸ w Wydziale Propagandy KW PZPR w Białymstoku. W połowie 1960 r., szukając sposobu na wzmocnienie słabnącej pozycji, zdecydował się przystąpić do białostockich struktur Stronnictwa Demokratycznego. Na nic to się jednak zdało. Partyjni decydenci pamiętali, jak często się im sprzeciwiał, walcząc o utrzymanie historycznego kształtu zabytkowych układów urbanistycznych oraz wspierając swoją wiedzą konserwatorską i zaangażowaniem odbudowę wielu obiektów dworskich, a co gorsza – sakralnych (katolickich, prawosławnych i judaistycznych)¹⁰⁹. Zapamiętali też to, że nigdy nie brał udziału w pochodach pierwszomajowych¹¹⁰.

W październiku 1960 r. kierownik Wydziału Kultury w Prezydium WRN w Białymstoku Franciszek Stoczkowski skierował formalny wniosek „w sprawie wypowiedzenia warunków płacy i stanowiska z dniem 31 grudnia 1960 r. Obywatelowi Władysławowi Paszkowskiemu”. W uzasadnieniu czytamy:

Wymieniony mimo, że cieszy się opinią jako sumienny i uczciwy pracownik nie radzi sobie od wielu lat na zajmowanym stanowisku kierowniczym¹¹¹. Konsekwencją tego jest całkowity rozkład organizacyjny Oddziału Konserwacji Zabytków jaki obecnie się obserwuje¹¹².

¹⁰⁸ Na temat uwarunkowań powołania i działalności Sektora Kultury w Wydziale Propagandy KW PZPR w Białymstoku pisze: A. Pasko, *Kulisy władzy ludowej w województwie białostockim (1948–1956): organizacja, główne kierunki działania KW PZPR*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2002, s. 138.

¹⁰⁹ J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 305.

¹¹⁰ Fakt ten odnotowuje znający osobiście Paszkowskiego jego współpracownik – patrz: A. Oleksicki, „Archiwum fotograficzne...”, s. 142.

¹¹¹ Ten zarzut mógł wynikać z pewnych specyficznych cech osobowościowych Paszkowskiego, które odnotowano np. w zachowanym w jego aktach personalnych „Arkuszu oceny pracy pracownika”. W punkcie dotyczącym umiejętności planowania i organizowania pracy czytamy: „Jest pracownikiem powolnym. (...) Nie zawsze potrafi wybrnąć umiejętnie z trudności, które napotyka w trakcie realizacji przydzielonych obowiązków” – patrz: A-WUOZ-B. AOWP. Arkusz oceny pracy pracownika sporządzony 30.05.1970 r. przez kierownika Wydziału Kultury Zbigniewa Dąbrowskiego, k. 187. W innej opinii czytamy: „Wymaga kierowania oraz sprawowania bieżącego nadzoru nad realizacją powierzonych Mu zadań” – patrz: ibidem. Charakterystyka służbowa sporządzona 15.10.1968 r. przez kierownika Wydziału Kultury Józefa Kaję, k. 189.

¹¹² Czy wyrazem tego „rozkładu” mogła być np. inicjatywa Paszkowskiego dotycząca włączenia w struktury służb konserwatorskich pionu badań archeologicznych? Uczynił to

Zaś jego skutkiem jest brak kontroli i zlecanie własnych zadań podległym pracownikom, zaniedbanie prac naukowych Oddziału i opracowania dokumentacji naukowej i technicznej, a od 1955 r. chaotyczne kierowanie prowadzonych i nadzorowanych budów. Bezpośrednim ujemnym zewnętrznym odbiciem tego stanu rzeczy są wielokrotnie zwracane uwagi Wydziałowi przez inspekcje Wydziału Finansowego NIK i inne kontrole. Zamierzonej reorganizacji Oddziału Konserwatorskiego nasz Wydział nie może przeprowadzić bez zmiany jego kierownictwa¹¹³.

Niechęć do Paszkowskiego ze strony decydentów wydziałowych miała długą historię, a jej pierwsze poważniejsze symptomy ujawniły się zaledwie po upływie kilku miesięcy od rezygnacji z kierowania Wydziałem Kultury i Sztuki przez ks. Śledzińskiego. W przeciwieństwie do warszawskich zwierzchników nowi białostoccy przełożeni Paszkowskiego mieli wiele uwag do sposobu wypełniania przezeń obowiązków kierownika wydziałowego Oddziału Konserwatorskiego i funkcji wojewódzkiego (później głównego) konserwatora zabytków.

W czerwcu 1948 r. nowy naczelnik wydziału Marian Józefowicz w piśmie do MKiSz upominał się, by Paszkowskiego uczulono na kwestię respektowania wydziałowej „hierarchii”, i stwierdzał przy tym stanowczo: „nie mogę zgodzić się, by wojewódzki konserwator tkwiąc w Wydziale korzystał z praw «eksterytorialności» co wpływa na psychikę innych kierowników oddziałów”¹¹⁴. Chcąc zrozumieć istotę przywołanych powyżej ogólnych uwag (zarzutów) wobec

jako jeden z pierwszych w kraju, powiększając podległe sobie kadry o etat specjalisty ds. archeologicznych.

¹¹³ A-WUOZ-B. AOWP. Wniosek kierownika Wydziału Kultury skierowany do Wydziału Organizacyjno-Prawnego Prezydium WRN w Białymstoku z 25.10.1960 r., k. 137. Z ogólnikowymi zarzutami przedstawionymi Paszkowskiemu w cytowanym piśmie kontrastowały szczegółowo opisane przez niego i współpracowników osiągnięcia w pracy konserwatorskiej na kolejnych jej etapach – patrz: W. Kochanowski, W. Paszkowski, „Prace konserwatorskie. Województwo białostockie (1952–1956)”, *Ochrona Zabytków*, 1956, nr 4, s. 257–261. Access online [16.08.2021]: <„OZ” 4, 1956, s. 257–261>; W. Kochanowski, L. Lebedzińska, W. Paszkowski, „Osiągnięcia Polski Ludowej w zakresie ochrony zabytków na Białostocczyźnie”, *Rocznik Białostocki*, 1965, t. 5, s. 281–306. Access online [16.08.2021]: <„RB” 5, 1965, s. 281–306>.

¹¹⁴ Patrz: APB. UWB-WKiSz. Sprawozdania z robót konserwatorskich na terenie województwa białostockiego (1945–1949). Pismo z 1.06.1948 r.: Sygn. 4/71/0/22/2411, k. 20.

Paszkowskiego, a tym samym poznać genezę jego degradacji w 1960 r., warto się zapoznać z ich rozwinięciem w dalszej części cytowanego tu pisma. Czytamy w nim:

1. Oddział Konserwatorski jest częścią składową Wojewódzkiego Wydziału Kultury i Sztuki tak pod względem merytorycznym, jak personalnym.

2. W kompleks polityki Wojewódzkiego Wydziału Kultury i Sztuki, jak inne Oddziały Wydziału wchodzi również Oddział Konserwatorski. Dyrektywy Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków, jak dyrektywy innych departamentów Ministerstwa Kultury i Sztuki są rozpatrywane i wykonywane przez Wydział zgodnie z polityką tegoż Wydziału. Wykonawcami polityki Wydziału są kierownicy Oddziałów, mając do pomocy referentów, a do wykonań prac technicznych aparat pozostający w dyspozycji Wojewódzkiego Wydziału Kultury i Sztuki. Ogniskiem dyspozycyjnym kierującym polityką Wydziału są Naczelnik Wydziału oraz jego zastępca.

3. Reprezentantami wewnątrz i na zewnątrz Wydziału są jedynie Naczelnik Wydziału oraz jego zastępca. W razie konieczności reprezentowania Wydziału, jak wewnątrz tak i na zewnątrz, przez Kierowników Oddziałów lub referentów może to mieć miejsce jedynie za zgodą Naczelnika Wydziału. Również porozumiewanie się z Wojewodą lub Wicewojewodami, zgodnie z hierarchią służbową, należy wyłącznie do naczelnika Wydziału lub jego zastępcy. Kierownicy Oddziałów lub referenci mogą jedynie za wiedzą i zgodą Naczelnika Wydziału porozumiewać się z Wojewodą lub Wicewojewodami.

4. Korespondencja Oddziału Konserwatorskiego, jak korespondencja innych Oddziałów, wychodzi za podpisem Naczelnika Wydziału. Wyjątek stanowią jedynie fachowe orzeczenia, które podpisuje Konserwator. Każde jednak orzeczenie przed jego załatwieniem musi być przedyskutowane z Naczelnikiem Wydziału. Naczelnik Wydziału może upoważnić Konserwatora do podpisywania za Naczelnika Wydziału. Jednak pod pieczętką Naczelnika Wydziału, a nie pod samą pieczętką konserwatora. Konserwator jako referendarz Wydziału, nie może wydawać zleceń Starostom do czego jest jedynie upoważniony Naczelnik Wydziału, na którego zgodnie z ustawą są przelane te upoważnienia przez Wojewodę. Akta Oddziału Konserwatorskiego,

jak akta innych Oddziałów są pod dozorem sekretariatu, który jest odpowiedzialny za ich całość i porządek.

5. Budżet Oddziału Konserwatorskiego na odbudowę i konserwację jest dyskutowany, analizowany i ustalany w ramach ogólnej polityki Wydziału na równi z budżetami innych Oddziałów. Uzgodnionym i zatwierdzonym budżetem przez Naczelną Dyрекcję Muzeów i Ochrony Zabytków dysponuje i rozporządza Wydział, za który jest odpowiedzialny wobec istniejących przepisów. Księgi rachunkowe są prowadzone w ramach Wydziału.

6. Wobec ogromu odpowiedzialności za zabytki, dzieła sztuki i pamiątki jaka ciąży na Wydziale, wszelkie decyzje i posunięcia nie mogą być decydowane jednoosobowo. A ponieważ Wydział dysponuje osobami jako znawcami z dziedziny nauk humanistycznych przeto każde zagadnienie dotyczące wymienionych wyżej odcinków musi być załatwione kolektywnie. To samo dotyczy budżetu. Ustalanie i rozpatrywanie budżetu musi być załatwiane kolektywnie. W wypadkach niemożności ustalenia jakości lub wartości obiektu czy przedmiotu sztuki Wydział wnosi o poradę fachową do Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków.

7. Pracownia Konserwatorska stanowi część składową Oddziału Konserwatorskiego, jak też część Wydziału Kultury i Sztuki.

8. Dotychczasowa dwutorowość oparta na przedwojennych rozporządzeniach i instrukcjach, które zresztą nie zostały usankcjonowane żadnym rozporządzeniem i przez żadne ministerstwo, wprowadza chaos oraz dość często stawia Naczelnika, a tym samym i Wydział w dwuznacznej sytuacji. Tego rodzaju stan nie odpowiada Wojewódzkiemu Wydziałowi Kultury i Sztuki w Białymstoku, który i bez zagadnień konserwatorskich ma ogrom pracy w czterech innych oddziałach kultury i sztuki.

W konkluzji stawiam wniosek rozpatrzenia wyżej wymienionych punktów i albo wyłączenie zagadnień konserwatorskich z kompetencji Wojewódzkiego Wydziału Kultury i Sztuki, albo stworzenie takiej płaszczyzny współpracy, która dla dobra sprawy będzie racjonalną¹¹⁵.

¹¹⁵ Ibidem, k. 21–21v. Por. ibidem, k. 42–43.

W dokumentacji archiwalnej nie zachowała się odpowiedź MKiSz na cytowane pismo naczelnika Wydziału Kultury i Sztuki. Z analizy korespondencji służbowej Paszkowskiego wynika jednak, że nie zmienił on trybu procedowania spraw, którymi się zajmował z racji swych obowiązków konserwatorskich. Dopiero jednak po kilkunastu latach ponieść miał tego konsekwencje.

Wniosek kierownictwa Wydziału Kultury z 25 października 1960 r. został ostatecznie zaakceptowany przez Prezydium WRN w Białymstoku 24 grudnia. Po trzymiesięcznym okresie wypowiedzenia Władysław Paszkowski z dniem 1 kwietnia 1961 r. miał przejść na etat starszego konserwatora w dotychczas kierowanym przez siebie Oddziale Konserwatorskim Wydziału Kultury przy białostockim Prezydium WRN¹¹⁶. Degradacja tym samym stała się faktem.

Warto zauważyć, że we wniosku o odwołanie i w decyzji odwołującej była jedynie mowa o odsunięciu Paszkowskiego od kierowania Oddziałem Konserwatorskim, a nie było ani słowa o zdymisjonowaniu go ze stanowiska głównego konserwatora zabytków województwa białostockiego¹¹⁷. W jego aktach osobowych nie ma też innych dokumentów, które by dotyczyły tej sprawy. W rzeczywistości jednak został on pozbawiony także i tej drugiej funkcji. Pośrednio wynika to z korespondencji prowadzonej między MKiSz a Prezydium WRN w Białymstoku ws. zachowania przez Paszkowskiego dotychczasowego kierowniczego uposażenia na etacie starszego konserwatora¹¹⁸. Z treści tych dokumentów wnioskujemy, że po jego zdymisjonowaniu zwierzchnicy „mieli trudności w znalezieniu odpowiedniego kandydata”¹¹⁹ na wakujące stanowisko. Odpowiednią osobę zdołano zatrudnić dopiero po ponad roku od przedłożenia przez kierownika Wydziału Kultury wniosku o dymisję. Stanowisko to

¹¹⁶ A-WUOZ-B. AOWP. Decyzja Prezydium WRN w Białymstoku z 24.12.1960 r. o odwołaniu Władysława Paszkowskiego ze stanowiska kierownika Oddziału Konserwatorskiego w Wydziale Kultury, k. 139.

¹¹⁷ W 1950 r. po likwidacji urzędów wojewódzkich zmieniła się nomenklatura nazewnicza w administracji terenowej i 1.08.1958 r. utworzono stanowisko głównego konserwatora zabytków. Piastujący je nadal funkcjonowali w strukturach wydziałów kultury, ale już w ramach prezydiów WRN. Do poprzedniego określenia tego stanowiska mianem wojewódzkiego konserwatora zabytków powrócono w 1966 r.

¹¹⁸ A-WUOZ-B. AOWP. Pismo Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków przy MKiSz w Warszawie z 25.04.1961, k. 144; por. ibidem. Odpowiedź Wydziału Organizacyjnego Prezydium WRN w Białymstoku z 2.07.1961 na pismo Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków przy MKiSz w Warszawie z 25.04.1961, k. 141.

¹¹⁹ Ibidem. Odpowiedź Wydziału Organizacyjnego Prezydium WRN w Białymstoku z 2.07.1961 na pismo Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków przy MKiSz w Warszawie z 25.04.1961., k. 141.

z dniem 1 listopada 1961 r. objął Paweł Pawluczuk¹²⁰. Władysław Paszkowski za zgodą swojego następcy mógł kontynuować dotychczasową misję ratowania zabytków. Robił to przez kilka lat jako szeregowy pracownik Wydziału Kultury przy Prezydium WRN w Białymstoku, gdzie do 31 lipca 1966 r. piastował stanowisko starszego konserwatora, a od 1 sierpnia 1966 r. do momentu odejścia na emeryturę z końcem stycznia 1972 r. jako starszy inspektor¹²¹.

Warto w tym miejscu jeszcze uzupełnić zasygnalizowany powyżej wątek dotyczący uposażenia Paszkowskiego po jego degradacji. Była to bowiem sprawa wyjątkowo bulwersująca, stawiająca grono tych, którzy doprowadzili do jego dymisji, w jak najgorszym świetle. Z chwilą jego przejścia na etat starszego konserwatora doszło do paradoksalnej sytuacji, gdyż to MKiSz optowało, by zdegradowanemu Paszkowskiemu pozwolono zachować prawo do dotychczasowej pensji, a sprzeciwiało się temu białostockie Prezydium WRN¹²². O dziwo z tej „przepychanki” zwycięsko wyszło kierownictwo białostockiej WRN,

¹²⁰ Stanowisko to piastował do 31.08.1972 r. – patrz: J. Hościłowicz, „Paweł Pawluczuk – artysta rzeźbiarz, konserwator (1912–1987)”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2005, z. 11, s. 258. Access online [28.07.2021]: <„BKWP”, 11, 2005, s. 256–262>.

¹²¹ Eadem, „Władysław Paszkowski (1905–1982)...”, s. 614. Prawa emerytalne Paszkowski nabył z dniem 18.11.1970 r. Początkowo planowano rozwiązać z nim umowę o pracę 31.01.1971 r. – patrz: A-WUOZ-B. AOWP. Pismo Prezydium WRN w Białymstoku do Władysława Paszkowskiego z 23.10.1970, k. 162. Odstąpiono jednak od tego zamiaru, nie mogąc znaleźć „następcy z odpowiednimi kwalifikacjami i praktyką zawodową”, i na wniosek kierownictwa Wydziału Kultury zaproponowano przedłużenie zatrudnienia do 31.12.1971 r. – patrz: ibidem. Pismo kierownika Wydziału Kultury do przewodniczącego Prezydium WRN w Białymstoku z 15.01.1971, k. 165. Wniosek zaopiniowany został pozytywnie już następnego dnia, o czym po tygodniu powiadomiono zainteresowanego – patrz: ibidem. Pismo kierownika Samodzielnego Oddziału Spraw Osobowych w Prezydium WRN w Białymstoku do Władysława Paszkowskiego z 21.01.1971, k. 166.

¹²² Patrz korespondencja między tymi instytucjami: ibidem. Pismo Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków przy MKiSz w Warszawie z 25.04.1961, k. 144; por. ibidem. Odpowiedź Wydziału Organizacyjnego Prezydium WRN w Białymstoku z 2.07.1961 na pismo Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków przy MKiSz w Warszawie z 25.04.1961, k. 141. Warto zwrócić uwagę na lipcową datę sporządzenia odpowiedzi przez WRN na kwietniowe pismo MKiSz. Odnosi się wrażenie, że białostocka nomenklatura urzędniczo-partyjna stosowała w sprawie Paszkowskiego klasyczną obstrukcję, licząc, że „temat ucichnie”. Ceniące jednak dotychczasową współpracę z Paszkowskim centralne kierownictwo służb konserwatorskich wytrwale (choć nieskutecznie) monitowało w jego sprawie – patrz: ibidem. Pismo naczelnika Wydziału Inspekcji Konserwatorskiej MKiSz z 26.06.1961, k. 182. Czytamy w nim: „Prosi się o przyśpieszenie odpowie-

a najbardziej stratny z tego powodu był Paszkowski, którego wynagrodzenie miesięczne spadło z 3030 zł do 2600 zł. Pierwszą podwyżkę pensji do kwoty 2800 zł przyznano mu dopiero w 1966 r.¹²³ Kolejną, podniesioną do kwoty 3100 zł, otrzymał z dniem 1 stycznia 1969 r. Połączono ją z awansem w hierarchii służbowej pracowników rad narodowych. W uzasadnieniu tej decyzji czytamy: „Ponad 24-letnia nieprzerwana, ofiarna praca Obywatela inż. Władysława Paszkowskiego w tut. Wydziale jako współorganizatora służby konserwatorskiej w województwie oraz fakt nieawansowania od 1962 r. zdaniem tut. Wydziału uzasadniają niniejszą propozycję awansową. Niniejszy wniosek został uzgodniony z sekretarzem OOP PZPR¹²⁴ i mężem zaufania ZZPPiS¹²⁵. Na marginesie cytowanego wniosku widoczny jest odręczny dopisek o treści: „nie awansował od 1966 r. Kwalifikacje posiada. Może awansować”¹²⁶.

Analizując okoliczności, w jakich doszło do zdegradowania Paszkowskiego, wczytując się w przywołaną powyżej argumentację z wniosku o jego dymisję, mając na względzie otoczkę towarzyszącą obniżeniu jego wynagrodzenia i pomijaniu przy podwyżkach uposażenia najpierw przez pięć lat i ponownie prawie przez trzy lata, wreszcie zapoznając się z narzuconymi mu zakresami obowiązków – pierwotnie jako starszego konserwatora, a następnie starszego inspektora – dochodzi się do wniosku, że musiał mieć w Białymstoku wielu wysoko postawionych oponentów. Poza decydentami z nomenklatury urzędniczo-partyjnej z Prezydium WRN (wcześniej urzędu wojewódzkiego) mogli nimi być niektórzy towarzysze z Wydziału Propagandy KW PZPR w Białymstoku. Bez ich wsparcia ci pierwsi nie zdołaliby np. utrzymać wbrew MKiSz decyzji o obniżce wynagrodzenia Paszkowskiego, a następnie przez dłuższy okres, niż przewidywał art. 77 ust. 3 ustawy o państwowej służbie cywilnej, blokować podwyżki jego pensji¹²⁷.

dzi na pismo z dnia 25 kwietnia (...) w sprawie personalnej Głównego Konserwatora Zabytków Województwa Białostockiego”.

¹²³ Ibidem. Decyzja Prezydium WRN w Białymstoku ws. podwyższenia wynagrodzenia z 19.10.1966, k. 147.

¹²⁴ Oddziałowa Organizacja Partyjna Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej.

¹²⁵ Związek Zawodowy Pracowników Przyrodniczych i Samorządowych.

¹²⁶ A-WUOZ-B. AOWP. Wniosek kierownika Wydziału Kultury do Prezydium WRN w Białymstoku z 31.12.1968, k. 154.

¹²⁷ Formalnych śladów poczynań szkodzących Paszkowskiemu próżno szukać np. w protokołach z narad Wydziału Propagandy czy też kierowanych doń skargach i zażaleniach, jak też w protokołach posiedzeń Komisji Kultury KW – patrz: APB. Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Białymstoku. Wydział Propagandy. Protokoły z na-

Zamykając ten wątek, warto jeszcze zacytować w całości interesujący dokument, któremu w nagłówku, co nie było urzędową normą, nadano spersonalizowany tytuł „Zakres czynności starszego konserwatora zabytków inż. Władysława Paszkowskiego”¹²⁸.

Do zakresu czynności starszego konserwatora zabytków należy:

- 1. Rozeznanie w terenie w celu uzupełnienia inwentarza zabytków ruchomych i nieruchomych.*
- 2. Przygotowanie tekstów orzeczeń konserwatorskich na podstawie analizy stylowej i historycznej.*
- 3. Prowadzenie badań naukowych, wyszukiwanie materiałów historycznych i ikonograficznych do prac związanych z opracowaniem kartotek i dokumentacji technicznej.*
- 4. Przygotowywanie materiałów na posiedzenia Wojewódzkiej Rady Ochrony Dóbr Kultury.*
- 5. Współpraca z instytucjami, urzędami i placówkami naukowymi oraz społecznymi, a także z prasą, radiem i telewizją itp. W zakresie propagandy ochrony i konserwacji zabytków (PTTK, Wojewódzki Konserwator Przyrody, Wojewódzki Komitet Kultury Fizycznej i Turystyki).*
- 6. Popularyzacja zagadnień opieki nad zabytkami przez pogadanki, odczyty, wycieczki, wystawy, specjalne ulotki, udział w pracach organizatorów ruchu turystycznego.*

rad organizowanych przez Wydział Propagandy wraz z załącznikami (1959–1963): Sygn. 4/1070/0/11/1205, *passim*; patrz też: *ibidem*, Skargi i zażalenia oraz korespondencja merytoryczna Wydziału Propagandy (1960–1963): Sygn. 4/1070/0/11/1354, *passim*. Analogicznie rzecz wygląda w wypadku Komisji Kultury KW PZPR w Białymstoku – patrz: *ibidem*, Plany pracy i protokoły posiedzeń Komisji Kultury KW PZPR oraz materiały dotyczące działalności kulturalnej w województwie (1959–1964): Sygn. 4/1070/0/11/1393, *passim*.

¹²⁸ Ciekawostką jest, że istnieją dwie wersje tego dokumentu. Pierwotna ośmiopunktowa (niepodpisana i bez daty sporządzenia) – patrz: A-WUOZ-B. AOWP. Zakres czynności starszego konserwatora zabytków inż. Władysława Paszkowskiego, k. 143, oraz rozszerzona, dwunastopunktowa – patrz: *ibidem*. Zakres czynności starszego konserwatora zabytków inż. Władysława Paszkowskiego, k. 145. Tę drugą należało podpisać, dołączając następującą odrębną adnotację: „Przyjmuję do wiadomości i ścisłego wykonania”. W 1968 r. i ponownie w 1969 r. Paszkowskiemu poszerzano zakres obowiązków. W pierwszym przypadku opisano je w 15 punktach – patrz: *ibidem*. Zakres czynności starszego inspektora ds. konserwacji zabytków – Władysława Paszkowskiego, k. 152–153. W drugim zaś było to już 16 punktów – patrz: *ibidem*. Zakres obowiązków i czynności, k. 159–160.

7. Prowadzenie kartoteki dokumentacji projektowo-kosztorysowej oraz sprawdzanie tej dokumentacji pod względem przydatności, prawidłowości, rzetelności wykonania jej biuro projektów.

8. Prowadzenie na bieżąco notatek i uwag na kartach zielonych obiektów zabytkowych zachodzących zmian w stanie technicznym danego obiektu.

9. Nadzór nad przedsiębiorstwami skupującymi i sprzedającymi dzieła sztuki (antykwariaty, komisje) i składnicami złomu.

10. Fotografowanie obiektów zabytkowych oraz opisywanie zdjęć fotograficznych na odwrocie podając nr filmu, datę wykonania, autora zdjęcia, nazwę i adres obiektu i inne dane potrzebne dla tego rodzaju dokumentacji.

11. Prowadzenie bieżącej korespondencji dotyczącej spraw wynikających z zakresu czynności starszego konserwatora zabytków.

12. Wykonywanie innych prac zleconych przez kierownictwo Wydziału¹²⁹.

Lektura zacytowanego powyżej dokumentu nieodparcie prowadzi do wniosku, że, po pierwsze, narzucanie tak szerokiego zakresu obowiązków przy jednoczesnej obniżce pensji miało na celu zniechęcenie byłego głównego konserwatora zabytków województwa białostockiego do dalszej pracy w Wydziale Kultury. Po drugie, należy postawić pytanie: czy od kogoś ocenionego we wniosku dymisyjnym, że „nie radzi sobie od wielu lat na zajmowanym stanowisku”, można było wymagać aż tyle? Jakiegokolwiek były intencje niechętnych mu przełożonych z Prezydium WRN i decydentów z Komitetu Wojewódzkiego, to nie zdołali oni jednak postawić na swoim i nie pozbyli się go z pionu konserwatorskiego w Wydziale Kultury.

Władysław Paszkowski zawdzięczał przetrwanie w służbie konserwatorskiej wypracowaniu dobrych relacji prywatno-zawodowych ze swoim następcą Pawłem Pawluczukiem. Stosunki obu panów tak się ułożyły, gdyż ten drugi czuł się przede wszystkim artystą rzeźbiarzem chcącym się uczyć rzemiosła konserwatorskiego od najlepszych, a nie towarzyszem-intrygantem z uprzedzeniami do bezpartyjnych. Paszkowski mógł dzięki jego przychylności kontynuować realizację najważniejszych projektów rekonstrukcyjnych

¹²⁹ Ibidem. Zakres czynności starszego konserwatora zabytków inż. Władysława Paszkowskiego, k. 145.

zapoczątkowanych przez siebie w latach wcześniejszych. Dotyczyło to przede wszystkim zespołów klasztornych w Drohiczynie, Wigrach i Supraślu, obiektów pałacowych w Białymstoku i Choroszczy, dworów w Łosośnej Małej i Pawłowiczach oraz synagog w Tykocinie i Siemiatyczach¹³⁰.

Ważnym polem aktywności zawodowej Paszkowskiego były badania architektoniczne. W sposób szczególny, z racji swych pierwszych wileńskich doświadczeń w tej materii, angażował się w eksplorację ruin zamków średniowiecznych. Na podstawie poczynionych ustaleń sporządzał ich dokumentację rysunkowo-opisowo-pomiarową przydatną przy zabezpieczaniu resztek budowli jako trwałej ruiny. Intensyfikacja tych badań nastąpiła w latach 60. XX w. z inicjatywy Władysława Paszkowskiego i przy wsparciu jego następcy na stanowisku głównego konserwatora zabytków w województwie białostockim Pawła Pawluczuka. W projekt zaangażowano kadry Instytutu Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej, którymi w terenie kierowała doc. Anna Czapska, uczennica prof. Jana Zachwatowicza¹³¹. Badaniami archeologiczno-architektonicznymi objęto zamki w Szczuczynie, Wąsoszu, Sidrze¹³², Mielniku i Tykocinie¹³³ oraz kościoły w Różanymstoku, Mielniku¹³⁴ i Sidrze.

¹³⁰ Por. J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 302; patrz: W. Paszkowski, *Tykocin, woj. białostockie. Synagoga. Dokumentacja konserwatorska z prac budowlano-konserwatorskich prowadzonych w latach po 1961–1977*, mps, Białystok 1977, ss. 15, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 3708.

¹³¹ Paszkowski współpracował z prof. Zachwatowiczem, gdy ten sprawował funkcję generalnego konserwatora zabytków w latach 1945–1957.

¹³² Patrz wyniki tych badań: APB. BBiDZ. Sidra, zamek – wstępne badania terenowe, rysunki: Sygn. 4/714/0/-/1/10/2002, passim. Właściwe badania prowadzono etapami w latach 1971–1975. Patrz ich finalne wyniki: ibidem. Badania architektoniczne na wzgórzu zamkowym w Sidrze w 1975 roku, A. Czapska, Politechnika Warszawska: Sygn. 4/714/0/-/1/194/1981, passim. Poniżej sygnatury jednostek archiwalnych zawierających dokumentację z roku 1971 – 4/714/0/-/1/196/1981 oraz zbiorczo dla lat 1972–1973 – 4/714/0/-/1/195/1981 i roku 1974 – 4/714/0/-/1/197/1981, wraz z oddzielną dokumentacją rysunkową – 4/714/0/-/1/198/1981. Podsumowaniem tych badań było przygotowanie propozycji zabezpieczenia ruin: ibidem. Projekt wstępny zabezpieczenia ruin na wzgórzu zamkowym, A. Czapska, Politechnika Warszawska: Sygn. 4/714/0/-/1/199/1981, passim.

¹³³ Ibidem. Zamek [w Tykocinie]. Założenia techniczno-ekonomiczne – remont zieleńi wokół zamku, L. Kluz, Pracownia Projektowa PKZ/O Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/74/1981, passim.

¹³⁴ Ibidem. Ruina kościoła [w Mielniku] – warianty szczytu elewacji frontowej, J. Siedlecki, Pracownia Projektowa PKZ w Białymstoku: Sygn. 4/714/0/-/1/205/1981, passim.

Pierwsze kroki na tym polu na Białostocczyźnie Paszkowski stawiał samodzielnie, gdy w połowie lat 50. XX w. przeprowadził inwentaryzację ruin zniszczonego podczas wielkiej wojny kościoła gotyckiego przy zamku w Mielniku¹³⁵. Planując ich odbudowę, opracował w 1956 r. wstępny projekt rekonstrukcji¹³⁶. W celu uszczegółowienia tych planów zlecił warszawskiej archeolog Irenie Górskiej przeprowadzenie badań architektoniczno-archeologicznych. Realizowała je w latach 1959–1961 w ruinach zamku i kościoła, w którym odkryła trójdzielną kryptę. Pomimo starań czynionych przez Paszkowskiego nie udało się przekonać decydentów do pomysłu odbudowy tych obiektów¹³⁷. W tych okolicznościach, podejmując współpracę z Instytutem Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej, miał świadomość, że efektem wspólnych prac nie będzie zrekonstruowanie badanych obiektów, lecz jedynie rozpoznanie ich pozostałości.

Władysław Paszkowski wraz z Anną Czapską tam, gdzie nie mogli liczyć na archeologię architektoniczną (jak w Szczuczynie), posiłkowali się „archeologią archiwalną” (jak w Wąsoszu). Tak postępowano, gdy obiekty się nie zachowały, były znane jedynie z przekazów źródłowych. W czasie kwerend starano się docierać do tych materiałów i systematyzować pozyskane w nich informacje. W jednym i drugim przypadku, czy to na podstawie źródeł materialnych, czy to archiwalnych, próbowano ustalać np. prawdopodobny układ przestrzenny obiektu bądź też rodzaj materiału użytego do jego budowy¹³⁸.

Władysław Paszkowski nie zaniedbywał przy tym opracowania naukowego wyników swoich badań. Nie zawsze były one jednak publikowane i wówczas w postaci maszynopisów trafiały do wąskiego wewnętrznego obiegu z kręgu użytkowników biblioteki konserwatorskiej w Białymstoku¹³⁹. Inaczej było w wypadku Anny Czapskiej, która opierając się na wynikach współprowadzonych z nim prac, opublikowała wiele artykułów naukowych. Ostatnie

¹³⁵ W. Paszkowski, Inwentaryzacja pomiarowa kościoła w Mielniku, 1953 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 665. O złożoności prac inwentaryzacyjnych przy tego typu obiektach piszą: K. Drobek, B. Szostak, W. Królikowski, „Metody inwentaryzacji obiektów znajdujących się w stanie ruiny”, *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, 2018, nr 6, s. 73–86.

¹³⁶ W. Paszkowski, Projekt rekonstrukcji kościoła w Mielniku, 1956 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1541–1542.

¹³⁷ J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 297.

¹³⁸ Ibidem, s. 301.

¹³⁹ Przykładowo: W. Paszkowski, Rekonstrukcja królewskiego zamku bastionowego w Tykocinie, 1976 r., nr inw. 2039, w zbiorach A-WUOZ-B.

z nich ukazywały się jeszcze na początku lat 90. XX w. Poniżej w przypisie kilka przykładów wspomnianych publikacji¹⁴⁰.

Po odejściu w styczniu 1972 r. na emeryturę, po ponad ćwierć wieku pracy w Wydziale Kultury, jeszcze przez kolejną dekadę pozostawał częściowo czynny zawodowo, pracując na niepełnym etacie jako konsultant w białostockiej Pracowni Konserwacji Zabytków (konkretnie w Pracowni Dokumentacji Naukowo-Historycznej). W latach 1972–1982 oprócz opracowania projektów odbudowy kilku zabytków sprawował też nadzór konserwatorski w terenie nad pracami prowadzonymi w obiektach poklasztornych w Wigrach¹⁴¹, pałacowych w Dowszpodzie, nad remontem jedynej po polskiej stronie granicy dwukomorowej śluzy w Paniewie na Kanale Augustowskim¹⁴², nad pracami konserwatorskimi w klasztorze misjonarzy w Siemiatyczach, odbudową klasztoru pobenedyktynskiego w Drohiczyźnie i monitorował projekt odbudowy zamku w Tykocinie¹⁴³.

Przez ponad ćwierć wieku w okresie powojennym (1945–1972), a wliczając okres przedwojenny (1934–1939), część okupacji (1939–1941) i aktywność emerycką (1972–1982), to łącznie blisko pół wieku Paszkowski zajmował się ochroną zabytków nie tylko z racji obowiązków zawodowych, lecz także traktował ją niczym życiową misję. Najlepszym dowodem takiego podejścia była też aktywna działalność społecznikowska w strukturach Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego [PTTK], w którym w białostockim Zarzą-

¹⁴⁰ A. Czapska, „Architektoniczne zabytki miasta Wąsoszy oraz badania terenu dawnego zamku”, *Rocznik Białostocki*, 1972, R. 11, s. 283–303. Access online [30.07.2021]: <„RB”, 11, 1972, s. 283–303>; eadem, „Z badań na wzgórzu zamkowym w Sidrze”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki : Teoria i Historia*, 1979, t. 24, z. 2, s. 177–190; eadem, „Badania architektoniczne w Różanymstoku i Sidrze”, *Białostocczyzna*, 1988, nr 3, s. 1–5. Access online [30.07.2021]: <„B”, 3, 1988, s. 1–5>; eadem, „Badania architektoniczne na terenie dawnego województwa białostockiego w latach 1965–1985”, *Rocznik Białostocki*, 1993, R. 18, s. 423–432. Access online [30.07.2021]: <„RB”, 18, 1993, s. 423–432>.

¹⁴¹ W. Paszkowski, *Wigry, woj. suwalskie. Zespół pokamedulski, dokumentacja konserwatorska z prac budowlano-konserwatorskich prowadzonych w latach 1976–1978*, mps, Białystok 1978, ss. 11, w zbiorach WUOZ Delegatura w Suwałkach [WUOZDwS], nr inw. 515.

¹⁴² Idem, *Kanał Augustowski, Śluza Paniewo, woj. suwalskie, dokumentacja konserwatorska z prac budowlano-konserwatorskich prowadzonych w latach 1973–1979*, mps, Białystok 1979, ss. 16, w zbiorach WUOZDwS, nr inw. 609.

¹⁴³ J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 304, 306. Por. A. Oleksicki, „Archiwum fotograficzne...”, s. 151–152.

dzie Wojewódzkim zaangażowany był w prace Komisji Ochrony Zabytków oraz Komisji Opieki nad Zabytkami¹⁴⁴.

Jego osiągnięcia na niwie ochrony zabytków w północno-wschodniej części kraju nie były przez decydentów zbyt często dostrzegane. Odznaczeniami państwowymi Paszkowskiego uhonorowano tylko dwukrotnie. W 1969 r. został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi¹⁴⁵, a w 1974 r., już po przejściu na emeryturę, Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. Uhonorowany również został mniej prestiżowymi odznakami, m.in. Zasłużonego Białostoczyni i Zasłużonego Działacza Kultury¹⁴⁶.

Władysław Paszkowski wypełniał misję ochrony zabytków do końca życia. Zmarł 2 października 1982 r. Spoczął obok małżonki w grobie rodzinnym na cmentarzu św. Rocha w Białymstoku¹⁴⁷.

¹⁴⁴ J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski (1905–1982)...”, s. 614; por. eadem, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 287–309.

¹⁴⁵ A-WUOZ-B. AOWP. Ankieta personalna, k. 94.

¹⁴⁶ Ibidem. Notatka służbowa, k. 67. Por. J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski (1905–1982)...”, s. 614; eadem, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 287–309.

¹⁴⁷ Ponad trzy dekady po śmierci Paszkowskiego białostocka Rada Miasta uhonorowała go, czyniąc patronem jednej z peryferyjnych ulic na Nowym Mieście. Z pewnością zasłużył na więcej. Skoro nie patronuje którejś ze śródmiejskich ulic, gdzie dzięki jego staraniom uratowano niejeden zabytkowy obiekt, to wypadałoby dodatkowo uhonorować go w inny sposób, nadając tytuł Honorowego Obywatela Białegostoku. Władysław Paszkowski, jak też Stanisław Bukowski zasłużyli na to nie mniej niż Marian Zyndram-Kościałkowski. O pamięć o ich zasługach należy upomnieć się też u władarzy innych podlaskich gmin i miast z Drohiczyńem na czele.

ROZDZIAŁ 2

ZASÓB ARCHIWUM FOTOGRAFICZNEGO WŁADYSŁAWA PASZKOWSKIEGO W ZBIORACH WOJEWÓDZKIEGO URZĘDU OCHRONY ZABYTKÓW W BIAŁYMSTOKU I ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W BIAŁYMSTOKU

Szerokie wykorzystywanie przez Władysława Paszkowskiego fotografii w dokumentowaniu powojennych zniszczeń i odbudowy (rekonstrukcji) zabytków w północno-wschodniej Polsce zaowocowało powstaniem bazy danych o tych obiektach z około 220 miejscowości, którą współtworzy kilkadziesiąt tysięcy zdjęć wykonanych przez białostockiego konserwatora zabytków¹⁴⁸. Główna część tych materiałów (negatywy i fotografie) znajduje się w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku.

Niewielka część tej dokumentacji fotograficznej jest „wpleciona” w pozostające w zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku zespoły: białostockiego Biura Badań i Dokumentacji Zabytków (w wielu seriach akt i jednostkach archiwalnych), Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego oraz w zmikrofilmowanych Tekach Glinki¹⁴⁹. W drugim z wymienionych zespołów fotografie znajdujemy przede wszystkim w serii akt Wydziału Kultury i Sztuki, a zwłaszcza w takich jednostkach archiwalnych, jak sprawozdania miesięczne (i kwartalne) z działalności Wydziału Kultury i Sztuki, sprawozdania z robót konserwatorskich na terenie województwa białostockiego oraz muzea i ochrona zabytków.

¹⁴⁸ Autorstwa Paszkowskiego są wszystkie negatywy przechowywane w białostockim A-WUOZ-B w albumach od 1 do 52 włącznie (ok. 40 000 klatek). Są to zdjęcia wykonane w latach 1945–1972 na czarno-białych kliszach – patrz: A. Oleksicki, „Archiwum fotograficzne...”, s. 135.

¹⁴⁹ W przypadku Tek Glinki są to wykonane w 1951 r. fotografie szczątków boniowania tyłmanowskiego i fresków na zewnętrznych ścianach pałacu – patrz: Teką 149, fot. 1–5, oraz fotografie głównej bramy pałacowej i grupy Herkulesa, których autorami są Glinka (zdjęcia z 1937 r.) i Paszkowski (zdjęcia prawdopodobnie z 1950 r.) – patrz: Teką 236, fot. 33–39, 46–52.

W efekcie dzięki Paszkowskiemu Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku dysponuje jednym z ciekawszych konserwatorskich archiwów fotograficznych w Polsce. Uzupełniają je sporządzone przez niego oraz jego następców i współpracowników liczne projekty techniczne, opracowania na podstawie badań terenowych, dokumentacje ewidencyjne i architektoniczne, a także projekty elewacji i opisy detali. Część tych materiałów opracowana została na podstawie fotografii dokumentujących zabytki¹⁵⁰.

Warto zauważyć, że już w czasach kierowania białostocką służbą konserwatorską przez Paszkowskiego coraz trudniej było wykorzystywać wykonane przez niego zdjęcia ze względu na przyrost ich liczby. Było to konsekwencją braku ewidencji dokumentacji fotograficznej. Już w 1951 r. zwróciła na to uwagę przeprowadzająca czynności sprawdzające w Wojewódzkim Urzędzie Konserwatorskim starsza inspektor z białostockiej delegatury NIK Krystyna Tomaszewicz, która w punkcie 17. protokołu pokontrolnego odnotowała, że „archiwum fotograficzne nie jest skompletowane. Brak uporządkowania oraz opisu poszczególnych zdjęć”¹⁵¹. W odniesieniu do treści tej uwagi należy dopowiedzieć, że Paszkowski wielokrotnie występował z wnioskiem do Naczelnej Dy-

¹⁵⁰ Patrz: Inwentaryzacja kościoła parafialnego w Choroszczy, 1945 r., nr inw. 469, w zbiorach A-WUOZ-B; Inwentaryzacja i projekt zabezpieczenia ruin cerkwi pobazylińskiej w Supraślu, 1946 r., nr inw. 1966, w zbiorach A-WUOZ-B; Pomiar inwentaryzacyjny pałacu Opatów w Supraślu, 1947 r., nr inw. 943, w zbiorach A-WUOZ-B; Projekt odbudowy pałacu Opatów w Supraślu, 1949 r., nr inw. 946, w zbiorach A-WUOZ-B w Białymstoku; Inwentaryzacja kościoła i klasztoru pofranciszkańskiego w Drohiczyźnie 1947 i 1949 r., nr inw. 1511, w zbiorach A-WUOZ-B; Inwentaryzacja alumnatu w Tykocinie, 1949 r., nr inw. 1022, w zbiorach A-WUOZ-B; Inwentaryzacja pomiarowa kościoła w Mielniku, 1953 r., nr inw. 665, w zbiorach A-WUOZ-B; Projekt rekonstrukcji kościoła w Mielniku, 1956 r., nr inw. 1541–1542, w zbiorach A-WUOZ-B; Inwentaryzacja lamusa w Kalinówce Kościelnej, brak daty (1954 lub 1955 r.), nr inw. 602, w zbiorach A-WUOZ-B; Projekt techniczny częściowej rekonstrukcji lamusa w Kalinówce Kościelnej, 1955 r., nr inw. 603, w zbiorach A-WUOZ-B; Plan parteru pałacu w Pawłowiczach, 1955 r., nr inw. 1550, w zbiorach A-WUOZ-B; Będkowo – pomiary inwentaryzacyjne dworu wykonane wspólnie z arch. Stefanem Winiarskim, 1956 r., nr inw. 1377–1379, w zbiorach A-WUOZ-B; Rekonstrukcja królewskiego zamku bastionowego w Tykocinie, 1976 r., nr inw. 2039, w zbiorach A-WUOZ-B. Ten częściowy ich wykaz zestawiała jedna ze współpracownic Paszkowskiego – patrz: J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 307–308.

¹⁵¹ APB. NIK-DB. Kontrola Wojewódzkiego Urzędu Konserwatorskiego w Białymstoku (8.09–19.11.1951). Protokół pokontrolny: Sygn. 4/147/0/12/233, k. 8.

rekcji Muzeów i Ochrony Zabytków o „przyznanie etatu celem usprawnienia toku urzędowania, uporządkowania zbiorów fotograficznych obiektów zabytkowych i stworzenia kartotek zabytków”¹⁵². Uczynił to np. w cytowanym w piśmie z 9 maja 1949 r. Czynienie wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków z tego tytułu zarzutu przez NIK nie miało więc uzasadnienia.

Z ustaleń Antoniego Oleksickiego wynika, że:

Prace przy porządkowaniu zasobu fotograficznego rozpoczęła dopiero w 1968 r. pani Ludmiła Lebedzińska, pierwszy kierownik nowo powstałego Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku [BBiDZ]. Jednakże uporządkowanie całości zasobu negatywów urzędu konserwatorskiego było przede wszystkim niepodważalną zasługą długoletniej kierowniczkii BBiDZ Lucyny Stalończyk i kierowanego przez nią zespołu. Założono przede wszystkim albumy fotograficzne i opisano (na ile było to możliwe po tylu latach od wykonania) negatywy¹⁵³. W pracach związanych z opisywaniem negatywów, porządkowaniem i opisywaniem wglądówek, uczestniczyły także ówczesne pracownice BBiDZ – Janina Hościłowicz, Elżbieta Daszuta, Zofia Piłaszewicz, a także pracownice Muzeum Okręgowego – Danuta Jaskanis i Krystyna Chilmon (Bieńkowska). (...) Katalogi, jakie wtedy utworzono, obejmowały jedynie obszar dawnego województwa białostockiego w jego granicach sprzed 1975 r. Wglądówek dla negatywów zabytków spoza obszaru ówczesnej Białostocczyzny nie wykonywano. (...) Negatywy dotyczące innych terenów zostały wówczas jedynie częściowo i z grubsza opisane, osoby porządkujące zbiór nie bardzo bowiem orientowały się, jakich zabytków dotyczą zdjęcia.

¹⁵² APB. UWB-WKiSz. Sprawozdanie miesięczne Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku za miesiąc kwiecień 1949: Sygn. 4/71/0/22/2349, k. 55.

¹⁵³ Dla części negatywów już z początkiem lat 50. XX w. zostały wykonane odbitki. Niestety nie prowadzono tej pracy systematycznie, lecz okazjonalnie, dla udokumentowania przebiegu robót konserwatorskich przy najważniejszych zabytkach – patrz: A. Oleksicki, „Archiwum fotograficzne...”, s. 137–138.

(...) Pozbawiony najprostszycb pomocy archiwalnych materiał spoczywa zapomniany przez lata w zbiorach konserwatorskich, a mógłby przecież być wykorzystywany w bieżącej pracy urzędów konserwatorskich¹⁵⁴.

¹⁵⁴ Ibidem, s. 148–150, 156. Należy zgodzić się też z opinią Oleksickiego odnośnie do fotografii ukazujących liczne postaci ze środowiska konserwatorskiego: „Warto rozszyfrować, kto jest na tych nieznanych dotąd szerszemu ogółowi zdjęciach, kogo przedstawiają zbiorowe fotografie na tle obiektów zabytkowych, kto jest na zdjęciach ilustrujących przebieg spotkań i zjazdów konserwatorskich. (...) Jest to jeszcze dzisiaj możliwe i powinni tego dokonać byli pracownicy urzędu ochrony zabytków” – patrz: ibidem, s. 156–157.

ROZDZIAŁ 3

WYKORZYSTANIE ARCHIWUM FOTOGRAFICZNEGO WŁADYSŁAWA PASZKOWSKIEGO W PUBLIKACJACH NAUKOWYCH I PRZY OPRACOWYWANIU DOKUMENTACJI REKONSTRUKCYJNEJ

3.1. Zakres wykorzystania archiwum fotograficznego we własnych publikacjach Władysława Paszkowskiego i w opracowywanej dokumentacji rekonstrukcyjnej

3.1.1. Aktywność publikacyjna Władysława Paszkowskiego i wkład w rozwój warsztatu konserwatorskiego

Istotną sferą aktywności zawodowej Paszkowskiego było zaangażowanie w propagowanie własnych doświadczeń konserwatorskich, w tym m.in. pomocniczego wykorzystania fotografii dokumentacyjnej przy odbudowie zabytków, co czynił na różnych forach konferencyjnych i za pośrednictwem publikacji. Warto to docenić, tym bardziej że początki na tym polu nie były najlepsze. W protokole kontroli w Wojewódzkim Urzędzie Konserwatorskim przeprowadzonej w dniach od 8 września do 19 listopada 1951 r. przez białostocką delegaturę NIK stwierdzono, że „prac naukowych kontrolowana jednostka nie prowadzi”¹⁵⁵. Wynikało to przede wszystkim z braków kadrowych, a tym samym ze zbyt dużego obciążenia Paszkowskiego bieżącymi obowiązkami. W takiej sytuacji trudno było o czas na aktywność naukową.

W drugiej połowie lat 50. XX w., gdy tylko udało się uzyskać nowe etaty i zatrudnić osoby o odpowiednich kompetencjach, to także w tej sferze wiele zmieniło się na lepsze. Z inicjatywy Paszkowskiego i przy udziale młodych współpracowników zorganizowane zostały ogólnopolskie zjazdy konserwatorskie w Supraślu (1957) i Augustowie (1959). Obrady stacjonarne były po-

¹⁵⁵ APB. NIK-DB. Kontrola Wojewódzkiego Urzędu Konserwatorskiego w Białymstoku (8.09–19.11.1951). Protokół pokontrolny: Sygn. 4/147/0/12/233, k. 8.

łączone z wyjazdami studyjnymi w teren w celu zapoznania się z przebiegiem prac w najważniejszych z odbudowywanych obiektów. Warto podkreślić, że w programach obrad konferencyjnych prócz kluczowych wówczas kwestii rekonstrukcji zespołów poklasztorno-świątynnych w Supraślu i Wigrach oraz ochrony pozostałości Kanału Augustowskiego uwzględniona też była problematyka inwentaryzacji, zabezpieczenia i opieki konserwatorskiej nad regionalnym budownictwem ludowym¹⁵⁶. Późniejszym przykładem tego typu aktywności Paszkowskiego był jego udział w 1971 r. w sesji poświęconej pałacowi Ludwika Pacy w Dowspudzie, na której wygłosił wysoko oceniony referat pt. *Problemy konserwatorskie Dowspudy*¹⁵⁷.

Publikował też w periodykach naukowych i popularnonaukowych, jak również w zyskujących w tamtych czasach coraz większą popularność informatorach. To spod jego ręki wyszła pierwsza seria publikacji poświęcona najcenniejszym zabytkom regionu północno-wschodniego, takim jak pałac Branickich czy łomżyńska katedra. Był także autorem (lub współautorem) informatorów poświęconych historycznym miastom podlaskim i wschodniomazowieckim, m.in. Choroszczy¹⁵⁸, Szczuczynowi i Tykocinowi¹⁵⁹.

Nie mniej istotne znaczenie miała też popularyzacja przezeń wiedzy o zabytkach, co nieraz czynił na łamach „Gazety Białostockiej”. Poniżej jego wybrane publikacje autorskie, współautorskie, wywiady i niepublikowane opracowania dokumentacyjne:

Opublikowane informatory:

- W. Paszkowski, L. Lebedzińska, *Tykocin*, Białystok 1964, ss. 20.
- W. Paszkowski, *Choroszcz*, Białystok 1966, ss. 24.

Niepublikowane opracowania dokumentacyjne:

- W. Paszkowski, *Choroszcz, woj. białostockie. Pałac Branickich. Dokumentacja konserwatorska z prac budowlano-konserwatorskich prowa-*

¹⁵⁶ J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 303.

¹⁵⁷ Ze względu na wydłużone w czasach peerelowskich cykle wydawnicze referat ten ukazał się w postaci artykułu naukowego dopiero kilka lat później – patrz: W. Paszkowski, „Problemy konserwatorskie pałacu w Dowspudzie”, *Rocznik Białostocki*, 1976, t. 13, s. 439–449. Access online [23.07.2021]: <<https://cutt.ly/ym40eIL>>; por. idem, *Dowspuda. Pałac Paca, woj. suwalskie. Dokumentacja konserwatorska z prac remontowo-konserwatorskich prowadzonych w latach 1977–1979*, mps, Białystok 1980, ss. 13, w zbiorach WUOZDwS, nr inw. 597.

¹⁵⁸ Idem, *Choroszcz*, Białystok 1966, ss. 24.

¹⁵⁹ W. Paszkowski, L. Lebedzińska, *Tykocin*, Białystok 1964, ss. 20.

dzonych w latach 1961–1973, mps, Białystok 1973, ss. 15, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 3141.

- W. Paszkowski, *Tykocin, woj. białostockie. Synagoga. Dokumentacja konserwatorska z prac budowlano-konserwatorskich prowadzonych w latach po 1961–1977*, mps, Białystok 1977, ss. 15, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 3708.
- W. Paszkowski, *Wigry, woj. suwalskie. Zespół pokamedulski, dokumentacja konserwatorska z prac budowlano-konserwatorskich prowadzonych w latach 1976–1978*, mps, Białystok 1978, ss. 11, w zbiorach WUOZ Delegatura w Suwałkach [WUOZDwS], nr inw. 515.
- W. Paszkowski, *Kanał Augustowski, Śluza Paniewo, woj. suwalskie, dokumentacja konserwatorska z prac budowlano-konserwatorskich prowadzonych w latach 1973–1979*, mps, Białystok 1979, ss. 16, w zbiorach WUOZDwS, nr inw. 609.
- W. Paszkowski, *Dowspuda. Pałac Paca, woj. suwalskie. Dokumentacja konserwatorska z prac remontowo-konserwatorskich prowadzonych w latach 1977–1979*, mps, Białystok 1980, ss. 13, w zbiorach WUOZ-DwS, nr inw. 597.

Opublikowane artykuły i sprawozdania w periodykach naukowych:

- W. Paszkowski, „Pałac Branickich w Białymstoku”, *Ochrona Zabytków*, 1949, nr 1, s. 60–61.
- W. Paszkowski, „Województwo białostockie”, *Ochrona Zabytków*, 1952, nr 4, s. 278–281.
- W. Paszkowski, „Wątki gotyckie pałacu Branickich w Białymstoku”, *Ochrona Zabytków*, 1952, nr 4, s. 287.
- W. Kochanowski, W. Paszkowski „Prace konserwatorskie. Województwo białostockie (1952–1956)”, *Ochrona Zabytków*, 1956, nr 4, s. 257–261.
- W. Paszkowski, „Roboty konserwatorskie w katedrze łomżyńskiej”, *Ochrona Zabytków*, 1957, nr 3, s. 172–181.
- W. Kochanowski, L. Lebedzińska, W. Paszkowski, „Osiągnięcia Polski Ludowej w zakresie ochrony zabytków na Białostocczyźnie”, *Rocznik Białostocki*, 1965, t. 5, s. 261–306.
- W. Paszkowski, „Problemy konserwatorskie pałacu w Dowspudzie”, *Rocznik Białostocki*, 1976, t. 13, s. 439–449.

- W. Paszkowski, „Szesnaście lat opieki nad zabytkami”, *Kamena*, 1962, nr 9/10, s. 14.

Publikacje i wywiady prasowe:

- W. Paszkowski, „Pałac w Dowspudzie”, *Gazeta Białostocka*, 20–21.04.1963, nr 93, s. 6.
- W. Paszkowski, „Prace badawcze na zamku pod Tykocinem”, *Gazeta Białostocka*, 14–15.12.1963, nr 295, s. 6, 10.
- W. Paszkowski, „Pałac w Choroszczy”, *Gazeta Białostocka*, 22–25.10.1964, nr 254, s. 6.
- W. Paszkowski, „Szczuczyn – miasto prywatne”, *Gazeta Białostocka*, 5–6.12.1964, nr 290, s. 6.
- W. Paszkowski, H. Wilk, „Śladami zabytków. Zapraszamy na szlaki” (rozmowa H. Wilka z inż. arch. Władysławem Paszkowskim – konserwatorem zabytków architektonicznych), *Gazeta Białostocka*, 18.07.1970, nr 196, s. 7.

Aktywność naukowa, konferencyjna i popularyzatorska Paszkowskiego zasługuje na wysoką ocenę. Należy w tym kontekście podkreślić jego inspirowany wpływ na młodsze pokolenie nie tylko białostockich konserwatorów zabytków, lecz także z innych regionów, którzy idąc w jego ślady, nauczyli się łączyć intensywną aktywność w terenie z pracą naukowo-badawczą. Do grona znanych w środowisku służb konserwatorskich jego wybitnych współpracowników-naśladowców, których uznać wypada za adeptów „szkoły Paszkowskiego”, zalicza się Wacława Kochanowskiego¹⁶⁰ i Ludmiłę Lebedzińską. W przypadku kilku projektów wydawniczych wszyscy troje współpracowali ściśle ze sobą i w efekcie ich nazwiska jako współautorów pojawiały się na kartach tytułowych takich publikacji. Przekonujemy się o tym, analizując powyższy wykaz najważniejszych prac Paszkowskiego.

Wielkim wyzwaniem, jakiego się podjął, było zapewnienie białostockim konserwatorom zabytków dostępu do bazy materiałów archiwalno-biblioteczno-fotograficznych w miejscu pracy. Jej posiadanie ułatwiało nie tylko

¹⁶⁰ Wacław Kochanowski był w latach 50. i 60. XX w. inspektorem w Oddziale Konserwatorskim Wydziału Kultury Prezydium WRN w Białymstoku, później wieloletnim współpracownikiem warszawskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a po 1975 r. także siedleckiego w tym nowo utworzonym województwie – patrz: A. Oleksicki, „Archiwum fotograficzne...”, s. 135.

pracę naukowo-badawczą, lecz także było niezbędne w bieżącej aktywności konserwatorskiej, np. przy przygotowywaniu dokumentacji rekonstrukcyjnej obiektów. Takie nieformalne konserwatorskie archiwum i bibliotekę Paszkowski współtworzył ze współpracownikami blisko przez cztery dekady, w latach 1945–1982. Do zasobu tego pierwszego przekazywał sukcesywnie sam i wymagał od innych, by dostarczali dokumentację fotograficzną obiektów wizytowanych w ramach obowiązków konserwatorskich, jak też dokumentację techniczną, inwentaryzacyjną, pomiarową i rysunkową. Do specjalistycznej biblioteki pozyskiwał niezbędne książki i periodyki z zakresu konserwatorstwa, architektury, sztuki i kultury materialnej¹⁶¹.

Z perspektywy czasu uznać należy, że największą wartość w zasobie konserwatorskiego archiwum przypisać się powinno dokumentacji fotograficznej. To unikatowy w skali kraju, wielotysięczny zbiór. Warto przy tym podkreślić, że do dziś największą część przechowywanego tam zasobu fotograficznego stanowią zdjęcia sygnowane przez Paszkowskiego¹⁶².

3.1.2. Przykłady wykorzystania archiwum fotograficznego Władysława Paszkowskiego przy rekonstrukcji zabytków

Po odbudowie zabytków materiały fotograficzne dokumentujące skalę ich zniszczeń przestały być wykorzystywane w bieżącej pracy konserwatorskiej w takim zakresie jak wcześniej. Odtąd po zdjęcia wykonane w latach 1945–1982 przez Paszkowskiego sięgano najczęściej przy okazji organizowania wystaw lub w celu zilustrowania różnego rodzaju publikacji. Ich warstwa obrazowo-informacyjna nie była zazwyczaj postrzegana jako zapis określonych faktów źródłowych. Dopiero podjęta po wielu dekadach od zakończenia wojny rekonstrukcja supraskiej cerkwi Zwiastowania NMP wymusiła na konserwatorach, architektach i historykach sięgnięcie najpierw po zdjęcia tego konkretnego obiektu, a potem (niejako przy okazji) dała asumpt do ponownego odkrycia tego rodzaju archiwaliów i docenienia ich wartości źródłowo-poznawczej.

Współcześnie przed historykami regionalistami, jak też historykami sztuki (architektury) staje wyzwanie pełnego poznania, a w dalszej perspektywie możliwie szerokiego wykorzystania spuścizny fotograficznej Władysława

¹⁶¹ J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 306.

¹⁶² Mowa o charakterystycznej pieczęcie z imieniem i nazwiskiem, odciskanej na odwrocie zdjęć wykonanych przez Paszkowskiego.

Paszkowskiego. Jakże ma ona walory źródłowo-poznawcze, można wstępnie się zorientować, zapoznając się z publikowanymi na tych kartach kilkuset zdjęciami. Dopiero jednak pełna kwerenda i możliwie najpełniejsze wykorzystanie tej dokumentacji fotograficznej w nowo podejmowanych badaniach otworzą perspektywę dopełnienia i usystematyzowania naszej wiedzy na temat skali wojennych zniszczeń i zakresu powojennej odbudowy zabytków na Białostocczyźnie. Także archiwiści i historycy-źródłoznawcy powinni zainteresować się spuścizną fotograficzną Paszkowskiego, by po gruntownej kwerendzie zarówno poznać w pełni jej zawartość, jak i określić wartość naukowo-badawczą.

W tym kontekście za Antonim Oleksickim warto zauważyć, że nie dysponujemy dzisiaj dokładną dokumentacją opisową z przebiegu prac konserwatorskich związanych np. z odbudową pałacu Branickich, zespołu poklasztornego w Supraślu czy kościoła w Wiźnie. W czasach ich rekonstrukcji nie wykształciły się jeszcze odpowiednie procedury dokumentacyjne, nie było zresztą wówczas w Białostockiem specjalistów z tej branży. Dzięki Paszkowskiemu nie pozostaliśmy jednak z niczym. Dostępna jest bowiem pozostawiona przezeń dokumentacja fotograficzna. Wszak obiektyw jego aparatu dzień po dniu nieustrudzenie rejestrował przebieg prac, ich postępy, a nawet montaż poszczególnych elementów¹⁶³.

Zainteresowanie fotografią u Paszkowskiego było z jednej strony uwarunkowane potrzebami zawodowymi, gdyż jeszcze w okresie wileńskim z racji realizowanych przezeń prac inwentaryzacyjno-konserwatorskich zaczął wykorzystywać aparat w dokumentowaniu fotograficznym zabytków¹⁶⁴. Z drugiej zaś strony zostało ono wzmocnione dzięki znajomości z wybitnym w skali kraju specjalistą fotografią (praktykiem i teoretykiem), wspominanym już ks. dr. Piotrem Śledziewskim. W efekcie Paszkowski zyskał nie tylko warsztatowo, lecz także rozwinęła się u niego pasja do fotografowania. U boku tego czołowego reprezentanta wileńskiej szkoły fotografii czerpał niejako u źródła wiedzę odnośnie do nowych zastosowań fotografii, organizacji ujęć, estetyki obrazu, techniki zdjęciowej, a nawet chemii procesów fotograficznych¹⁶⁵. Pośrednio zaś ze względu na bliską relację naukowo-badawczą kapłana z Janem

¹⁶³ A. Oleksicki, „Archiwum fotograficzne...”, s. 139.

¹⁶⁴ Wykonując dokumentację fotograficzną, Paszkowski posługiwał się nowoczesnym aparatem Leica nabytym w połowie lat 30. XX w. za sumę około 500 zł, co stanowiło równowartość czterech miesięcznych pensji np. nauczyciela – patrz: ibidem, s. 133.

¹⁶⁵ Merytoryczny i ilościowy wkład ks. Śledziewskiego jako autora publikacji nt. teorii i praktyki fotograficznej był imponujący. Zestawienie jego najważniejszych prac za-

Bułhakiem, kierującym Zakładem Fotografii Artystycznej Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie¹⁶⁶, mógł też na bieżąco poznawać najnowsze trendy w sztuce fotograficznej, fotografii reporterskiej, technicznej czy w najbardziej go interesującej z zawodowego punktu widzenia fotografii dokumentacyjnej zabytków.

Po wojnie już jako wojewódzki konserwator zabytków wystąpił w 1948 r. do MKiSz z wnioskiem o wyasygnowanie 200 000 zł na organizację pracowni fotograficznej i archiwum fotograficznego. W 1949 r. decyzją generalnego konserwatora zabytków uzyskał potrzebne dofinansowanie na urządzenie pracowni i ciemni fotograficznej przy swoim biurze¹⁶⁷. Dzięki inwentaryzacji fotograficznej przeprowadzonej przez Paszkowskiego i jego współpracowników szybko udało się ustalić, że na powojennej Białostocczyźnie skala zniszczeń i uszkodzeń obiektów zabytkowych osiągnęła poziom bliski 80%.

Chcąc odbudować zniszczone lub zrekonstruować uszkodzone zabytki, potrzebne były zarówno środki finansowe i fachowe kadry, jak i dokumentacja, na podstawie której można by było takie prace w przyszłości prowadzić. Nielicznym pracownikom służb konserwatorskich nie było łatwo dotrzeć do potrzebnych archiwaliów, ikonografii i opracowań naukowych. Czasami jedynym źródłem wiedzy o przygotowywanym do odbudowy (rekonstrukcji) lub tylko do zabezpieczenia przed dalszym zniszczeniem obiekcie było to, co dało się zaobserwować z zachowanych ruin i wydobyć z otaczających je zgłiszcz. Władysław Paszkowski fotografował więc to, co nie legło jeszcze w gruzach, oraz wydobywane z tego większe detale. Te zdjęcia, sporządzane przezeń rysunki i dołączane do nich opisy bywały w przypadku niektórych obiektów głównym źródłem wiedzy o nich i podstawą do określenia zakresu niezbędnych prac zabezpieczających, ustalenia harmonogramu robót konserwatorskich, a finalnie do opracowania dokumentacji rekonstrukcyjnej.

O znaczeniu fotografii dokumentacyjnej zabytków przy tej skali zniszczeń, z jaką miano do czynienia po II wojnie światowej, środowisko konserwatorskie mogło się przekonać na przykładzie przygotowań do odbudowy

mieszczą ks. Michał Ceglarek w przywoływanym już artykule pt. *Śledziwski Piotr ks. mjr (1884–1950)*.

¹⁶⁶ A. Kania, „Rola Jana Bułhaka w rozwoju polskiej fotografii. Działalność naukowa na Uniwersytecie Stefana Batorego oraz publicystyczna na łamach «Fotografa Polskiego»”, *Pisma Humanistyczne*, 2015, nr 13, s. 115–131; P. Zaborowski, „W obiektywie Bułhaka”, *Mówią Wieki*, 2016, nr 1, s. 6; A. Oleksicki, „Archiwum fotograficzne...”, s. 133.

¹⁶⁷ A. Oleksicki, „Archiwum fotograficzne...”, s. 136.

zniszczonego w mniej więcej 70% białostockiego pałacu Branickich. To dzięki Paszkowskiemu, który jeszcze przed końcem wojny – po podjęciu w kwietniu 1945 r. współpracy z wojewódzkim konserwatorem zabytków – przystąpił do fotograficznego dokumentowania nie tylko stanu tego obiektu, lecz także efektów prac inwentaryzacyjnych, możliwe stało się szybkie opracowanie dokumentacji rekonstrukcyjnej i przystąpienie do odbudowy.

Analogiczny tryb działania z wykorzystaniem fotografii dokumentacyjnej Paszkowski wdrożył w wypadku ratusza, Pałacyku Gościnnego i w budynkach: zbrojowni Branickich, klasztoru Sióstr Miłosierdzia, komory celnej i łoży masonskiej w Białymstoku. Poza stolicą województwa zasługą Paszkowskiego i jego współpracowników była inwentaryzacja zniszczeń i przygotowanie dokumentacji odbudowy m.in. na podstawie materiału fotograficznego następujących obiektów: klasztorów w Supraślu, Tykocinie i Wigrach; dworów i pałaców w Będkowie, Choroszczu¹⁶⁸, Ciechanowcu, Kamiance, Pawłowiczach, Strabli, Tyborach i pobazylińskiego pałacu Opatów w Supraślu; świątyn w Łomży¹⁶⁹, Drohiczyźnie, Choroszczu, Wiźnie, Narwi i Supraślu; synagog w Siemiatyczach i Tykocinie.

3.2. Zakres wykorzystania archiwum fotograficznego Władysława Paszkowskiego w opracowaniach naukowych innych badaczy

Antoni Oleksicki, odnosząc się do kwestii wykorzystania archiwum fotograficznego Władysława Paszkowskiego, tak pisze we wspomnianym artykule poświęconym jego fotograficznej spuściźnie:

Materiał dokumentacyjny autorstwa Władysława Paszkowskiego był i nadal jest szeroko wykorzystywany w rozmaitych pracach studialnych dotyczących terenu dzisiejszego województwa podlaskiego. Wiele jego zdjęć posłużyło do ilustracji pierwszych tomów „Rocznika Białostockiego”, ukazującego się od 1961 r. Zdjęć Paszkowskiego użyto także w monumentalnym opracowaniu z lat 1965–1967 Miasta

¹⁶⁸ W. Paszkowski, *Choroszcz, woj. białostockie. Pałac Branickich. Dokumentacja konserwatorska z prac budowlano-konserwatorskich prowadzonych w latach 1961–1973*, mps, Białystok 1973, ss. 15, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 3141.

¹⁶⁹ Idem, „Roboty konserwatorskie w katedrze łomżyńskiej”, *Ochrona Zabytków*, 1957, nr 3, s. 172–181. Access online [16.08.2021]: <„OZ” 3, 1957, s. 172–181>.

polskie w Tysiącleciu, w części poświęconej województwu białostockiemu. Przede wszystkim jednak korzystano z nich przy opracowywaniu w latach 70. i 80. XX w. studiów historyczno-urbanistycznych, studiów historyczno-architektonicznych poszczególnych obiektów zabytkowych, czasami dokumentacji zabytków ruchomych. Ewa Bończak-Kucharczyk, Józef Maroszek i inni w Katalogu Parków Województwa Białostockiego, opracowanym w końcu lat 80. XX w. na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, posłużyli się wieloma fotografiami W. Paszkowskiego¹⁷⁰.

Tak szerokie, choć wciąż niewystarczające wykorzystanie archiwum fotograficznego Paszkowskiego w badaniach naukowych potwierdza, że materiały te mają walor unikatowego dokumentu. Fotografie ukazują zabytki w takim stanie, w jakim pozostawili je po sobie okupanci, ale też – co równie ważne – pokazują ich powojenną (czasami planową) dewastację. Są to zatem dokumenty obrazujące postępującą od września 1939 r. zagładę dorobku naszej kultury materialnej, naszego dziedzictwa architektonicznego. Ważnej części zbiorowej (społeczno-kulturowej) tożsamości i materialnego łącznika pomiędzy wcześniejszymi, powojennymi i współczesnymi pokoleniami. Zdjęcia Paszkowskiego pokazują jednak jeszcze coś więcej. Dzięki nim możemy prześledzić też mozolny trud podnoszenia z ruin wielu zniszczonych obiektów oraz rozpoznać na ich tle ludzi, którzy tego zadania się podjęli, poznać warunki i narzędzia ich pracy. Warto również docenić, że w najodleglejszych planach wielu z tych fotografii uchwycone zostały przejawy życia codziennego mieszkańców miasta nad Białą.

3.3. Ograniczenia techniczne w wykorzystaniu archiwum fotograficznego Władysława Paszkowskiego

Istotną przeszkodą w szerszym wykorzystaniu i upublicznieniu spuścizny fotograficznej Paszkowskiego jest zły stan zachowania zarówno fotografii, jak i ich negatywów. Wpłynęło to także na dobór fotografii na potrzeby niniejszej publikacji. Pomimo starań zespołu autorskiego jakość zamieszczonych tu zdjęć wciąż pozostawia wiele do życzenia.

¹⁷⁰ A. Oleksicki, „Archiwum fotograficzne...”, s. 154.

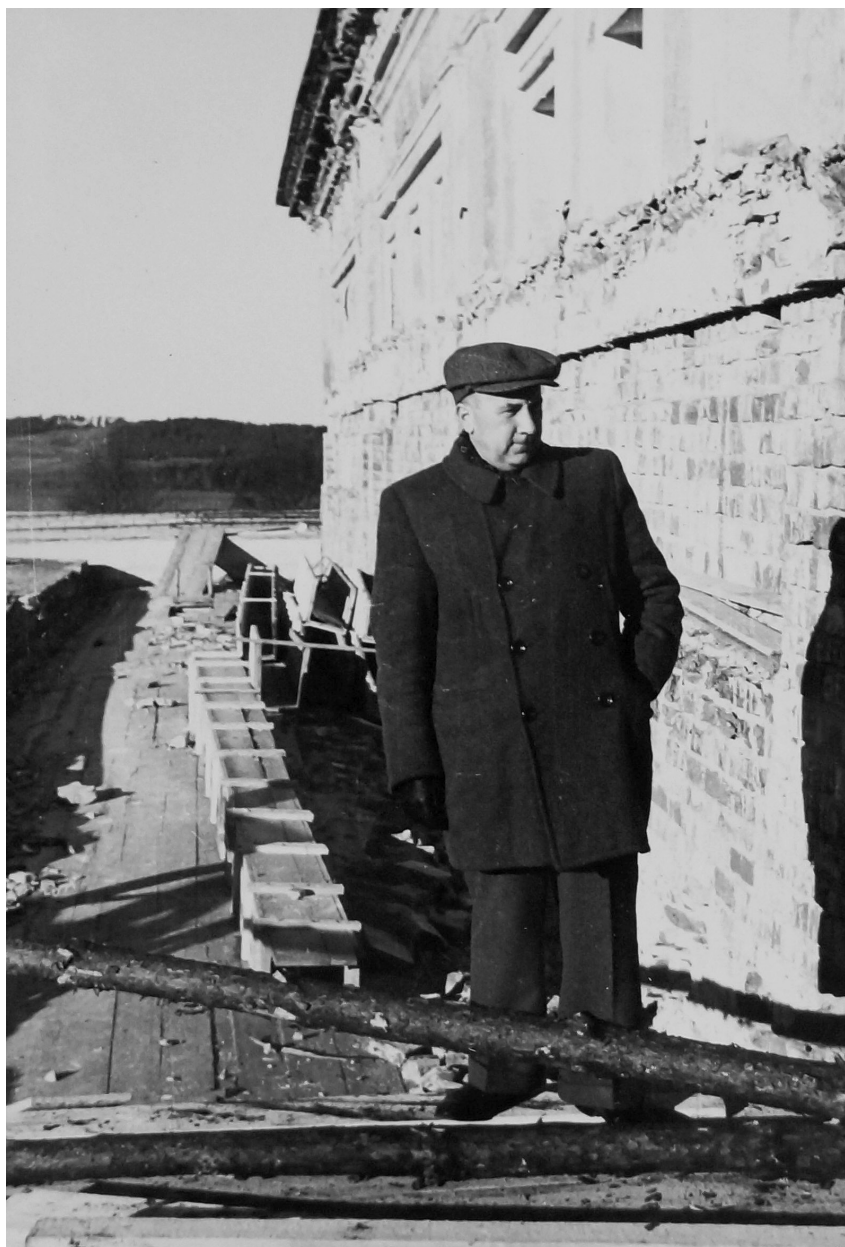
O przyczynach tego stanu rzeczy pisze Antoni Oleksicki. Z jego ustaleń wynika, że:

Przyjęty w końcu lat 40. XX wieku sposób archiwizowania negatywów powodował ich nieodwracalne uszkodzanie. Negatywy, zawierające na ogół 36 klatek, były ciasno zwijane i po owinięciu w tzw. przebitkę bądź w cienką bibułkę wkładane do nawierconych w grubej desce otworów o średnicy zbliżonej do standardowej kasety z filmem 24 × 36 mm. (...) Gruba deska z nawierconymi otworami o średnicy zbliżonej do średnicy kasety z filmem do aparatu małoobrazkowego po wypełnieniu negatywami wsuwana była, tak jak szuflada, do rodzaju komódki zbliżonej wielkością do typowej szafki bibliotecznego (...). Ten niepraktyczny sposób – aby znaleźć właściwy negatyw, należało najpierw wysunąć ową nawierconą deskę, a następnie rozwinąć całą rolkę (!) – choć przyczyniał się do niszczenia podstawowego materiału fotograficznego – negatywów – utrzymywał się niemal do końca lat 60. XX wieku! Dlatego najstarsze negatywy często mają długie, poziome kreski, powstałe na skutek ciasnego ich zwijania i rozwijania przy kolejnych kopiowaniach. Dopiero zespół nowo powołanego w 1968 roku Biura Badań i Dokumentacji Zabytków pod kierownictwem Lucyny Stalończyk rozpoczął porządkowanie na nowo tego materiału. Założono przede wszystkim albumy fotograficzne i opisano (na ile było to możliwe po tylu latach od wykonania) negatywy¹⁷¹.

Jedynym sposobem, by przywrócić pierwotną jakość kilkudziesięciu tysiącom negatywów (i zdjęć) współtworzącym archiwum fotograficzne Paszkowskiego, jest ich komputerowa rekonstrukcja. Wydaje się, że mimo olbrzymich kosztów z tym związanych warto ten trud podjąć.

¹⁷¹ Ibidem, s. 137.

ROZDZIAŁ 4
WŁADYSŁAW PASZKOWSKI I JEGO WSPÓŁPRACOWNICY
UWIECZNIENI NA FOTOGRAFIACH W TRAKCIE WIZYT
STUDYJNYCH W ODBUDOWYWANYCH OBIEKTACH

Fotografia 1. Supraśl 1947. Przy odbudowie pałacu Opatów

Fotografia 2. Supraśl 1947. Przy odbudowie pałacu Opatów

Fotografia 3. Supraśl 1947. Przy odbudowie pałacu Opatów

Fotografia 4. Supraśl 1947. Przy odbudowie pałacu Opatów

Fotografia 5. Supraśl 1947. Przy odbudowie pałacu Opatów

Fotografia 6. Białystok 1967. Przed arsenałem Branickich

Fotografia 7. Białystok 1967. Przed arsenałem Branickich

Fotografia 8. Białystok 1956. Na dachu pałacu Branickich

Fotografia 9. Białystok 1949. Przed pałacem Branickich

Fotografia 10. Białystok 1949. Wewnątrz pałacu Branickich

Fotografia 11. Suwałki 1954. Przed kościołem św. Aleksandra

Fotografia 12. Wigry 1946. Przed kościołem pw. Niepokalanego Poczęcia NMP

Fotografia 13. Wigry 1946. Przed kościołem pw. Niepokalanego Poczęcia NMP

Fotografia 14. Oświecim, b.d. Na terenie oświęcimskiej twierdzy

Fotografia 15. Białystok 1952. Przed pałacem Hasbacha

Część II

WYBRANA DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA
WŁADYSŁAWA PASZKOWSKIEGO OBRAZUJĄCA
ZNISZCZENIA I POWOJENNĄ REKONSTRUKCJĘ
ZABYTKÓW BIAŁEGOSTOKU

ROZDZIAŁ 1

BIAŁYSTOK. PAŁAC BRANICKICH

1.1. Rys historyczny obiektu

1.1.1. Podstawowe informacje o obiekcie oraz jego architektach i budowniczych

Przed przejściem do przeglądu poniżej zamieszczonej dokumentacji fotograficznej obiektu warto poznać podstawowe fakty odnośnie do jego historii i stylistyki architektonicznej. Pałac Branickich w Białymstoku to jedna z najlepiej zachowanych rezydencji magnackich epoki saskiej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w stylu późnobarokowym. Obiekt określany był (i jest) mianem Wersalu Podlasia lub Wersalem Północy, a także polskim Wersalem¹⁷². Jego początki sięgają XVI w. Murowany zamek w stylu gotycko-renesansowym został zbudowany przez królewskiego architekta Hioba Bretfusa, znanego z budowy Zamku Dolnego w Wilnie, dworu królewskiego w Knyszynie oraz zamku w Tykocinie.

Na polecenie Jana Klemensa Branickiego i jego żony Izabeli z Poniatowskich został całkowicie przebudowany w stylu późnobarokowym przez Jana Zygmunta Deybela i Jakuba Fontanę. Od 1728 r. pracami budowlanymi kierował Deybel. Pod jego kierunkiem dodano jedną kondygnację, tympanon od strony fasady i hełmy na wieżach z czasów Tylmana z Gameren. Deybel jest też autorem elewacji od strony dziedzińca. Następnie w miejscu wcześniejszych alkierzy i oficyn zbudował na wzór francuski skrzydła boczne, aby objąć podkwaę dziedziniec honorowy (*cour d'honneur*), na który prowadziła brama zbudowana w 1758 r. przez Jana Henryka Klemma, również odgrywającego ważną rolę podczas przebudowy. Pracował tu

¹⁷² K. Łopatecki, „Dzieje pojęcia «Polski Wersal», czyli językowy obraz świata”, *Biuletyn Historii Sztuki*, 2018, nr 2, s. 371–389. Access online [22.09.2021]: <<https://bit.ly/3hYwvNP>>.

także Pierre Ricaud de Tirregaille. Po śmierci Deybela w latach 1750–1771 prace przy przebudowie pałacu prowadził Jakub Fontana i to on ukształtował ostateczną bryłę pałacu, westybul, rokokowe wnętrza, a w 1754 r. klatkę schodową z rzeźbami Jana Chryzostoma Redlera – Rotator i dwóch atlantów. Wystrój wnętrz był też dziełem sztukatorów Samuela Contesego i Antoniego Vogta, malarzy, takich jak Szymon Czechowicz, Louis Marteau, Augustyn Mirys, Jean Pillement, oraz twórców fresków, takich jak Georg Wilhelm Neunhertz i Antoni Herliczka. Nieznany jest dotąd twórca monumentalnej fasady ogrodowej pałacu. W 1944 r. budynek został w 70% zburzony przez wycofujących się Niemców. Dużą część z tego, co pozostało, zniszczyła po 27 lipca Armia Czerwona¹⁷³.

Już w 1945 r. z polecenia wojewódzkiego konserwatora zabytków rozpoczęto prace inwentaryzacyjne i zabezpieczające to, co ocalało z pałacu Branickich¹⁷⁴. Książd dr Piotr Śledziewski do nadzoru nad ich przebiegiem oddelegował Władysława Paszkowskiego¹⁷⁵. Jego dodatkowym zadaniem było sporządzenie dokumentacji fotograficznej zniszczonego zabytku i obiektów z najbliższego otoczenia. Zdjęcia były wykonywane przed rozpoczęciem odgruzowywania, w jego trakcie i podczas badania murów, jak też w czasie prac archeologicznych. Ustalenia wówczas poczynione odnośnie do relikwów gotyckiego zamku Wiesiołowskich¹⁷⁶, jak również kolejnych faz jego przebudowy przez Branickich, zebrane w formie opisowej i fotograficznej, stały się najpierw podstawą wykonania makietowego modelu pałacu¹⁷⁷, a finalnie opracowania dokumentacji technicznej

¹⁷³ J. Nieciecki, *Polski Wersal*, Białystok: Wydawnictwo Łuk, 1998, s. 3–136; zob. *Pałac Branickich*, <https://www.wikiwand.com/pl/Pa%C5%82ac_Branickich>. Access online [18.08.2021].

¹⁷⁴ APB. UWB-WKiSz. Sprawozdania miesięczne z działalności Wydziału Kultury i Sztuki. Pismo z 1.06.1945: Sygn. 4/71/0/22/2345, k. 31.

¹⁷⁵ W. Paszkowski, „Pałac Branickich w Białymstoku”, *Ochrona Zabytków*, 1949, nr 1, s. 60–61. Access online [16.08.2021]: <„OZ” 1, 1949, s. 60–61>.

¹⁷⁶ Idem, „Wątki gotyckie pałacu Branickich w Białymstoku”, *Ochrona Zabytków*, 1952, nr 4, s. 287. Access online [16.08.2021]: <„OZ” 4, 1952, s. 287>.

¹⁷⁷ Stanisław Bukowski w marcu 1948 r. zlecił Konstantemu Pięczykowskiemu z Białegostoku wykonanie modelu rekonstrukcyjnego pałacu w skali 1 : 200. Zgodnie z warunkami zlecenia makietą miała być gotowa już 1.07.1948 r. – patrz: APB. UWB-WKiSz. Muzea i ochrona zabytków, odbudowa pałacu Branickich, określenie zabytkowej części miasta Białegostoku... i inne: Sygn. 4/71/0/22/2408, k. 91, 102.

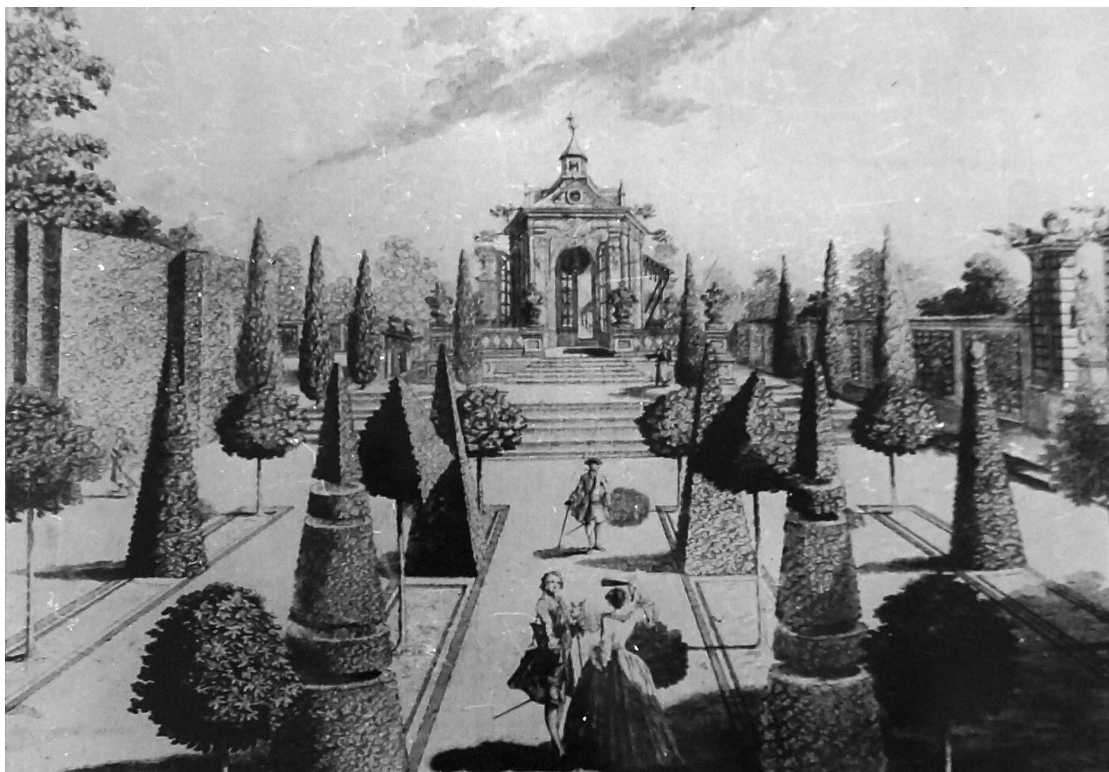
jego rekonstrukcji. Jej przygotowanie i kierowanie odbudową Paszkowski zlecił Stanisławowi Bukowskiemu¹⁷⁸.

¹⁷⁸ J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 289. W pracach rekonstrukcyjnych wspomagali Bukowskiego inni architekci. Na przykład w rekonstrukcję korpusu głównego i lewej (południowej) oficyny bocznej zaangażowany był inż. Konstanty Korn – patrz: APB. UWB-WKiSz. Muzea i ochrona zabytków, odbudowa pałacu Branickich, określenie zabytkowej części miasta... i inne: Sygn. 4/71/0/22/2408, k. 88–89, 92, 95. Projekty dachów wykonywał inż. Cyprian Jurewicz – patrz: ibidem, k. 98.

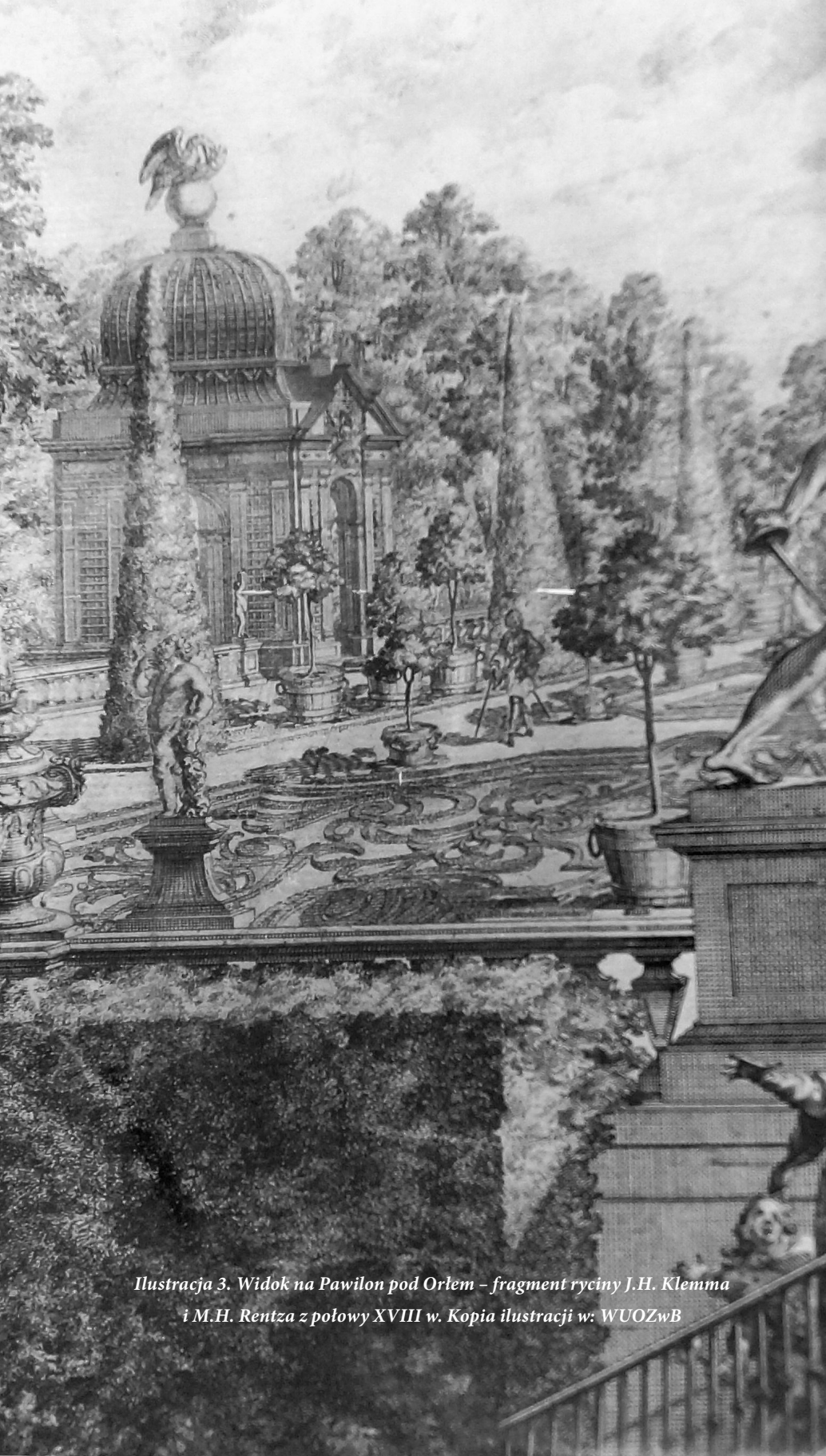
1.1.2. Ilustracje obrazujące pierwotny obiekt i jego otoczenia

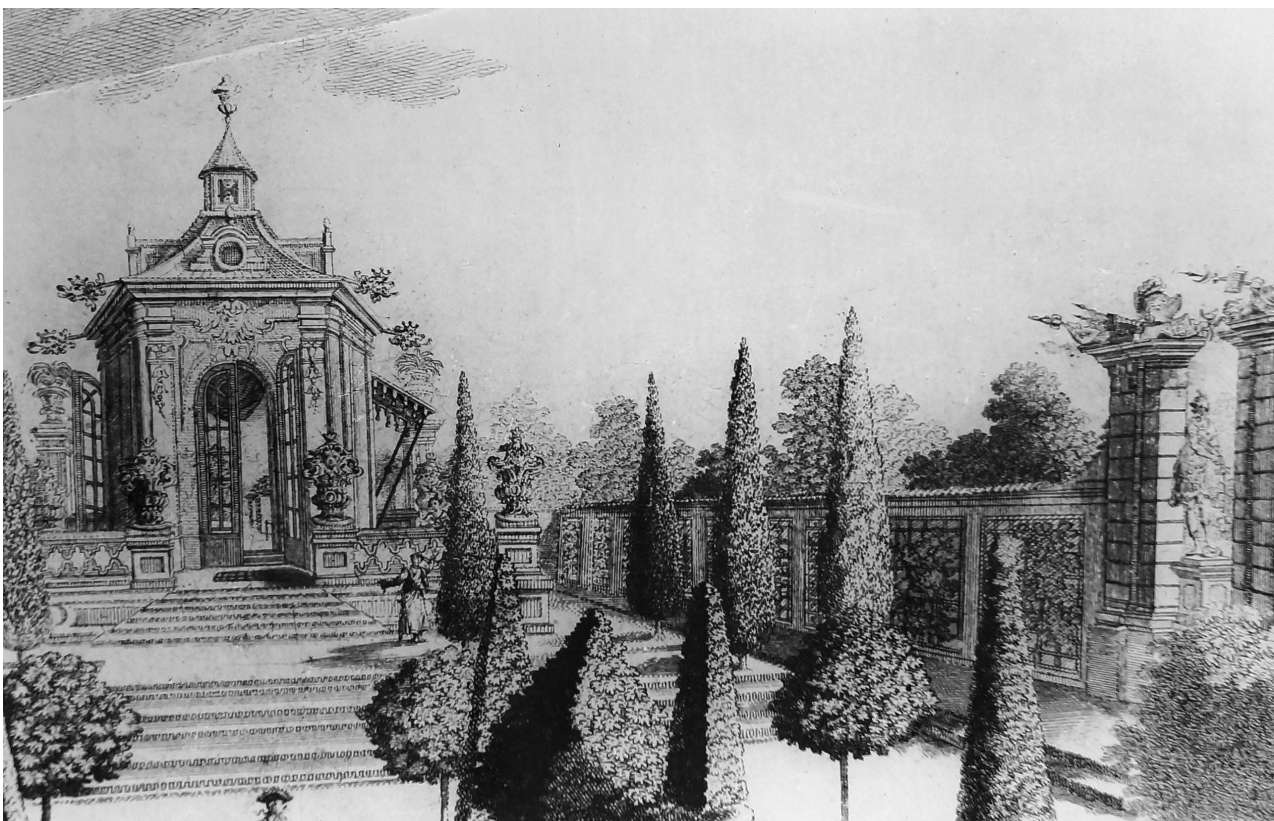
Ilustracja 1. Widok salonu ogrodowego i pałacu – rycina Jana Henryka Klemma i Michała Henryka Rentza z połowy XVIII w. Kopia ilustracji w: zasoby archiwalne Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku [WUOZwB]

Ilustracja 2. Widok na Pawilon Chiński – fragment ryciny Pierre’a Ricaud de Tirregaille’a z połowy XVIII w. Kopia ilustracji w: WUOZwB

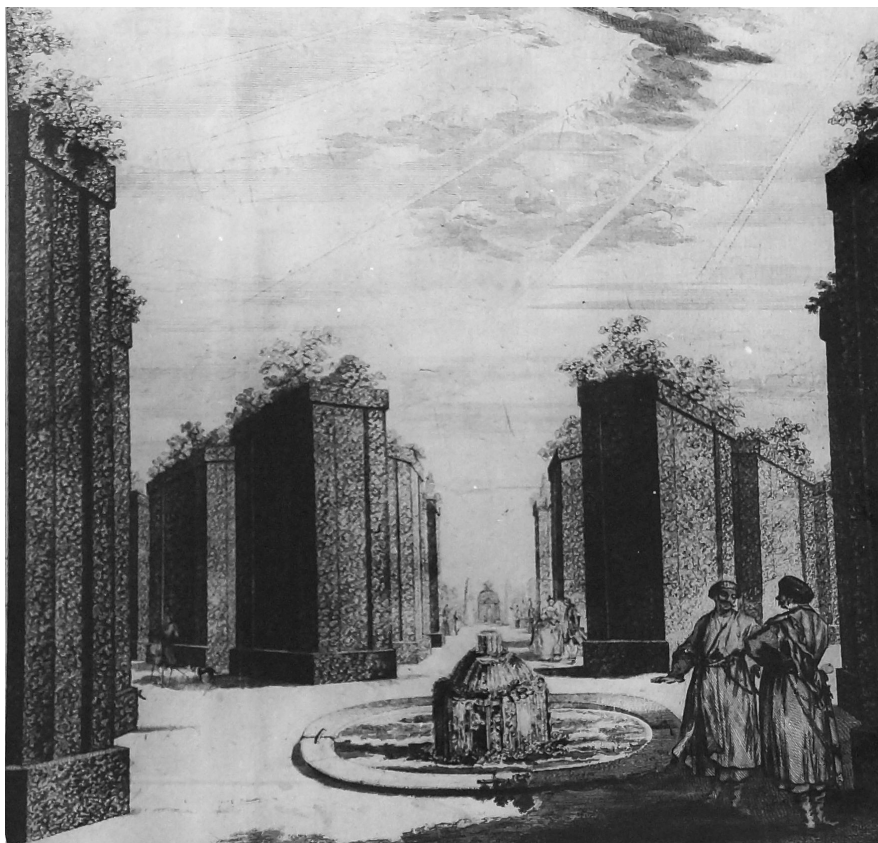

*Ilustracja 3. Widok na Pawilon pod Orłem – fragment ryciny J.H. Klemma
i M.H. Rentza z połowy XVIII w. Kopia ilustracji w: WUOZwB*

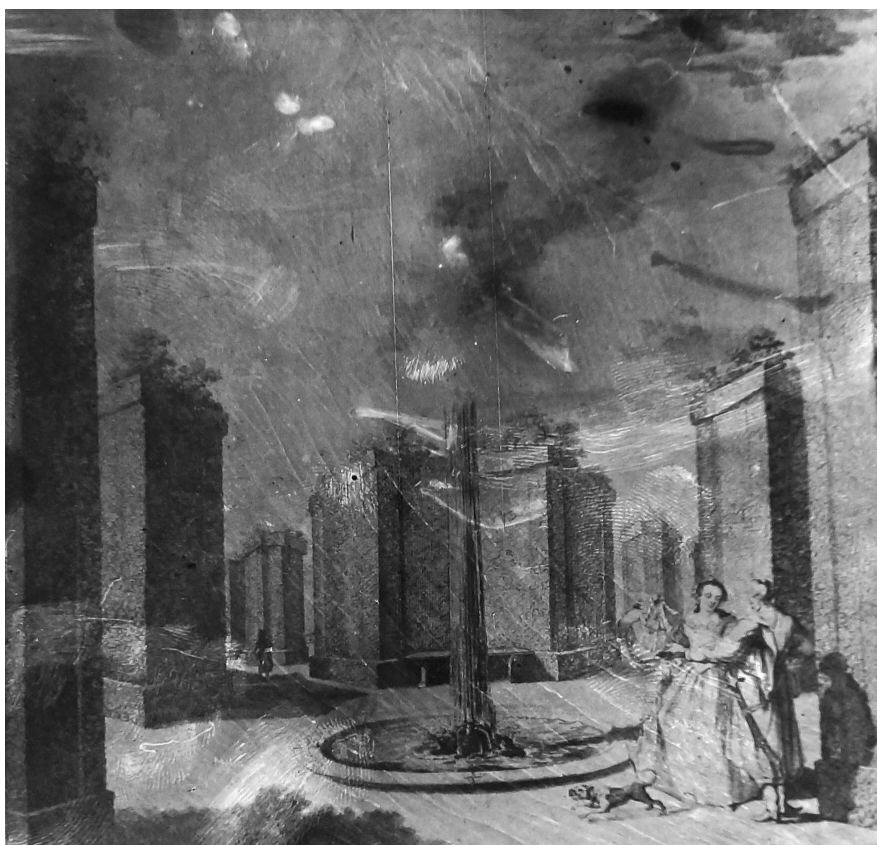

Ilustracja 4. Widok na Pawilon Chiński – rycina z połowy XVIII w.

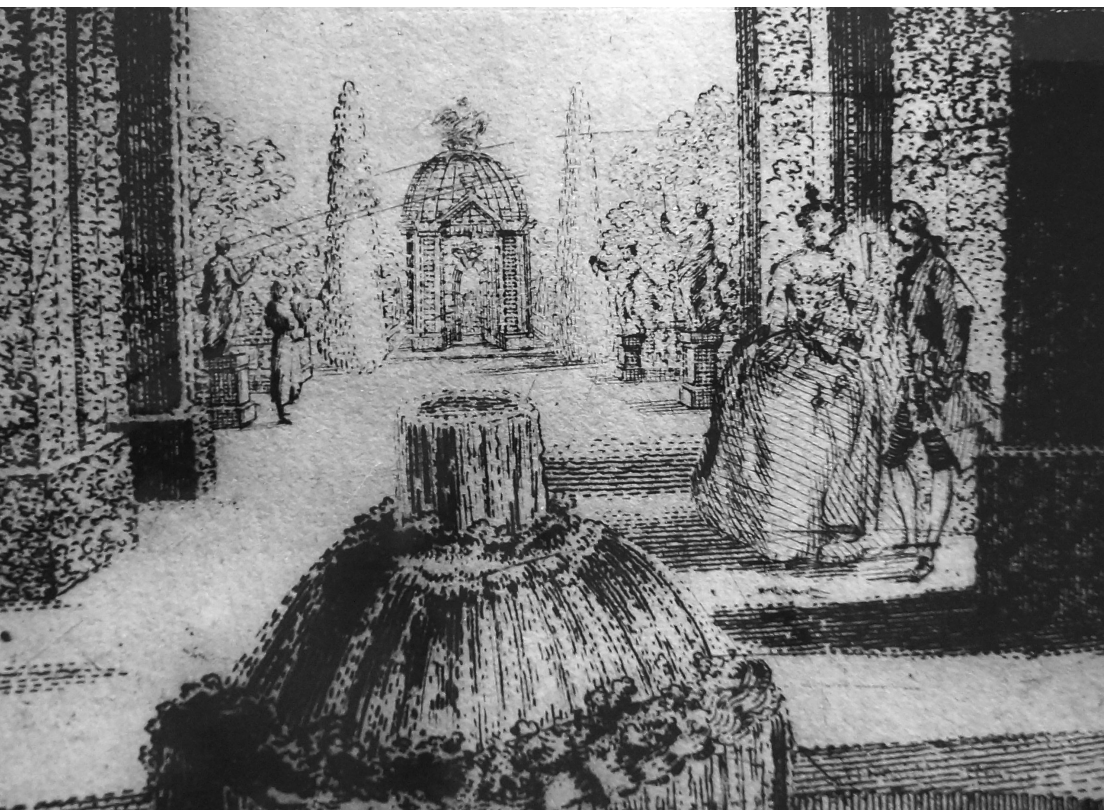
Kopia ilustracji w: WUOZwB

Ilustracja 5. Widok na fontannę i szpalery boskietów (na pierwszym planie), a w głębi na ledwie uwidoczniiony Pawilon Chiński – sztych M.H. Rentza z połowy XVIII w. Kopia ilustracji w: WUOZwB

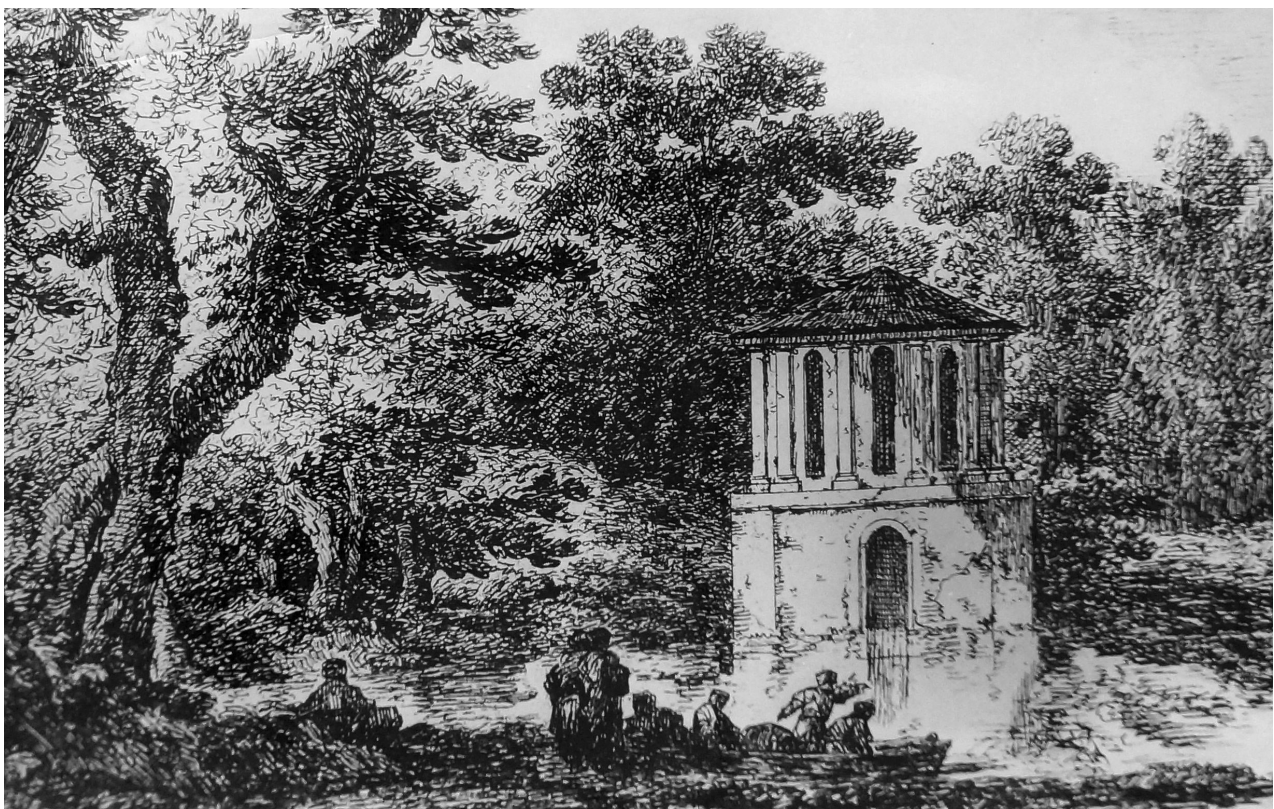

*Ilustracja 6. Widok na fontannę otoczoną szpalerami boskietów – sztych
M.H. Rentza z połowy XVIII w. Kopia ilustracji w: WUOZwB*

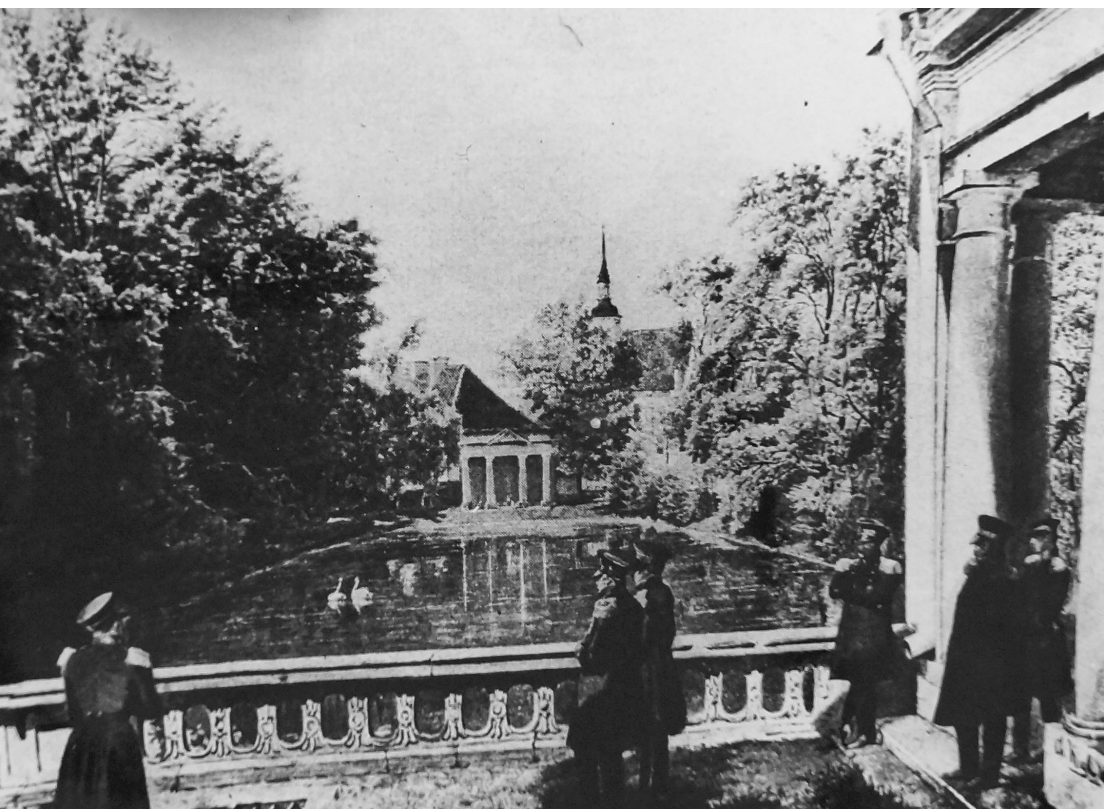
Ilustracja 7. Widok na Pawilon pod Orłem – rycina z połowy XVIII w.

Kopia ilustracji w: WUOZwB

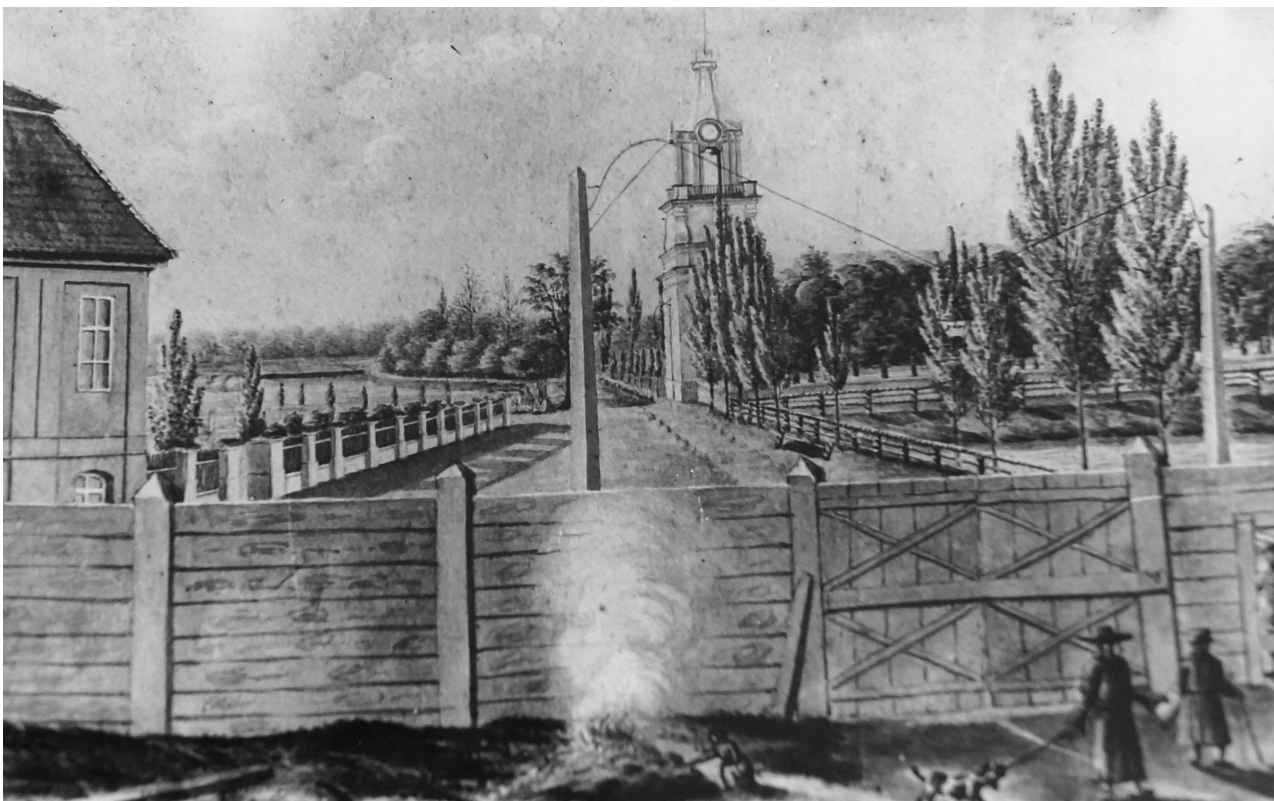

Ilustracja 8. Widok na Pawilon Okrągły – rycina z połowy XVIII w.

Kopia ilustracji w: WUOZwB

Ilustracja 9. Widok z tarasu pałacowego na Pawilon Łazienkowy i wieżę białostockiej fary – rysunek z 1831 r. Kopia ilustracji w: WUOZwB

Ilustracja 10. Widok na bramę pałacową od strony Pałacyku Gościnnego – akwarela z 1831 r. Kopia ilustracji w: WUOZwB

*Ilustracja 11. Makieta pałacu Branickich wykonana przez
Konstantego Pięczykowskiego w 1948 r.*

1.1.3. Fotografie przedwojennych autorów ukazujące
wygląd obiektu przed zniszczeniami wojennymi

Fotografia 16. Widok na pałac od strony dziedzińców wstępnego i honorowego.

Autor zdjęcia: Sager. Data wykonania: 1941. Kopia w: WUOZwB

Fotografia 17. Widok na pałac od strony dziedzińców wstępnego i honorowego.

Autor zdjęcia: NN. Data wykonania: 1936. Kopia w: WUOZwB

Fotografia 18. Widok na fasadę pałacową od strony dziedzińca honorowego.

Autor zdjęcia: NN. Data wykonania: 1936. Kopia w: WUOZwB

Fotografia 19. Widok na fasadę pałacową od strony ogrodowej. Autor zdjęcia: Sager.

Data wykonania: 1941. Kopia w: WUOZwB

Fotografia 20. Widok z wieży katedralnej na pobliski kompleks pałacowy i położoną pomiędzy nimi zabudowę. Autor zdjęcia: NN. Data wykonania: 1939. Kopia w: WUOZwB

Fotografia 21. Widok od strony północnej na kolumnową galerię łączącą pałac z prawą (północną) oficyną boczną. Autor zdjęcia: Jan Glinka. Data wykonania: 1937. Kopia w: WUOZwB

Fotografia 22. Widok od strony dziedzińca honorowego na kolumnową galerię łączącą pałac z prawą (północną) oficyną boczną. Autor zdjęcia: Sager. Data wykonania: 1941. Kopia w: WUOZwB

Fotografia 23. Widok od strony północnej na kolumnową galerię łączącą pałac z prawą (północną) oficyną boczną. Autor zdjęcia: Jan Glinka. Data wykonania: 1938.

Kopia w: WUOZwB

Fotografia 24. Fragment fasady Pawilonu Pani Krakowskiej z wyeksponowaną balustradą balkoniku przy porte-fenêtre na parterze. Autor zdjęcia: Sager.

Data wykonania; 1941. Kopia w: WUOZwB

Fotografia 25. Widok z poziomu dolnego ogrodu na Pawilon Pani Krakowskiej.

Autor zdjęcia: Sager. Data wykonania: 1941. Kopia w: WUOZwB

Fotografia 26. Widok na westybul pałacowy z wyeksponowanymi kolumnami oraz rzeźbami Rotatora i dwóch atlantów podtrzymujących paradne schody.

Autor zdjęcia: NN. Data wykonania: 1938. Kopia w: WUOZwB

1.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan obiektu

1.2.1. Zniszczenia zewnętrzne

Fotografia 27. Widok na fasadę pałacu od strony dziedzińca honorowego. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 28. Widok w zbliżeniu na fasadę pałacu od strony dziedzińca honorowego.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 29. Widok w zbliżeniu na fasadę pałacu od strony ogrodowej. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 30. Widok od strony dziedzińca honorowego na zabudowaną w latach 1837–1841 kolumnową galerię łączącą pałac z lewą (południową) oficyną boczną. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 31. Widok od strony górnego ogrodu na małą kolumnową galerię przy Pawilonie Pani Krakowskiej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 32. Widok z poziomego dolnego ogrodu na Pawilon Pani Krakowskiej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 33. Widok z poziomu kolumnowej galerii przy tarasie
górnym na dolny ogród. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.*

Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 34. Widok z poziomu dolnego ogrodu na kolumnową galerię łączącą Pawilon Pani Krakowskiej z prawą (północną) oficyną boczną. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 35. Widok na fasadę pałacu od strony ogrodowej przed wycinką drzewostanu.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 36. Widok na fasadę pałacu od strony ogrodowej w trakcie wycinki drzewostanu.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 37. Widok na fasadę pałacu od strony ogrodowej w trakcie wycinki drzewostanu.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 38. Widok na fasadę pałacu od strony ogrodowej po wycince drzewostanu.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 39. Widok na lewą (południową) oficynę boczną pałacu. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 40. Obraz zniszczeń prawej (północnej) oficyny pałacowej. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 41. Obraz zniszczeń prawej (północnej) oficyny pałacowej. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 42. Szczegółowy obraz zniszczeń fasady ogrodowej na wysokości ryzalitu.
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB*

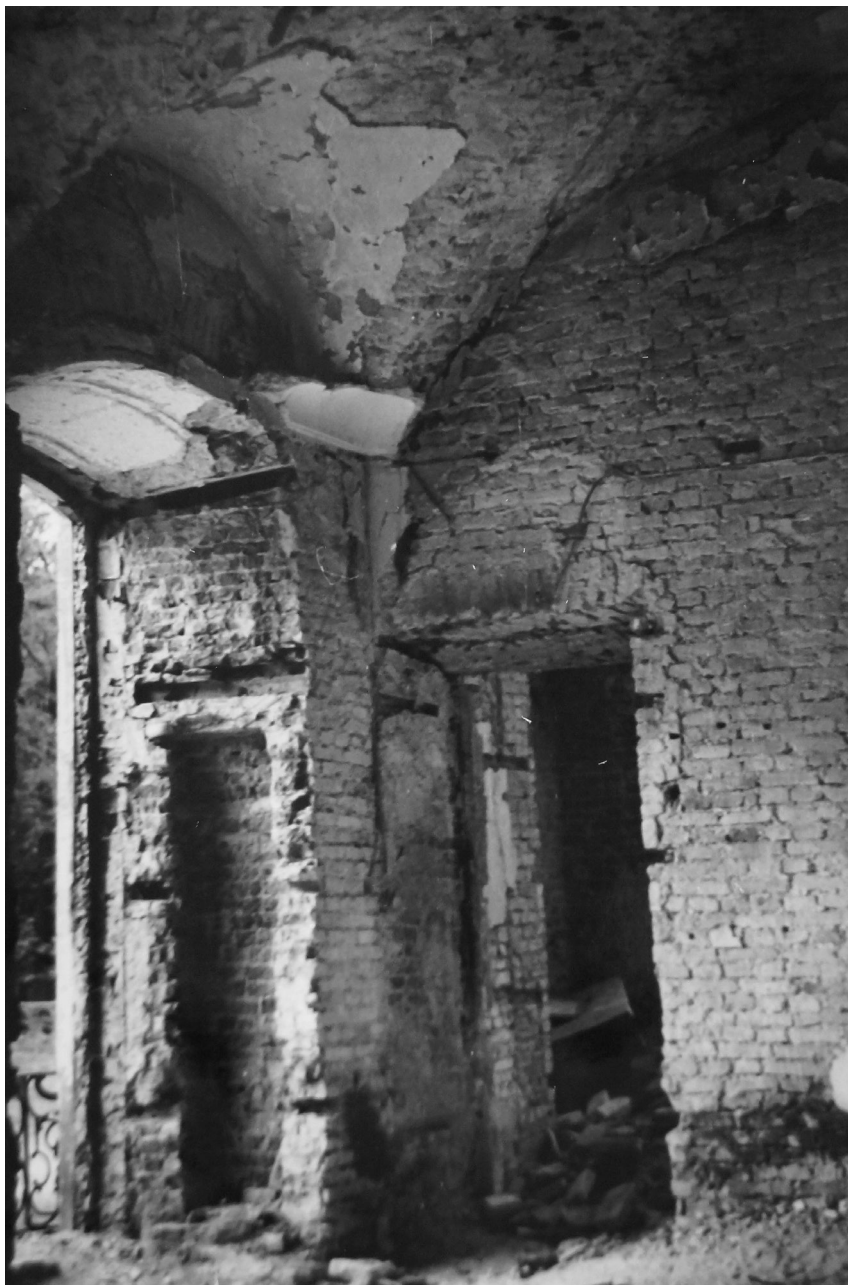

Fotografia 43. Szczegółowy obraz zniszczeń fasady lewej (południowej) oficyny bocznej. Widok od strony dziedzińca honorowego. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 44. Obraz zniszczeń pałacowej fasady ogrodowej. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

1.2.2. Zniszczenia wewnętrzne

Fotografia 45. Obraz zniszczeń wewnątrz pałacowych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 46. Obraz zniszczeń wewnątrz pałacowych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 47. Obraz zniszczeń wewnątrz pałacowych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 48. Obraz zniszczeń wewnątrz pałacowych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.

Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 49. Obraz zniszczeń wewnątrz pałacowych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 50. Obraz zniszczeń wewnątrz pałacowych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 51. Obraz zniszczeń wewnątrz pałacowych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 52. Obraz zniszczeń wewnątrz pałacowych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 53. Obraz zniszczeń wewnątrz pałacowych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 54. Obraz zniszczeń wewnątrz pałacowych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 55. Obraz zniszczeń wewnątrz pałacowych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.

Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 56. Obraz zniszczeń wewnątrz pałacowych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 57. Obraz zniszczeń wewnątrz pałacowych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 58. Obraz zniszczeń wewnątrz pałacowych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

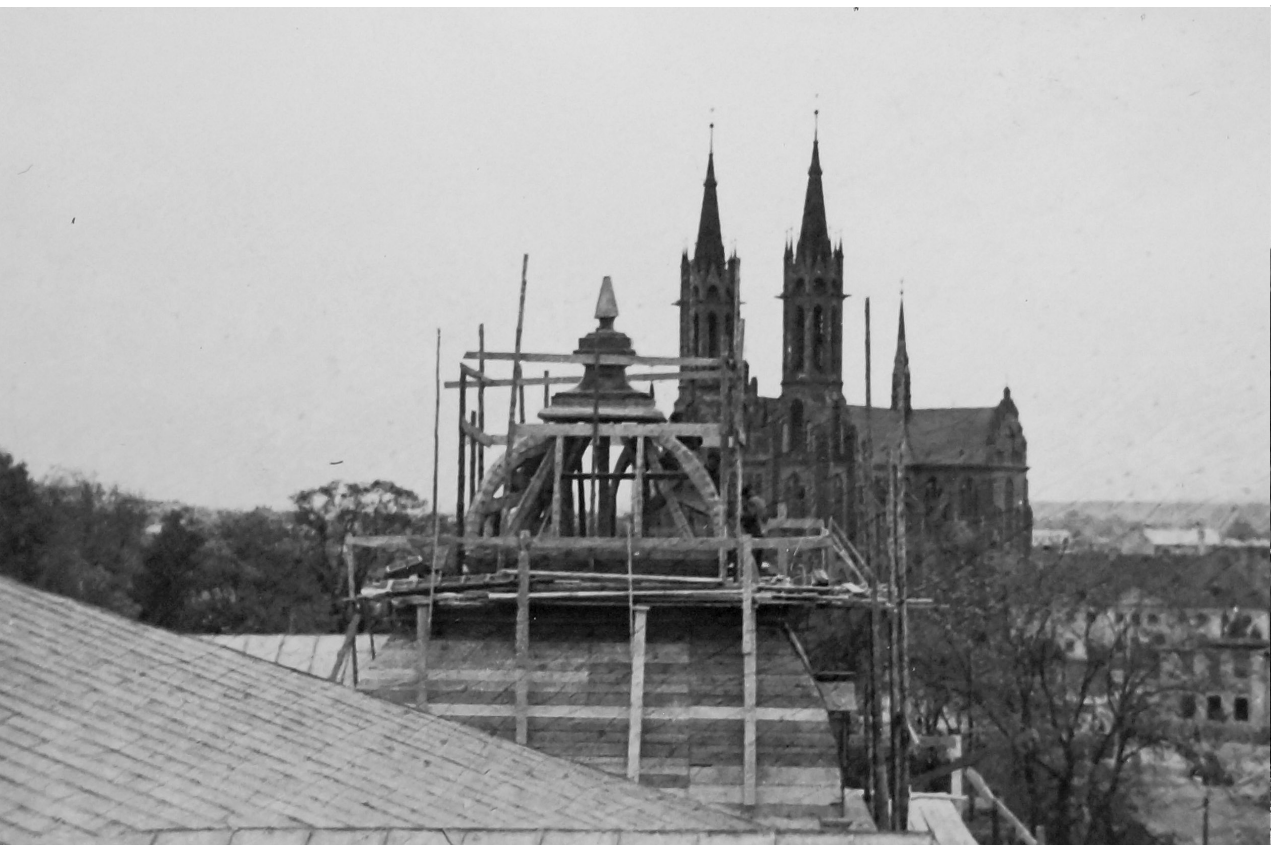
1.3. Fotografie dokumentujące proces odbudowy obiektu

*Fotografia 59. Widok od strony dolnego ogrodu na fasadę pałacową. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1949. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 60. Widok od strony dziedzińca honorowego na fasadę pałacową. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 61. Widok z dachu głównego korpusu na rekonstruowany hełm prawej (północnej) wieży pałacowej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.

Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 62. Widok na lewą (południową) oficynę boczną pałacu. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1949. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 63. Widok na dziedziniec honorowy i lewą (południową) oficynę boczną pałacu.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 64. Robotnicy pracujący przy odbudowie pałacu. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 65. Robotnicy pracujący przy odbudowie pałacu. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 66. Robotnicy pracujący przy odbudowie pałacu. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 67. Widok na dziedziniec honorowy i lewą (południową) oficynę boczną pałacu.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 68. Widok od strony dziedzińca wstępnego na odbudowywaną lewą (południową) oficynę boczną pałacu. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 69. Widok od strony dziedzińca honorowego na odbudowywaną lewą (południową) oficynę boczną pałacu. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 70. Widok na rekonstruowaną kolumnową galerię łączącą
północ z prawą (północną) oficyną boczną. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 71. Widok z dziedzińca honorowego na rekonstruowaną
prawą (północną) oficynę boczną. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 72. Widok na rekonstruowaną kolumnową galerię łączącą pałac z odbudowywaną prawą (północną) oficyną boczną. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1949. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 73. Widok na rekonstruowaną kolumnową galerię łączącą pałac z odbudowywaną prawą (północną) oficyną boczną. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 74. Kontrola nadzoru konserwatorskiego nad realizacją
prac rekonstrukcyjnych pałacu. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 75. Widok zza muru oddzielającego dziedzińce wstępny i honorowy na zrekonstruowaną kolumnową galerię łączącą pałac z odbudowywaną prawą (północną) oficyną boczną. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1949. Oryginał w: WUOZwB

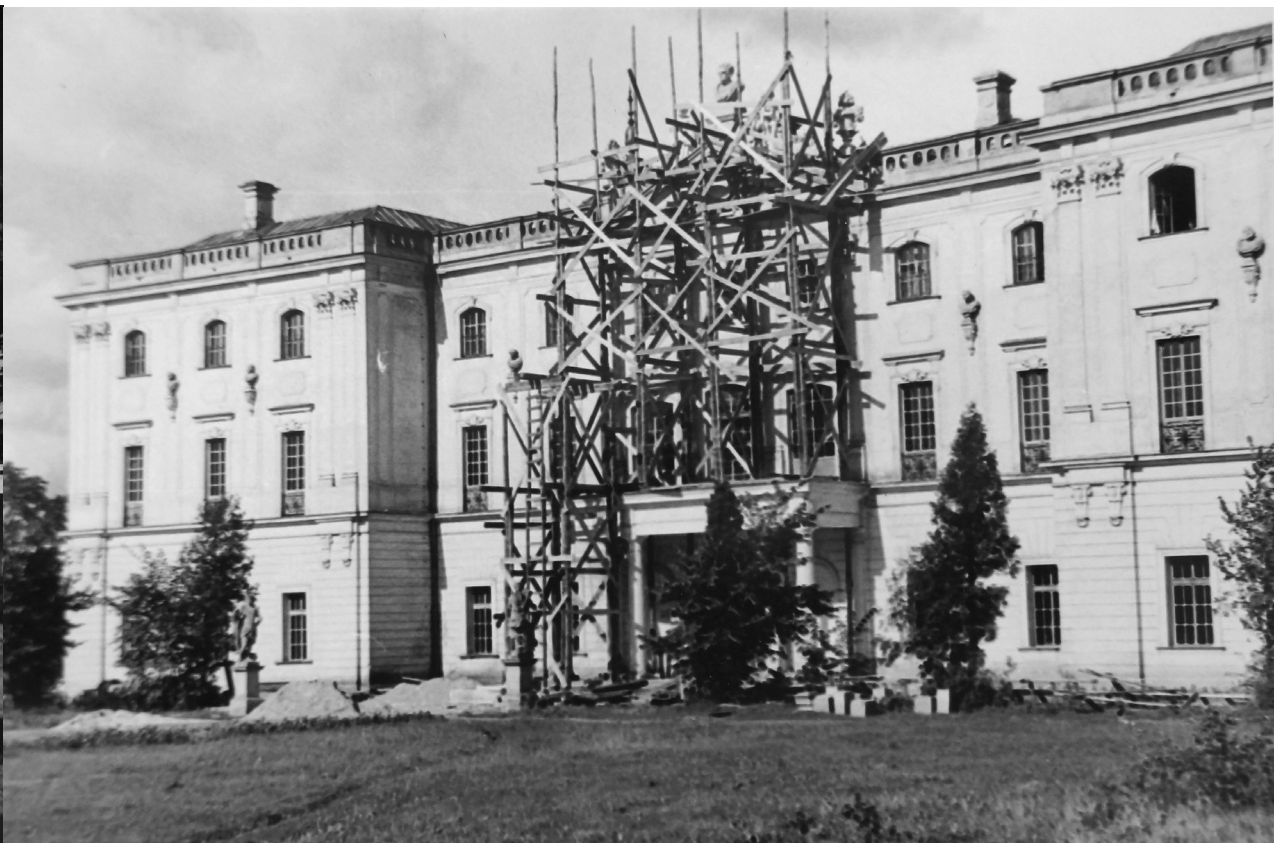

*Fotografia 76. Widok na rekonstruowaną fasadę ogrodową pałacu.
W dalekim tle widoczna wieża białostockiej fary. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 77. Widok w szerokiej perspektywie na rekonstruowaną fasadę ogrodową pałacu.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1957. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 78. Widok z bliskiej perspektywy na rekonstruowaną fasadę ogrodową pałacu.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1957. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 79. Widok z perspektywy dziedzińca wstępnego na rekonstruowaną główną fasadę pałacową. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 80. Widok z perspektywy dolnego ogrodu na zrekonstruowane Pawilon Pani Krakowskiej i hełm prawej (północnej) wieży pałacowej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1957. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 81. Widok na rekonstruowaną fasadę ogrodową pałacu.
W dalekim tle widoczna wieża białostockiej fary. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB*

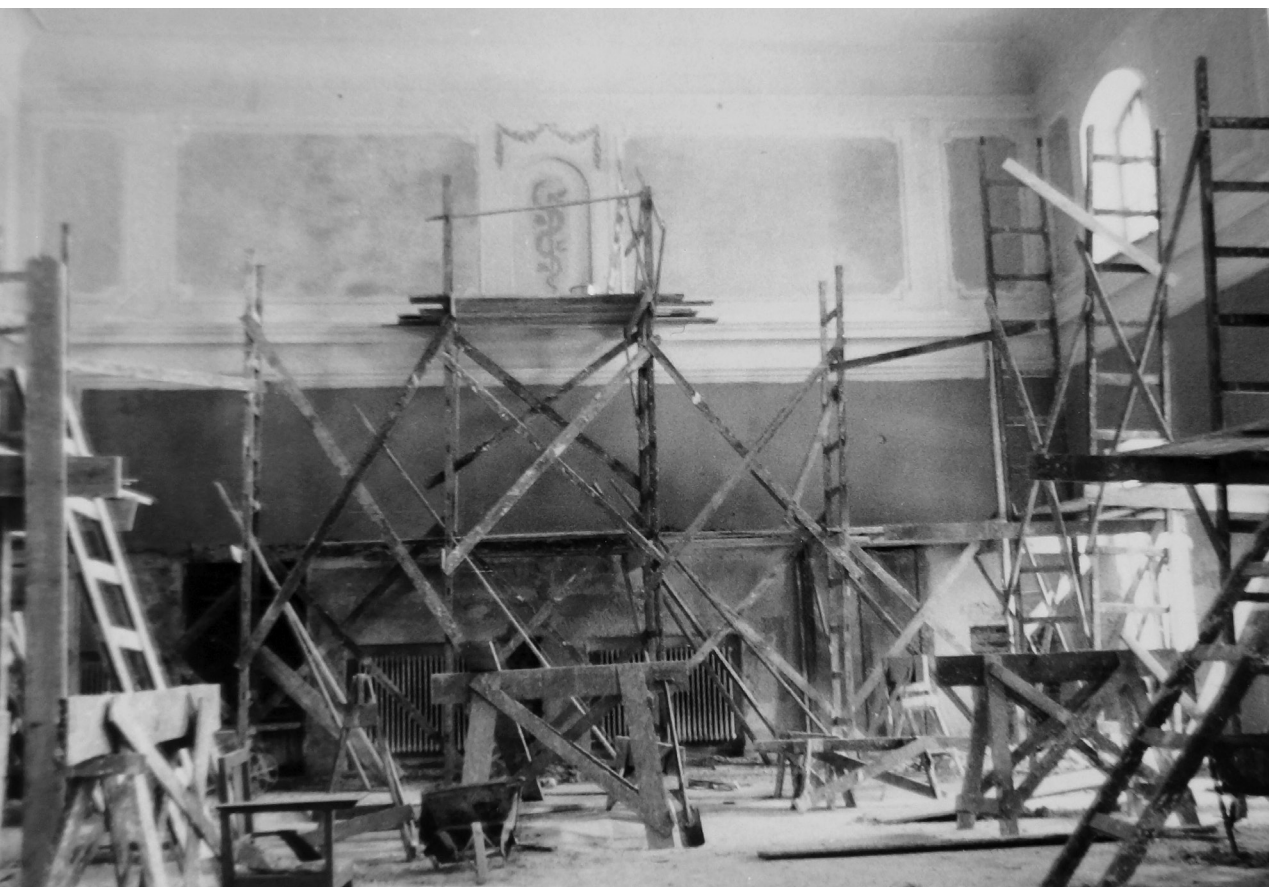
Fotografia 82. Kontrola nadzoru konserwatorskiego nad rekonstrukcją schodów wejściowych od strony dziedzińca honorowego. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 83. Robotnicy pracujący przy rekonstrukcji wnętrz pałacowych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1954. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 84. Pierwsze efekty rekonstrukcji wnętrz pałacowych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1954. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 85. Prace przy rekonstrukcji wnętrz pałacowych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 86. Pracownicy białostockiej PKZ przy pracach rekonstrukcyjnych dekoracji hełmów wież pałacowych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 87. Efekt prac rekonstrukcyjnych przy dekoracjach hełmów wież pałacowych.
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 88. Spoinowanie zwieńczeń hełmów wież pałacowych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 89. Efekt prac rekonstrukcyjnych przy dekoracjach hełmów wież pałacowych.
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1953. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 90. Zamontowane ozdoby wieńczące helm wieży pałacowej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

1.4. Fotografie dokumentujące stan obiektu po odbudowie

Fotografia 91. Widok zza muru oddzielającego dziedzińce wstępny i honorowy na zrekonstruowaną prawą (północną) oficynę boczną. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1967. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 92. Widok z dachu korpusu głównego na zrekonstruowaną kolumnową galerię łączącą pałac z odbudowaną prawą (północną) oficyną boczną. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 93. Widok zza zniszczonego muru oddzielającego dziedzińce wstępny i honorowy na odbudowaną lewą (południową) oficynę boczną. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 94. Widok zza zrekonstruowanego muru oddzielającego dziedzińce wstępny i honorowy na odbudowaną lewą (południową) oficynę boczną. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1961. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 95. Widok z bliskiej perspektywy (od strony dziedzińca honorowego)
na zrekonstruowaną frontową fasadę pałacową. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1957. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 96. Widok na fragment zrekonstruowanej fasady ogrodowej pałacu i hełm lewej (południowej) wieży. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 97. Widok od strony ul. Adama Mickiewicza na odbudowaną lewą (południową) oficynę boczną pałacu. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1957. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 98. Widok na zrekonstruowany westybul pałacowy z wyeksponowanymi kolumnami oraz rzeźbami Rotatora i dwóch atlantów podtrzymujących paradne schody. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

ROZDZIAŁ 2

BIAŁYSTOK. OTOCZENIE PAŁACU BRANICKICH

2.1. Rys historyczny otoczenia pałacowego

Zanim przejdziemy do przeglądu poniższej dokumentacji fotograficznej obiektów z otoczenia pałacowego, warto poznać podstawowe fakty odnośnie do ich historii i stylistyki architektonicznej. W czasach Jana Klemensa i Izabeli Branickich pałac otaczał geometryczny ogród złożony z ośmiu kwater. Fosę przebudowano na kanał parkowy. Park ze względu na nierówną rzeźbę terenu usytuowany został na dwóch poziomach – górnym i dolnym. Część górna ogrodu miała kształt regularnego czworoboku i stykała się bezpośrednio z pałacem. Liczne fontanny, klomby, nadawały mu wygląd i charakter ogrodu francuskiego. Część dolna, w typie angielskim, obfitowała w altanki, pawilony, belwedery i promenady – bulwary.

Intensywne roboty trwały wokół pałacu w latach 30. XVIII stulecia. W 1737 r. przystąpiono do formowania boskietów i szpalerów w ogrodach górnym i dolnym, do których sprowadzano lipinę, grabinę, kasztanowce, brzozy i olchy¹⁷⁹. W 1738 r. na kanale, na osi ogrodu powstała fontanna ozdobiona rzeźbą jelenia. Zostały także wzniesione pawilony ogrodowe: Salon Włoski, Pawilon nad Kanałem oraz Pawilon Chiński. Pozostałe tego typu budowle powstały w latach 50. XVIII w., m.in. w okresie 1752–1756 postawiono i ozdobiono Pawilon pod Orłem. W latach 40. trwały prace wykończeniowe i dekoracyjne. Posadzono bzy, róże i miechunkę. Nasiona i cebule kwiatów Branicy nabywali od ogrodników królewskich. W 1752 r. taras ogrodowy otoczono kamienną balustradą. Dekoracje uzupełniono rzeźbami, spośród których większość wykonał Jan Chryzostom Redler. Są wśród nich też dwie monumentalne rzeźby

¹⁷⁹ J. Nieciecki, „Historia Ogrodu Dolnego przy pałacu w Białymstoku w czasach Jana Klemensa i Izabeli Branickich, Część 1”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2019, z. 25, s. 51–78.

– Herkules walczący ze smokiem i Herkules walczący z Hydrą – od 1757 r. usytuowane pomiędzy dziedzińcem wstępnym a honorowym.

Po śmierci Izabeli Branickiej w 1808 r. dobra białostockie wraz z pałacem na podstawie kontraktu podpisanego przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego mogły nabyć władze państwowe. Owdowiała Izabela jedynie je dzierżyła na zasadach dożywocia. Pierwotnie nabywcą miało być państwo pruskie, a po traktacie tylżyckim (1807) uprawnienie to przeszło na władze rosyjskie. Do wykupu doszło 15 marca 1809 r., kiedy to pałac wraz z otoczeniem trafił w ręce Aleksandra I i miał się stać letnią rezydencją carów¹⁸⁰. Został jednak doszczętnie rozgrabiony z wyposażenia. Drzewa i krzewy wywieziono do innych carskich rezydencji, ponad dwie setki rzeźb z ogrodu trafiło natomiast do Petersburga. Najgorsze jednak nastąpiło w okresie pierwszej okupacji sowieckiej (1939–1941), w czasie okupacji niemieckiej (1941–1944) i po powtórny wkroczeniu do Białegostoku w lipcu 1944 r. Armii Czerwonej. Skalę wojennej dewastacji otoczenia pałacowego ukazują zamieszczone w tej publikacji fotografie Paszkowskiego.

Wraz z zakończeniem podstawowego etapu rekonstrukcji pałacu Branickich można było przejść do prac związanych z uporządkowaniem (odtworzeniem) jego otoczenia parkowo-ogrodowego¹⁸¹. Paszkowski, kontynuując współpracę z Bukowskim, zaczął od wytypowania drzew i krzewów wymagających usunięcia. Następnym krokiem było przygotowanie dokumentacji technicznej i przeprowadzenie remontu bramy wjazdowej, pawilonów, fontann, ogrodzenia zewnętrznego wraz ze studniami, ogrodzenia rozdzielającego dziedzińce wstępny i honorowy oraz muru oporowego przy tarasie między górnym a dolnym ogrodem. W ramach tych prac zrekonstruowano uszkodzone i poddano konserwacji ocalałe rzeźby i wazony ogrodowe, a także zaczęto odtwarzać zieleni przypałacową¹⁸². Ze starego drzewostanu, który liczył około 1200 drzew, zachowały się tylko 24 lipy, 26 wiązów i 5 jesionów. Postępującą

¹⁸⁰ Szerzej o zmianach własnościowych pisze: K. Łopatecki, „Sprzedaż dóbr białostockich przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego”, *Studia Podlaskie*, 2015, t. 23, s. 75–99. Access online [22.09.2021]: <<https://bit.ly/2W4XaAY>>. Zob. K. Łopatecki, W. Walczak, *The history of Branicki Palace until 1809 the influence of “Versailles of Podlasie” on the development of Białystok*, Białystok: Institute for Research of European Cultural Heritage, 2015, s. 193–209.

¹⁸¹ APB. BBiDZ. Park Branickich – dokumentacja ewidencyjna: Sygn. 4/714/0/-/1/16/2002, passim.

¹⁸² J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 300.

od kilkudziesięciu lat rekonstrukcję zieleni ogrodowej obecnie realizuje się według projektu Gerarda Ciołka¹⁸³. Osiągnięte efekty stanowią odległe echo dawnej świetności otoczenia pałacu¹⁸⁴.

Częścią tego otoczenia pozostają też usytuowane od strony południowo-wschodniej pałacu dawny arsenał Branickich z połowy XVIII w. oraz przylegająca doń oranżeria¹⁸⁵. Na pałacowy dziedziniec wstępny prowadzi zaś okazała brama w stylu barokowym, zbudowana według projektu Jana Henryka Klemma w latach 1755–1758, z flankującymi ją dwoma XVIII-wiecznymi pawilonami będącymi elementami zewnętrznego ogrodzenia dziedzińca wstępnego¹⁸⁶. Wojnę w niemal nienaruszonym stanie przetrwała jedynie brama pałacowa. Powojenny stan arsenału i pawilonów ogrodzeniowych ilustrują zamieszczone w dalszej części niniejszej pracy fotografie Paszkowskiego.

¹⁸³ Por. J. Nieciecki, „Rewaloryzacja Ogrodu Dolnego w Ogrodzie Branickich w Białymstoku. Propozycja zakresu i rodzaju prac”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2014, z. 20, s. 7n. Access online [16.08.2021]: <„BKWP”_2014_20_s. 7–118>. Por. A. Oleksicki, „Ogród Branickich w Białymstoku. Praktyka konserwatorska lat powojennych”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego*, 1998, z. 4, s. 49–56. Access online [16.08.2021]: <„BKWP”_1998_4_s. 49–56>. Zob. M. Kacperczyk, „Założenie pałacowo-ogrodowe Branickich w Białymstoku w XIX i XX w. – przemiany, zniszczenia, praktyka konserwatorska” [w:] *Zeszyty dziedzictwa kulturowego*, t. 1: *Białystok i Podlasie*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok: Ośrodek Badań Europy, 2007, s. 81–116. Access online [18.08.2021]: <<https://bit.ly/3Azi3mU>>; E. Zeller-Narolewska, „Pałac Branickich w Białymstoku w XIX i XX w. Przemiany i problemy konserwatorskie”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2001, z. 7, s. 6–47. Access online [18.08.2021]: <„BKWP”_2001_7_s. 6–47>.

¹⁸⁴ Patrz: *Park Branickich*, <https://www.wikiwand.com/pl/Park_Branickich>. Access online [18.08.2021].

¹⁸⁵ APB. BBiDZ. Arsenał Branickich – rozeznanie konstrukcyjne, T. Wafflard, Biuro Projektowe PKZ O/Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/136/1981, *passim*; ibidem. Arsenał Branickich – projekt wstępny adaptacji i rekonstrukcji, J. Brabander, Biuro Projektowe PKZ O/Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/139/1981, *passim*.

¹⁸⁶ H. Karwowska, „Dwa XVIII-wieczne pawilony w ogrodzeniu dziedzińca wstępnego Pałacu Branickich”, *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne*, 2007, nr 3, s. 63–78. Access online [16.08.2021]: <„PZA”, 3, 2007, s. 63–78>; J. Nieciecki, „Kilka uwag do rekonstrukcji przeddziedzińca rezydencji Branickich w Białymstoku”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2007, z. 13, s. 147–158.

2.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan obiektów z otoczenia pałacu

Fotografia 99. Widok z pałacu Branickich na zniszczoną zabudowę ul. Zamkowej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 100. Obraz zniszczeń arsenału Branickich. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 101. Szczegółowy obraz zniszczeń arsenału Branickich. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 102. Brama pałacu Branickich na tle zniszczonego hotelu Ritz. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 103. Widok na bramę pałacową zza muru oddzielającego dziedzińce honorowy i wstępny. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 104. Widok zza muru oddzielającego dziedzińce honorowy i wstępny na częściowo zniszczoną prawą (północną) oficynę boczną. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 105. Za plecami posągu Herkulesa walczącego z Hydrą widok na odbudowywaną prawą (północną) oficynę boczną. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1949. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 106. W dalszym planie za posągami Herkulesa walczącego ze smokiem
widoczny fragment bramy pałacowej i zniszczony hotel Ritz. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 107. Zniszczona rzeźba na balustradzie tarasu górnego ogrodu przedstawiająca Sfinksa z amorkiem na grzbiecie. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

2.3. Fotografie dokumentujące proces odbudowy lub renowacji obiektów w otoczeniu pałacu

*Fotografia 108. Prace porządkowe w górnym ogrodzie pałacowym. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 109. Odbudowa pałacowego mostu ogrodowego. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1967. Oryginał w: WUOZwB*

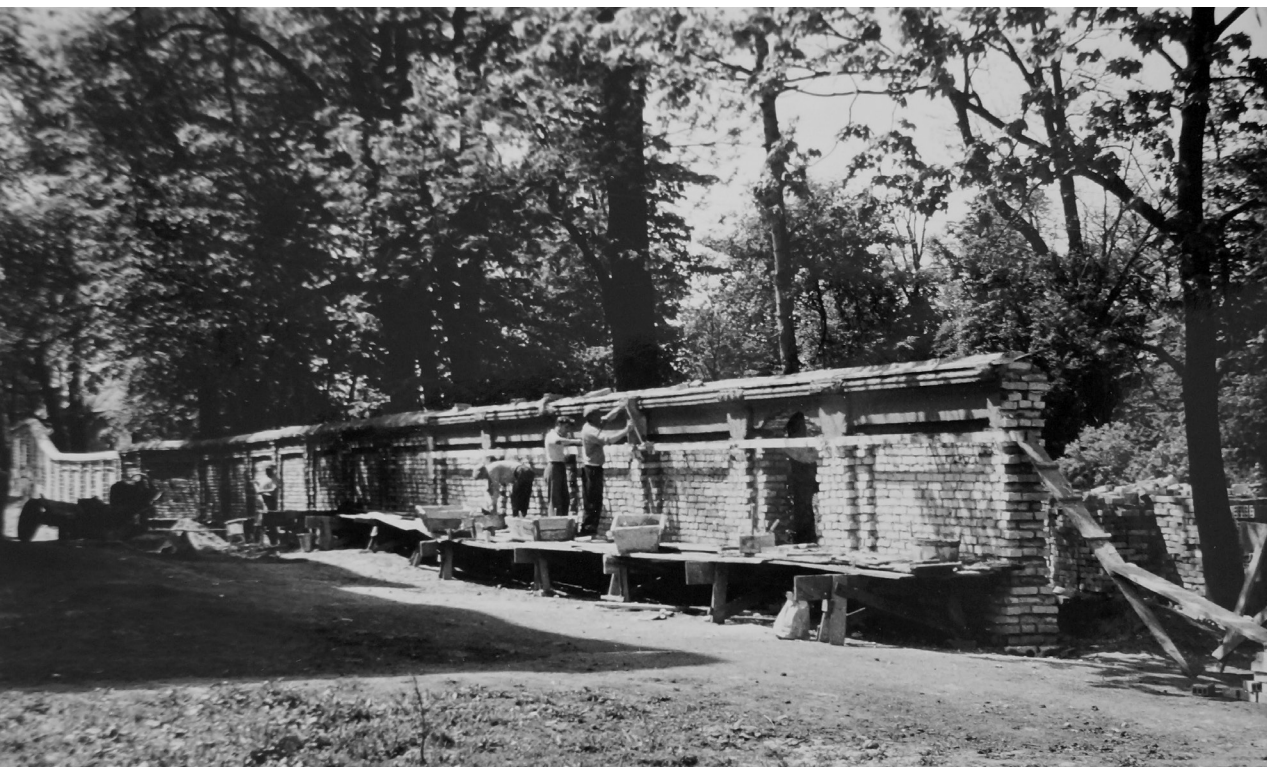
*Fotografia 110. Odbudowane przęsło pałacowego mostu ogrodowego. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1967. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 111. Remont lewego (południowego) pawilonu ogrodzeniowego (tzw. studni).
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1972. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 112. Remont prawego (północnego) pawilonu ogrodzeniowego (tzw. studni).
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1972. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 113. Rekonstrukcja ogrodzenia pałacowego. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1957. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 114. Widok na pałac z odbudowywanego budynku loży masońskiej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

2.4. Fotografie dokumentujące stan obiektów z otoczenia pałacu po odbudowie i ich późniejsze renowacje

Fotografia 115. Widok od strony dziedzińca wstępnego na bramę pałacową po renowacji.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1957. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 116. Widok od strony dziedzińca wstępnego na remontowaną bramę pałacową. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1972. Oryginał w: WUOZwB

ROZDZIAŁ 3

BIAŁYSTOK. CENTRUM MIASTA

3.1. Rys historyczny zabudowy

Na prezentowanych na tych kartach fotografiach dokumentujących zniszczenia najcenniejszych obiektów zabytkowych położonych w centrum Białegostoku (dalszym otoczeniu pałacu Branickich) Paszkowski obiektywem swojego aparatu uchwycił m.in. Pałac Gościnny, budynek łoży masonskiej, zbrojownię Branickich, budynek klasztoru szarytek i barokową kamienicę miejską.

Pierwszy ze wspomnianych obiektów to Pałac Gościnny ufundowany przez hetmana Jana Klemensa Branickiego w końcu lat 60. XVIII w., usytuowany w pobliżu zespołu pałacowo-ogrodowego, na północ od dziedzińca wstępnego. Projektantem pałacyku, czerpiącym wzory z letniej rezydencji Branickich w Choroszczu, był prawdopodobnie Jan Henryk Klemm i być może również Jan Sękowski, kierujący jego budową. Po śmierci Branickiego w 1771 r. przerwano prace wykończeniowe i podjęto je ponownie w 1776 r. na zlecenie Izabeli Branickiej. W 1944 r. budynek został mocno uszkodzony podczas bombardowania znajdującego się w pobliżu hotelu Ritz, następnie zaś odbudowano go według projektu Stanisława Bukowskiego. W 1996 r. rozpoczęto prace konserwatorskie wewnątrz obiektu, realizując projekt ks. Jana Niecieckiego, zmierzający do przywrócenia wnętrzom barokowego charakteru¹⁸⁷.

¹⁸⁷ J. Nieciecki, „Pałac Gościnny w Białymstoku – propozycja wystroju wewnątrz i zagospodarowania otoczenia”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2000, z. 6, s. 83–109. Access online [17.08.2021]: <<https://bit.ly/3CAN3TV>>; idem, *Pałac Gościnny w Białymstoku*, Białystok: Prezydent Miasta Białegostoku, 2006, s. 3–79. Treść cytowanego opisu obiektu w: *Pałac gościnny Branickich*, oprac. G. Rogala, OT NID w Białymstoku, 10.12.2014. Access online [17.08.2021]: <<https://zabytek.pl/pl/obiekty/bialystok-palacyk-goscinnny-branickich>>; treść cytowanego opisu obiektu w: K. Samusik, J. Samusik, *Białystok – Pałac gościnny*, Dwory i pałace pogranicza – strona internetowa. Access online [18.08.2021]: <<http://dworypogranicza.pl/palacyk-goscinnny>>.

Drugi ze wspomnianych obiektów, którego powojenny stan dokumentują fotografie Paszkowskiego, to budynek tzw. loży masońskiej. Według pierwotnych ustaleń miał powstać w latach 1803–1806 lub 1804–1807 z inicjatywy pruskich wojskowych i urzędników należących do loży „Zum Goldenen Ring” (Pod Złotym Pierścieniem)¹⁸⁸. W świetle najnowszych badań Wiesława Wróbla, odwołujących się do nieznanych dotąd źródeł archiwalnych przechowywanych w Archiwum i Muzeum Archidiecezjalnym w Białymstoku, budowa obiektu rozpoczęła się w 1806 r. z inicjatywy Samuela Chrystiana Hoenigkego, a ostatecznie ukończył ją po 1826 r. Kopel Halpern. Budynek powstał na miejscu dawnej wozowni Branickich i z założenia miał mieć przeznaczenie mieszkalno-usługowe¹⁸⁹. Uległ zniszczeniu w 1944 r., a po wojnie odbudowano go według projektu Bukowskiego.

Kolejny obiekt uwieczniony na prezentowanych na tych kartach fotografiach Paszkowskiego to zbrojownia Branickich. Barokowo-klasycystyczny budynek o kształcie dworku szlacheckiego, ufundowany przez Jana Klemensa Branickiego, powstał w połowie XVIII w. Po 1795 r. obiekt z przeznaczeniem na odwach (wartownię) przebudowali, a wręcz wzniesli od nowa Prusacy. W 1944 r. zburzyli go Niemcy. Powojenną odbudowę przeprowadzono według projektu Zenona Filipczuka¹⁹⁰.

Władysław Paszkowski uwiecznił też na zdjęciach obraz zniszczeń i proces odbudowy klasztoru szarytek. Ten barokowy dwukondygnacyjny budynek na planie wydłużonego prostokąta, z dwoma portykami i niesymetryczną trzynastoosiową elewacją frontową, wzniesiono w 1769 r. z fundacji Jana Klemensa

¹⁸⁸ H. Wilk, „Łoża masońska”, *Gazeta Białostocka*, 25.03.1972, s. 6; L. Hass, „Wolnomularstwo w Białymstoku w XVIII i w pierwszych dziesięcioleciach XIX w.” [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, red. H. Majecki, Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe, 1985, s. 93–111; T. Mikulicz, „Jak to w Białymstoku z masonami było”, *Kurier Poranny. Obserwator*, 21.08.2009, s. 24–25; M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, 2009, s. 49–51; A. Moćko, „Odbudowa Biblioteki Miejskiej w Białymstoku po II wojnie światowej”, *Bibliotekarz Podlaski*, 2001, nr 3, s. 48–56. Access online [17.08.2021]: <„BP” 3, 2001, s. 48–56>.

¹⁸⁹ W. Wróbel, „Nie tylko «łoża masońska»... O dziejach domu przy ul. Kilińskiego 16 w Białymstoku”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2013, z. 19, s. 41–70. Access online [17.08.2021]: <„BKWP” 19, 2013, s. 41–70>; idem, „Ile łoż masońskiej w «łożu masońskiej»? Uzupełnienia do historii budynku przy ul. Kilińskiego 16 – siedziby Książnicy Podlaskiej”, *Bibliotekarz Podlaski*, 2013, nr 2, s. 127–144. Access online [29.07.2021]: <„BP” 2, 2013, s. 127–144>.

¹⁹⁰ *Katalog zabytków sztuki. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 2: *Miasto Białystok*, red. M. Zgliński, A. Oleńska, Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2015, s. 8.

Branickiego. Obiekt został zniszczony w czasie II wojny światowej, a następnie odbudowany według projektu Bukowskiego¹⁹¹.

Ostatnim z prezentowanych tu na powojennych fotografiach Paszkowskiego obiektem jest barokowa kamienica z połowy XVIII w. Była ona pierwotnie „kamienicą dworską”, w której na piętrze i poddaszu mieszkali rzemieślnicy świadczący usługi na potrzeby dworu Branickich. Na parterze zaś działała karczma (austeria). Była to budowla dwukondygnacyjna, pokryta mansardowym dachem z lukarnami, ze ściętym południowo-zachodnim narożem, z balkonem ozdobionym portykiem i frontonem wspartym na dwóch kolumnach biegnących przez obie kondygnacje. W 1944 r. uległa znacznemu zniszczeniu, podobnie jak wiele innych zabudowań w centrum Białegostoku. Odbudowana została po wojnie według projektu Bukowskiego¹⁹².

Współpraca Paszkowskiego z Bukowskim zaowocowała nie tylko odbudową wspomnianych obiektów w centrum Białegostoku, lecz także wypracowaniem szerszej koncepcji odbudowy i ochrony konserwatorskiej historycznej przestrzeni miejskiej w formie możliwie najbardziej zbliżonej do czasów Jana Klemensa i Izabeli Branickich¹⁹³. Istotnym ułatwieniem w realizacji tego zamierzenia stałoby się uznanie tej przestrzeni za zabytkową. Dlatego 12 lutego 1948 r. Paszkowski zwrócił się do Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków przy MKiSz z prośbą o zapoznanie się i ewentualną akceptację projektu zarządzenia wyznaczającego taką strefę. W jego punkcie drugim czytamy: „Na terenie uznanym za zabytkowy nie wolno bez zgody władzy konserwatorskiej pierwszej instancji wykonywać jakichkolwiek prac, które mogłyby spowodować zmianę w istniejącym ukształtowaniu rzeźby terenu, dróg, ulic i placów, koryt rzek i strumieni, basenów wód stojących, zieleni publicznej i prywatnej oraz zabudowy wszelkiego rodzaju”¹⁹⁴.

Odpowiedzi organów MKiSz nie znamy, ale z analizy powiązanych dokumentów wynika, że musiała być przynajmniej w jakiejś części pozytywna. Wojewódzki konserwator zabytków w piśmie z 19 maja 1948 r. skierowanym

¹⁹¹ Ibidem, s. 40–43.

¹⁹² Ibidem, s. 8–9.

¹⁹³ Pierwszy wykaz zabytków, które należało podźwignąć z ruin, został sporządzony 6.11.1944 r. i zawierał wyłącznie obiekty powstałe w ramach mecenatu rodu Branickich – patrz: W. Wróbel, „Historia klasztoru Sióstr Miłosierdzia w Białymstoku. Szarytki powróciły do miasta w 1923 r.”, *Kurier Poranny*, 19.12.2015. Access online [29.07.2021]: <„KP” 19.12.2015>.

¹⁹⁴ APB. UWB-WKiSz. Muzea i ochrona zabytków, odbudowa pałacu Branickich określenie zabytkowej części miasta... i inne: Sygn. 4/71/0/22/2408, k. 24–25.

do Zarządu Miasta, prosząc o zaopiniowanie wzmiankowanego projektu, informował: „Powyższa sprawa została uzgodniona z Ministerstwem Kultury i Sztuki – Naczelną Dyrekcją Muzeów i Ochrony Zabytków, Dyrekcją Planowania Przestrzennego w Białymstoku i Wojewódzkim Wydziałem Odbudowy, jak również przeprowadzono rozmowę z Wojewódzką Radą Narodową”¹⁹⁵.

Kluczowe znaczenie dla odtworzenia historycznego założenia urbanistycznego centrum Białegostoku miała odbudowa rozebranego w 1940 r. w czasie okupacji sowieckiej ratusza miejskiego. Nim uzyskano na to zgodę władz, a następnie przygotowano dokumentację i zaczęto realizować tę inwestycję, minęło kilka lat. W międzyczasie prowadzono prace rekonstrukcyjne przy innych obiektach. Odbudowane zostały, jak wspomniano, m.in. Pałacyk Gościnny (1947–1950), klasztor szarytek – Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo (1945–1950)¹⁹⁶ i budynek określany mianem łoży masońskiej (1948–1956)¹⁹⁷.

Na początku lat 50. XX w. wreszcie podjęto prace przygotowawcze do odbudowy miejskiego ratusza. Przygotowanie projektu na podstawie dokumentacji zgromadzonej przez białostockie służby konserwatorskie z Paszkowskim na czele zlecono warszawskiej architekt Zofii Chojnackiej. Inwestycję realizowano w latach 1952–1958, mając na uwadze przystosowanie obiektu do potrzeb muzealnych¹⁹⁸.

Niemal równolegle trwały prace projektowe i budowlane przy rekonstrukcji zbrojowni Branickich (1954–1958). Koncepcja jej odbudowy zakładała zmianę posadowienia fundamentów przez przesunięcie linii zabudowy o 4 m w głąb posesji. Władysław Paszkowski zlecił sporządzenie projektu tego obiektu białostockiemu

¹⁹⁵ Ibidem, k. 40. Przewodniczący WRN wystąpił 17.06.1948 r. z wnioskiem do wojewody o „przedstawienie do wglądu projektu zarządzenia (...) w sprawie uznania części miasta oraz 12 nieruchomości za zabytkowe” – ibidem, k. 48.

¹⁹⁶ W 1945 r. powołano Komitet Odbudowy SS. Szarytek z ks. Aleksandrem Chodyką na czele, w którego skład weszli inż. Jerzy Tryburski i inż. Antoni Choroszuca. Oni też zostali wyznaczeni na kierowników odbudowy. Działali według projektów wykonanych w latach 1947–1949 przez architekta Bukowskiego. Prace trwały do 1950 r. – patrz: W. Wróbel, „Historia klasztoru Sióstr Miłosierdzia...”. O przebiegu prac Paszkowski stale raportował Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków – patrz np. sprawozdanie z 5.07.1946 r.: APB. UWB-WKiSz. Sprawozdanie miesięczne Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku za miesiąc czerwiec 1946: Sygn. 4/71/0/22/2346, k. 55. Patrz też: A-WUOZ-B. Zofia Baranowska, Klasztor – szpital ss. Miłosierdzia w Białymstoku. Dokumentacja historyczno-architektoniczna (mps), Warszawa 1960, nr inw. 178.

¹⁹⁷ W. Wróbel, „Nie tylko «łoża masońska»...”, s. 41–70; idem, „Ile łoży masońskiej...”, s. 127–144.

¹⁹⁸ APB. BBiDZ. Nadzór nad budową Ratusza w Białymstoku: Sygn. 4/714/0/-/1/11/2004, passim; J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 290.

architektowi Zenonowi Filipczukowi¹⁹⁹. Inwestycję poprzedziły skrupulatne badania archeologiczne, które wzbogaciły ówczesną wiedzę nie tylko o samej zbrojowni, lecz także o wcześniejszych budowlach zlokalizowanych w tym miejscu²⁰⁰.

W sferze zainteresowań wojewódzkiego konserwatora zabytków pozostawały też obiekty ocalałe z wojennej hekatombi, ale – z racji upływu czasu – wymagające podjęcia prac konserwatorsko-remontowych. Z powodu wielkiej skali strat w substancji zabytkowej służby konserwatorskie coraz częściej skłaniały się do uznania najwartościowszych obiektów o XIX-wiecznej metryce za historycznie cenne. Dobrym tego przykładem była cerkiew św. Mikołaja, która za sprawą Paszkowskiego została w 1957 r. wpisana do rejestru zabytków. W 1840 r. zatwierdzony został projekt budowy tej świątyni, którego autorstwo przypisuje się architektowi eparchialnemu Michajłowowi, brak jednak jednoznacznych dowodów, że to on sporządził plany budynku. 21 marca 1843 r. poświęcony został kamień węgielny, a wznoszenie obiektu zakończono w 1846 r. Nowa cerkiew powstała na miejscu starszej świątyni unickiej wybudowanej najprawdopodobniej w pierwszej połowie XVIII w. Wzniesiono ją w stylu klasycystycznym typowym dla architektury cerkiewnej Imperium Rosyjskiego drugiej połowy XVIII w. i pierwszych dekad XIX w., w którym uwzględniano elementy nawiązujące zarówno do architektury antyku, jak i do bizantyńskich świątyń krzyżowo-kopułowych. Pracami budowlanymi kierował Dawid Zabłudowski. Nowo wybudowana cerkiew została drugą katedrą eparchii wileńskiej i litewskiej, w randze soboru. W odrodzonej Polsce i w pierwszych latach istnienia Polski Ludowej cerkiew św. Mikołaja była zwykłą świątynią parafialną. Dopiero 7 września 1951 r., gdy Sobór Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego erygował diecezję białostocko-gdańską, otrzymała status soboru katedralnego. W latach 1955–1958 obiekt został wyremontowany i zmodernizowany. Odnowiono wówczas ściany zewnętrzne i prezbiterium, w podziemiach soboru urządzono zaś cerkiew św. Serafina z Sarowa²⁰¹.

¹⁹⁹ APB. BBiDZ. Zbrojownia Branickich – projekt techniczny z kosztorysem: Sygn. 4/714/0/-/1/1/2002, passim; J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 290.

²⁰⁰ Patrz: fotografia 131.

²⁰¹ Patrz: *Sobór św. Mikołaja w Białymstoku*. Access online [18.08.2021]: <wikiwand.com/pl/Sobor sw. Mikołaja>; szczegółowe informacje o świątyni podaje: A. Mironowicz, *Sobór Świętego Mikołaja w Białymstoku: [1846–1996] : w 150 rocznicę konsekracji*, Białystok: Bractwo Cerkiewne Św. Mikołaja, 1996, s. 3–63.

3.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan zabudowy

*Fotografia 117. Widok zniszczeń wojennych centrum Białegostoku. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 118. Widok zniszczeń wojennych centrum Białegostoku. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 119. Widok zniszczeń wojennych centrum Białegostoku.
W tle widoczna rekonstruowana prawa (północna) oficyna boczna
z przyległą kolumnową galerią pałacową. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1949. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 120. Widok zniszczonej zbrojowni Branickich. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1950. Oryginał w: WUOZwB

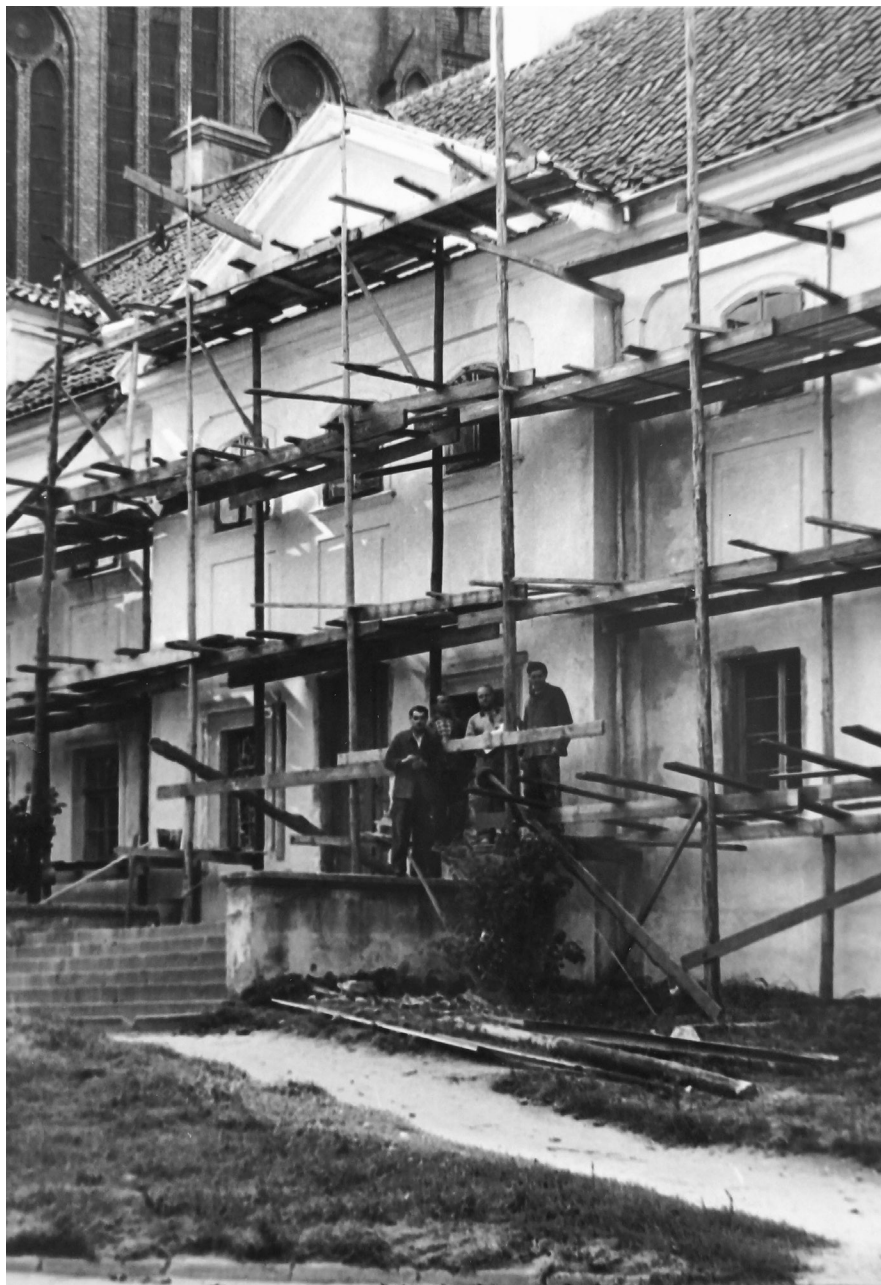

*Fotografia 121. Widok na zniszczony Pałacyk Gościnny. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

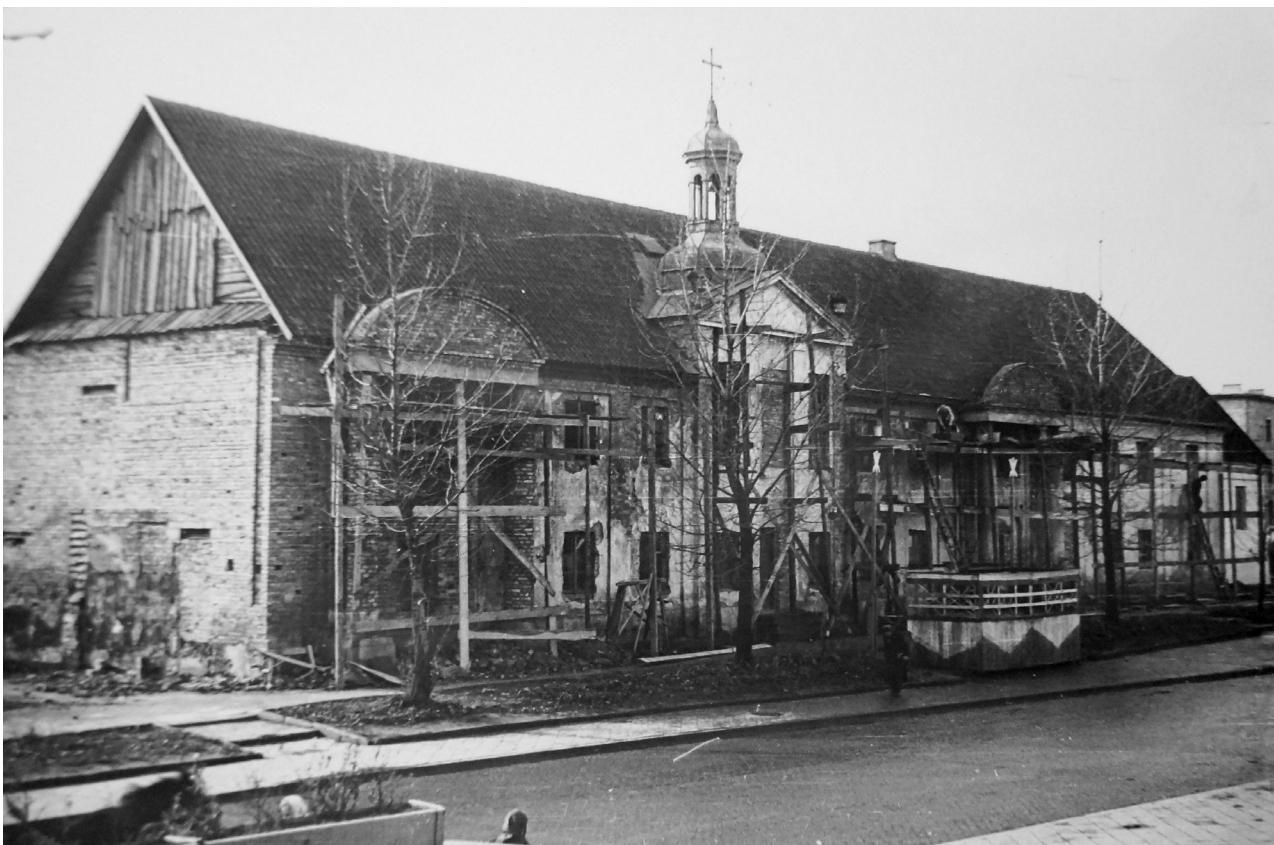

Fotografia 122. Widok na zniszczony Pałac Gościński. W tle modernistyczny budynek, który ocalał z wojennej hekatombi. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

3.3. Fotografie dokumentujące proces odbudowy lub renowacji obiektów w centrum miasta

Fotografia 123. Prace remontowe przy budynku plebanii białostockiej fary. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 124. Odbudowa klasztoru Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia
św. Wincentego à Paulo (szarytek). Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 125. Widok spoza ruin zbrojowni na budynek klasztoru Zgromadzenia
Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo (szarytek). Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1951. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 126. Widok na odbudowujące się centrum miasta od strony ogrodów pałacowych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.

Data wykonania: 1957. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 127. Rejon północnej pierzei Rynku Kościuszki w trakcie odbudowy. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1953. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 128. Prace przygotowawcze do odbudowy zbrojowni Branickich przy Rynku Kościuszki. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.

Data wykonania: 1953. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 129. Prace przygotowawcze do odbudowy zbrojowni Branickich przy Rynku Kościuszki. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.

Data wykonania: 1953. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 130. Prace przygotowawcze do odbudowy zbrojowni Branickich przy Rynku Kościuszki. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1953. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 131. Odkrycie pod zniszczoną zbrojownią Branickich przy Rynku Kościuszki pozostałości wcześniejszej zabudowy drewnianej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1953. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 132. Zrekonstruowany budynek zbrojowni Braniczki
przy Ryнку Kościuszki. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.*

Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 133. Widok z dachu klasztoru Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia (szarytek) na zabudowę u wlotu ul. Jana Kilińskiego. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 134. Widok na odbudowywany Pałacik Gościnny. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 135. Widok na Rynek Kościuszki z dachu klasztoru
Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia (szarytek). Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 136. Widok na Rynek Kościuszki z poziomu fundamentów odbudowywanego ratusza. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.

Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 137. Widok na Rynek Kościuszki z poziomu stropu korpusu głównego odbudowywanego ratusza. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 138. Widok na odbudowywane pawilony – alkierze ratuszowe. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 139. Widok na jeden z odbudowywanych pawilonów – alkierzy ratuszowych.
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 140. Widok na odbudowywane pawilony – alkierze ratuszowe. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 141. Prace rekonstrukcyjne przy stropie korpusu głównego i wieży ratuszowej.
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 142. Odbudowa wieży ratuszowej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1957. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 143. Odbudowa wieży i korpusu głównego ratusza. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1957. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 144. Końcowy etap prac przy pokryciu dachowym odbudowanego ratusza.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1967. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 145. Przygotowania do renowacji cerkwi św. Mikołaja –
widok od strony wschodniej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.*

Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 146. Renowacja cerkwi św. Mikołaja – widok od strony wschodniej. Autor
zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1958. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 147. Renowacja cerkwi św. Mikołaja – widok od strony południowej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1957. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 148. Renowacja cerkwi św. Mikołaja – widok od strony północno-wschodniej.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1958. Oryginał w: WUOZwB

3.4. Fotografie dokumentujące stan obiektów po odbudowie

Fotografia 149. Widok na ul. Jana Kilińskiego. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1957. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 150. Widok na odbudowany klasztor Zgromadzenia Sióstr
Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo (szarytek). Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1951. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 151. Widok na klasztor Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia
św. Wincentego à Paulo (szarytek). Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 152. Zrekonstruowany budynek loży masońskiej. Widok od strony ul. Kilińskiego. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.

Data wykonania: 1953. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 153. Zrekonstruowany budynek loży masońskiej. Widok od strony ul. Kościelnej.
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1953. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 154. Zrekonstruowana zbrojownia Branickich przy Rynku Kościuszki. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1957. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 155. Widok na budynek XVIII-wiecznego szpitala poddanego pierwotnej przebudowie w połowie lat 30., a wtórnie na początku lat 50. XX w. Autor zdjęcia:

Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 156. Na pierwszym planie zrekonstruowana kamienica miejska przy Rynku Kościuszki, u zbiegu z ul. Henryka Sienkiewicza. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 157. Widok na zabudowę Rynku Kościuszki. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1957. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 158. Widok na odbudowany Pałac Gościński. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 159. Widok na „nowy kościół” pw. Wniebowzięcia NMP
(obecną archikatedrę) od strony rzeki Białej. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1961. Oryginał w: WUOZwB*

ROZDZIAŁ 4

BIAŁYSTOK. PERYFERIE

4.1. Rys historyczny obiektów

Władysław Paszkowski, realizując program odbudowy białostockich zabytków, uwzględnił też zniszczone obiekty z dzielnic peryferyjnych. Pierwszym, który doczekał się rekonstrukcji, był budynek komory celnej (1947–1949)²⁰². Nieco później przystąpiono do tego typu prac przy pałacu Rüdigerów-Lubomirskich (1956–1957) i otaczającym go parku²⁰³. Pobliski pałac Hasbacha doczekał się renowacji dopiero w latach 70. XX w., ale w trakcie prac bardziej skupiono się na stronie zewnętrznej²⁰⁴ niż na odtworzeniu wnętrza obiektu²⁰⁵.

Dawna komora celna²⁰⁶ to mała jednokondygnacyjna klasycystyczna rotunda o kopulastym dachu, z portykiem i zwężającymi się ku górze ścianami. W elewacji frontowej trójjprzęsłowa, półkolista arkada wsparta na dwóch toskańskich kolumnach z pilastrami w osiach skrajnych. W elewacji tylnej ślepa arkada z pilastrami o analogicznej formie. Obiekt powstał w pierwszej połowie XIX w. (po 1834 r.) według projektu Dominika Kułakowskiego. Uległ

²⁰² W. Paszkowski, „Województwo białostockie”, *Ochrona Zabytków*, 1952, nr 4, s. 278–280. Access online [16.08.2021]: <„OZ” 4, 1952, s. 278–281>; J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 289.

²⁰³ APB. BBiDZ. Dojlidy, park pałacowy – dokumentacja ewidencyjna: Sygn. 4/714/0/-/1/18/2002, *passim*. W odniesieniu do tego obiektu warto zwrócić uwagę na to, że Oddział Konserwatorski WKiSz formalnie uznał go za zabytek dopiero na początku 1948 r. – patrz: APB. UWB-WKiSz. Muzea i ochrona zabytków, odbudowa pałacu Branickich, określenie zabytkowej części miasta... i inne: Sygn. 4/71/0/22/2408, k. 64.

²⁰⁴ APB. BBiDZ. Pałac Hasbacha – projekt techniczny elewacji: Sygn. 4/714/0/-/1/24/2002, *passim*.

²⁰⁵ Ibidem. Pałac Hasbacha – detale wnętrza: Sygn. 4/714/0/-/1/21/2002, *passim*.

²⁰⁶ W latach 1807–1915 w odległości 9 km na zachód od tego miejsca biegła granica między Królestwem Polskim a Rosją. Po upadku powstania listopadowego w 1831 r. granica administracyjna stała się również granicą celną.

zniszczeniu już w 1939 r., a odbudowano go po wojnie zgodnie z projektem Stanisława Bukowskiego²⁰⁷.

Dojlidzki pałac Lubomirskich to dwukondygnacyjny obiekt o asymetrycznej bryle i nieregularnym układzie przestrzennym. Wzniesiony został przez Aleksandra Kruzenszterna w drugiej połowie lat 60. XIX w. (po 1856 r.). Ulokowano go w pobliżu największego ze stawów dojlidzkich, który oglądać można było wraz z otaczającym go parkiem krajobrazowym ze specjalnie ku temu zaprojektowanego tarasu, wkomponowanego w elewację wschodnią. Budynkowi nadano reprezentacyjny charakter, stylizując na neorenesansową willę włoską. Znajdowało się w nim też wiele elementów późnoklasycystycznych. Najbardziej przyciągała wzrok fasada skierowana ku północy. Rozbito ją trzema ryzalitami i podzielono dodatkowo licznymi pilastrami i gzymsem. Główne wejście poprzedzał portyk utworzony przez obszerny balkon, wsparty na czterech jońskich kolumnach. Jesień 1939 r. była końcem świetności dojlidzkiego pałacu należącego od początku lat 20. XX w. do rodu Lubomirskich. Najpierw wprowadzili się doń Sowietzi i zdewastowali – jak to mieli w zwyczaju – XIX-wieczne wnętrza. Następnie latem 1941 r. zajęli go Niemcy i uczynili zeń siedzibę nadprezydenta Prus Wschodnich i szefa administracji cywilnej okręgu białostockiego Ericha Kocha. Aby dostojnik czuł się w nim bezpiecznie, w miejscu rozebranego zachodniego skrzydła pałacu zbudowano żelbetowy bunkier. Po 1944 r. za cichym przyzwoleniem władzy ludowej dopełnione zostało dzieło zniszczenia wystroju wnętrz pałacowych²⁰⁸.

Dojlidzki pałac Hasbacha powstawał etapami na wydzierżawionym w 1865 r. przez Ewalda Hasbacha od Aleksandra Kruzenszterna placu. Obiekt wzniesiono po 1874 r. w miejscu zwanym Strażą Dojlidzką, w pobliżu młyńskiego stawu na rzece Białej. Była to pierwotnie willa w stylu toskańskiego neorenesansu. W marcu 1891 r. dzierżawiony dotychczas teren wykupił od Zofii Rüdigerowej syn Ewalda, Artur Hasbach, który w latach 1905–1907 zajął się rozbudową rodzinnego domu. Powiększono go przez dobudowanie od stron północnej i południowej dwóch ryzalitów z wieżami oraz dodanie piętra pokrytego mansardowym dachem z lukarnami. Zarówno wieżę południową, kolistą, jak i północną, ośmioboczną, nakryły ostroboczne hełmy z iglicami.

²⁰⁷ *Katalog zabytków sztuki...*, s. 143–144.

²⁰⁸ Treść cytowanego opisu obiektu w: K. Samusik, J. Samusik, *Białystok – Pałac Lubomirskich*, Dwory i pałace pogranicza – strona internetowa. Access online [18.08.2021]: <<http://dworypogranicza.pl/palac-lubomirskich>>; por. *Katalog zabytków sztuki...*, s. 128–131.

W ten sposób powstał pałacyk w stylu będącym mieszaniną neorenesansu francuskiego, niderlandzkiego i tokańskiego, z dużą ilością secesyjnych elementów dekorujących wnętrza. Po wrześniu 1939 r. postępowała dewastacja obiektu wykorzystywanego w czasie pierwszej okupacji sowieckiej jako mieszkania dla pracowników upaństwowionej (przejętej od Hasbachów) pobliskiej fabryki dykt. Następnie od lipca 1944 r. po powtórny zajęciu Białegostoku przez Armię Czerwoną budynek na kilka miesięcy zaadaptowano na potrzeby szpitala wojskowego. Po wojnie na jakiś czas zakwaterowano na piętrze i poddaszu robotników Państwowej Fabryki Sklejek, na parterze zaś ulokowano przedszkole i pocztę. W efekcie już przed końcem lat 60. XX w. pałac uległ daleko posuniętej dewastacji. Jego wieloetapowy remont rozpoczęto dopiero w połowie lat 70. XX w., a zakończono po ponad trzydziestu latach²⁰⁹.

²⁰⁹ Treść cytowanego opisu obiektu w: K. Samusik, J. Samusik, *Białystok – Pałac Hasbacha*, Dwory i pałace pogranicza – strona internetowa. Access online [18.08.2021]: <<http://dworypogranicza.pl/palac-hasbacha>>; por. *Katalog zabytków sztuki...*, s. 131–133. Szerzej o rodzie Hasbachów i ich obecności w Białymstoku – patrz: E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, *Hasbachowie: z rodzinnego sztambucha*, Białystok: Międzynarodowe Stowarzyszenie Białostoczan, 2011, *passim*.

4.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan obiektów

Fotografia 160. Obraz zniszczeń komory celnej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 161. Obraz zniszczeń komory celnej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 162. Obraz zniszczeń komory celnej. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 163. Widok fasady frontowej (północnej) pałacu Lubomirskich. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 164. Widok pałacu Lubomirskich od strony południowo-wschodniej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 165. Fasada frontowa (północna) pałacu Lubomirskich. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 166. Fasada frontowa (północna) pałacu Lubomirskich. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB*

4.3. Fotografie dokumentujące proces odbudowy obiektów

Fotografia 167. Widok pałacu Lubomirskich z perspektywy otaczającego go parku krajobrazowego. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 168. Odbudowa pałacu Lubomirskich – widok od strony wschodniej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 169. Odbudowa pałacu Lubomirskich – widok z dalszej perspektywy na fasadę frontową (północną). Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956.

Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 170. Odbudowa pałacu Lubomirskich – widok z bliższej perspektywy na fasadę frontową (północną). Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

4.4. Fotografie dokumentujące stan obiektów po odbudowie

Fotografia 171. Pałac Lubomirskich po rekonstrukcji – widok z bliższej perspektywy na fasadę frontową (północną). Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1971. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 172. Pałac Lubomirskich po rekonstrukcji – widok z bliższej perspektywy na fasadę boczną (zachodnią). Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1971. Oryginał w: WUOZwB

4.5. Fotografie współpracowników i następców Władysława Paszkowskiego w urzędzie konserwatorskim dokumentujące stan obiektów przed odbudową i po odbudowie

Fotografia 173. Pałac Hasbacha – widok na fasady wschodnią i południową. Autor zdjęcia: Krzysztof Kucharczyk. Data wykonania: 1975. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 174. Pałac Hasbacha – widok na fasadę północną. Autor zdjęcia: Edward Solbut.

Data wykonania: 1980. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 175. Pałac Hasbacha – widok na fasadę południową. Autorka zdjęcia:
Janina Hościłowicz. Data wykonania: 1972. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 176. Pałac Hasbacha – widok na mansardy w zachodniej połaci dachu.
Autorka zdjęcia: Janina Hościłowicz. Data wykonania: 1972. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 177. Pałac Hasbacha – widok z bliższej perspektywy na wieżę pałacową wkomponowaną w fasadę południową. Autorka zdjęcia: Janina Hościłowicz. Data wykonania: 1972. Oryginał w: WUOZwB

Część III
WYBRANA DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA
WŁADYSŁAWA PASZKOWSKIEGO OBRAZUJĄCA
ZNISZCZENIA I POWOJENNĄ REKONSTRUKCJĘ
ZABYTEKÓW BIAŁOSTOCCZYNY

ROZDZIAŁ 1

BIAŁOSTOCCZYNA. POWIAT BIAŁOSTOCKI

1.1. Rys historyczny obiektów

Do najważniejszych przedsięwzięć konserwatorskich realizowanych na Białostocczyźnie w latach powojennych należały prace podjęte w pobazylińskim zespole poklasztorno-świątynnym w Supraślu²¹⁰. Władysław Paszkowski najpierw zlecił odgruzowanie niemal doszczętnie zniszczonej obronnej cerkwi pw. Zwiastowania NMP. W trakcie tych prac nadzorował prowadzone w kwietniu 1948 r. przez warszawskiego inżyniera Cypriana Jurewicza inwentaryzację ocalałych murów²¹¹ i opracowanie projektu zabezpieczenia ich jako trwałej ruiny²¹². To z jego inicjatywy podjęto skuteczną próbę uratowa-

²¹⁰ Szerzej o tym ośrodku życia religijnego wielokontekstowo piszą m.in.: J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta: z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2000, passim (zwłaszcza s. 127–130, 132, 153–155); A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok: Dział Wydawnictw Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, 1991, passim (zwłaszcza s. 118–127); idem, *O początkach monasteru supraskiego i jego fundatorach*, Supraśl: Monaster Zwiastowania NMP, 2013, passim; W. Załęski, *Losy unickiego ikonostasu z bazyliki p.w. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Supraślu* [w:] *Śladami unii brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło (Acta Collegii Suprasliensis, t. 10), Lublin–Supraśl: Wydawnictwo KUL, 2010, s. 587–610; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1995, s. 129, 159, 168–172.

²¹¹ APB. UWB-WKiSz. Muzea i ochrona zabytków, odbudowa pałacu Branickich, określenie zabytkowej części miasta... i inne: Sygn. 4/71/0/22/2408, k. 67–69; W. Paszkowski, Inwentaryzacja i projekt zabezpieczenia ruin cerkwi pobazylińskiej w Supraślu, 1946 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1966.

²¹² APB. BBiDZ. Cerkiew Bazylińska – inwentaryzacja, ruiny cerkwi bazylińskiej: Sygn. 4/714/0/-/1/11/2002, passim; ibidem. Ruina kościoła pobazylińskiego. Projekt wstępny zabezpieczenia – Z. Filipczuk, Pracownia Projektowa PKZ w Białymstoku: Sygn. 4/714/0/-/1/247/1981, passim; ibidem. Ruina cerkwi pobazylińskiej. Projekt

nia polichromii z fragmentów ocalałych murów poprzez odcięcie tynków, na których były wykonane, od ścian i umieszczenie w specjalnie przygotowanych ramach o podłożu gipsowo-siatkowym. Przedsięwzięcie to zakończono już 14 lutego 1946 r., o czym raportował wojewodzie w sprawozdaniu miesięcznym naczelnik Wydziału Kultury i Sztuki ks. dr Piotr Śledziwski²¹³. Prace konserwatorskie z polecenia Paszkowskiego podjęto też przy najmniej dotkniętej skutkami wojny dzwonnico-bramie²¹⁴.

Następnymi etapami realizowanych prac były inwentaryzacja ruin supraskiego pałacu Opatów²¹⁵ wraz z przyległymi budynkami i opracowanie projektu ich rekonstrukcji²¹⁶. Także w tym przypadku Paszkowski zadbał, by w trakcie usuwania gruzów i prac przygotowawczych do odbudowy zabezpieczono to, co z nich ocalało. Dzięki jego trosce uratowano elementy wystrojów rzeźbiarskiego, sztukatorskiego i malarskiego z refektarza i kaplicy.

Obiekt ten powstał w czasach, kiedy archimandrytą ławry Supraskiej był Aleksander Dubowicz. Prawdopodobnie inwestycję realizowano w latach 1645–1652. Okazały trzykondygnacyjny pałac Opatów ulokowano na skraju wysokiej skarpy rzecznej, tak by górował nad płynącą w dole Supraślą i zamknął od wschodu dziedziniec klasztorny. Zbudowano go w stylu późnorenesansowym, ale wewnątrz otrzymało wystrój barokowy. Projektant pałacu nie jest znany. Na przełomie XVIII i XIX stulecia wzniesiono nowe budynki klasztorne oraz bramę-dzwonnicę. Bezpośrednio do pałacu – z obu jego bocznych stron – dobudowano dwa spośród dziewięciu budynków klasztoru, pozostałe utworzyły południową i zachodnią pierzeję dziedzińca. W gmachu pałacowym mieściły się nie tylko komnaty opatów, lecz także pomieszczenia drukarni, biblioteki,

techniczno-roboczy zabezpieczenia – J. Siedlecki, Pracownia Projektowa PKZ w Białymstoku: Sygn. 4/714/0/-/1/249/1981, *passim*; A-WUOZ-B. Z. Filipczuk, *Problemy konserwatorsko-techniczne przy odbudowie obiektu poklasztorowego w Supraślu* (mps), Białystok 1957, nr inw. 974.

²¹³ APB. UWB-WKiSz. Sprawozdania miesięczne z działalności Wydziału Kultury i Sztuki. Pismo z 29.01.1945: Sygn. 4/71/0/22/2346, k. 11.

²¹⁴ APB. BBiDZ. Brama zespołu pobazylińskiego. Projekt wstępny adaptacji, Z. Filipczuk, Pracownia Projektowa PKZ w Białymstoku: Sygn. 4/714/0/-/1/238/1981, *passim*; *ibidem*. Projekt bramy wjazdowej w Supraślu – obliczenia statyczne: Sygn. 4/714/0/-/1/15/2004, *passim*; J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 290.

²¹⁵ W. Paszkowski, Pomiar inwentaryzacyjny Pałacu Opatów w Supraślu, 1947 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 943.

²¹⁶ Idem, Projekt odbudowy pałacu Opatów w Supraślu, 1949 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 946.

archiwum, cele bibliotekarza i nadzorcy oficyny wydawniczej, refektarz, kuchnia oraz kaplica z wnętrzem wysokim na trzy kondygnacje²¹⁷.

W latach 1795–1807 Supraśl pozostawał w granicach monarchii pruskiej. W tym czasie w pałacu mieściło się biskupstwo unickie, a klasztor nadal zajmowali bazylianie. Rząd pruski, konfiskując klasztorne majątki, zakończył okres rozkwitu ławry Suprańskiej. Kiedy w 1807 r. na mocy traktatu tylżyckiego wcielono obwód białostocki do Cesarstwa Rosyjskiego, pałac zajęło rosyjskie wojsko, by przeznaczyć go na wojskowy lazaret i skład amunicji. W 1824 r. klasztor został przejęty przez Rosyjski Kościół Prawosławny. W 1836 r. skasowano zakon bazylianów i mnisi, chociaż zostali podporządkowani Cerkwi prawosławnej, nie odzyskali już większości swoich pomieszczeń oraz pałacu Opatów²¹⁸. Główna część zespołu klasztorno-pałacowego została bowiem w 1833 r. wydzierżawiona przemysłowcowi Wilhelmowi Zachertowi²¹⁹.

W czasie II wojny światowej najpierw sowieccy, a następnie niemieccy żołnierze kwaterowali w obiektach klasztornych, prześcigając się w ich dewastacji. Czerwonoarmiści, wycofując się z Supraśla w czerwcu 1941 r., podpalili pałac Opatów i część zabudowań klasztornych. Po kilku latach cofający się z kolei przed nacierającą Armią Czerwoną żołnierze niemieccy 23 lipca 1944 r. wysadzili cerkiew pw. Zwiastowania NMP.

Niewiele mniejsze środki Paszkowski musiał zaangażować w ratowanie tykocińskich zabytków. Choć podczas wojny nie uległy one analogicznym zniszczeniom jak te suprańskie, to niektóre z nich z racji niewłaściwej wczesnopo wojennej eksploatacji zostały zdewastowane i wymagały przeprowadzenia prac konserwatorskich. Tak było w przypadku alumnatu²²⁰, w którym Pasz-

²¹⁷ Treść cytowanego opisu obiektu w: K. Samusik, J. Samusik, *Supraśl – Pałac Opatów*, Dwory i pałace pogranicza – strona internetowa. Access online [18.08.2021]: <<http://dworypogranicza.pl/palac-opatow>>.

²¹⁸ Męski monaster funkcjonował tu do 1915 r.

²¹⁹ Treść cytowanego opisu obiektu w: K. Samusik, J. Samusik, *Supraśl – Pałac Opatów...* Patrz też: J. Maroszek, „Straty dziedzictwa kulturalnego klasztoru O.O. Bazylianów w Supraślu w latach 1794–1915”, *Białostoczczyzna*, 1994, nr 2, s. 34–55. Access online [18.08.2021]: <„B” 2, 1994, s. 34–55>.

²²⁰ Alumnat w Tykocinie – wzniesiony w latach 1633–1647 jako przytułek i szpital dla żołnierzy weteranów pochodzenia szlacheckiego i wyznania katolickiego. Trzeci tego typu obiekt w Polsce, po alumnatach przy kaplicy św. Trójcy na ul. Długiej w Warszawie i przy monasterze Zarubskim w Trechtymirowie. Zakład w Tykocinie dodatkowo zapewniał opiekę medyczną oraz kwartalną wypłatę świadczeń dla pensjonariuszy – patrz: S. Wicher, „Alumnat wojskowy w Tykocinie”, *Biuletyn Konserwatorski Woje-*

kowski prowadził w 1949 r. prace inwentaryzacyjne i opracował plan robót konserwatorskich²²¹. Zrealizowano je w latach 1951–1952 i powtórnie w okresie 1957–1959 po kolejnej „szybkiej” dewastacji obiektu, gdy lokalni decydenci z partyjnego nadania ulokowali w jego pomieszczeniach magazyn nawozów (*sic!*)²²².

Tykociński alumnat (przysiółek dla żołnierzy inwalidów) to murowany jednokondygnacyjny budynek założony na planie czworoboku, z wewnętrznym dziedzińcem. Swoim kształtem architektonicznym nawiązuje do tradycji obronnego czworobocznego kasztelu, która zakorzeniona była w budownictwie świeckim pierwszej połowy XVII w. Z polecenia Jana Klemensa Branickiego przebudowano go w połowie XVIII w. i włączono w układ kompozycyjny rynku. To wówczas zyskał cechy budowli późnobarokowej. W 1915 r. zniszczone zostały dachy budynku – wtedy też przestał pełnić swoją funkcję przysiółka. Obiekt wyremontowano w latach 1929–1930, obniżając połacie dachu, co zmieniło jego wygląd. W trakcie II wojny światowej w budynku mieścił się areszt, co przyczyniło się do jego dewastacji. Pogłębiła się ona jeszcze bardziej przez niewłaściwe użytkowanie obiektu w okresie powojennym. Ze względu na niedostatek środków finansowych w planach prac konserwatorskich nie można było uwzględnić przywrócenia pierwotnej formy więźby dachowej. W efekcie do dziś zachowało się ahistoryczne obniżenie pochylenia dachu²²³.

wództwa Podlaskiego, 2003, z. 8–9, s. 7–47. Access online [31.07.2021]: <„BKWP”, 8–9, 2003, s. 7–47>.

²²¹ APB. BBiDZ. Alumnat – plan sytuacyjno-wysokościowy: Sygn. 4/714/0/-/1/9/2004, *passim*; W. Paszkowski, Inwentaryzacja alumnatu w Tykocinie, 1949 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1022. Zob. APB. Teki Glinki (mikrofilm). Plan inwentaryzacyjny Alumnatu czyli Domu Inwalidów Wojskowych w Tykocinie, odc. 1–3, autor: W. Paszkowski (1949). Teki 283, k. 1–3.

²²² J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 290.

²²³ S. Wicher „Alumnat wojskowy w Tykocinie...”, s. 7–47; patrz: *Alumnat*, <<https://www.wikiwand.com/pl/Alumnat>>. Access online [18.08.2021].

1.2. Fotografie dokumentujące powojenny
stan obiektów, ich odbudowę i efekty

1.2.1. Supraśl. Zabudowania poklasztorno-
-świątynne (pobazyliańskie)

*Fotografia 178. Widok z bliskiej perspektywy na ruiny cerkwi Zwiastowania NMP.
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 179. Widok z perspektywy balkoniku bramo-dzwonnicy
na ruiny cerkwi Zwiastowania NMP. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 180. Widok z najbliższej perspektywy na ruiny cerkwi Zwiastowania NMP.
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 181. Widok z bliskiej perspektywy na odgruzowane ruiny cerkwi Zwiastowania NMP. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 182. Widok z najbliższej perspektywy na odgruzowane ruiny cerkwi Zwiastowania NMP. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 183. Widok spoza ruin cerkwi na pałac Opatów. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 184. Widok od strony pałacu Opatów na odgruzowane ruiny cerkwi Zwiastowania NMP. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 185. Prace przy odgruzowaniu ruin cerkwi Zwiastowania NMP. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 186. Obraz zniszczeń obiektów klasztornych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1949. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 187. Obraz zniszczeń wewnątrz klasztornych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 188. Obraz zniszczeń wnętrz klasztornych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 189. Obraz zniszczeń obiektów klasztornych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 190. Obraz zniszczeń obiektów klasztornych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 191. Obraz zniszczeń obiektów klasztornych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 192. Obraz zniszczeń obiektów klasztornych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1949. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 193. Obraz zniszczeń obiektów klasztornych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 194. Obraz zniszczeń obiektów klasztornych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 195. Obraz zniszczeń obiektów klasztornych. Autor zdjęcia:
Władysław Pąszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 196. Obraz zniszczeń obiektów klasztornych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 197. Obraz zniszczeń wewnątrz klasztornych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 198. Prace przy odgruzowaniu ruin zabudowań klasztornych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1949. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 199. Odbudowa zabudowań klasztornych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 200. Odbudowa zabudowań klasztornych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1949. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 201. Efekt prac zabezpieczających ruiny cerkwi Zwiastowania NMP.
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1962. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 202. Efekt prac zabezpieczających ruiny cerkwi Zwiastowania NMP. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1962. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 203. Efekt prac zabezpieczających ruiny cerkwi Zwiastowania NMP. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1962. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 204. Efekt prac zabezpieczających ruiny cerkwi Zwiastowania NMP. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1962. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 205. Widok na pałac Opatów z perspektywy zabezpieczonych
ruin cerkwi Zwiastowania NMP. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1962. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 206. Widok na bramo-dzwonnicę. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1946. Oryginał w: WUOZwB

1.2.2. Tykocin. Kościół (pomisjonarski)
pw. Trójcy Przenajświętszej

*Fotografia 207. Widok na parawanową fasadę frontową kościoła
pw. Trójcy Przenajświętszej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.*

Data wykonania: 1954. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 208. Widok na ogrodzenie i bramę zdobioną popiersiami czterech ewangelistów.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 209. Widok na wieżę połączoną z korpusem kościoła łukami i arkadami w kształcie półkolistych skrzydeł. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski, Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 210. Widok na wieżę połączoną z korpusem kościoła łukami i arkadami w kształcie półkolistych skrzydeł. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

1.2.3. Tykocin. Zabudowania poklasztorne (pomisjonarskie)

Fotografia 211. Widok na fasadę wschodnią budynku poklasztornego. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 212. Widok na fasadę południową budynku poklasztornego i bramę z otworami zamkniętymi łukami koszowymi. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 213. Widok z bliskiego planu na fasadę wschodnią budynku poklasztornego.
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1949. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 214. Widok z bliskiego planu na fasadę zachodnią budynku poklasztornego.
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB*

ROZDZIAŁ 2

BIAŁOSTOCCZYZNA. POWIAT BIELSKI

2.1. Rys historyczny obiektów

Ważnym polem aktywności konserwatorskiej Władysława Paszkowskiego były też prace podejmowane przy zrujnowanych i niezabezpieczonych przed dalszą dewastacją dworach. Decydenci partyjni byli przeważnie negatywnie nastawieni nie tylko do wszelkich inicjatyw przywrócenia im pierwotnej świetności, lecz także nawet do zabezpieczenia ich ruin. Pomimo niesprzyjających powojennych uwarunkowań politycznych wojewódzcy konserwatorzy zabytków w całym kraju podejmowali próby ratowania tych zabytków. Podobnie było też na Białostocczyźnie.

W powiecie bielskim dobrym tego przykładem były prace inwentaryzacyjne przy XVIII-wiecznym późnobarokowym dworze Starzeńskich w Strabli, których finałem był jego remont połączony z wymuszoną przez władze gminne adaptacją na potrzeby miejscowej szkoły²²⁴. W połowie lat 60. XVIII w. dobra w Strabli od pisarza bielskiego Zygmunta Kurzenieckiego nabył Maciej Maurycy Starzeński. Nabywca, który był sekretarzem i adiutantem Jana Klemensa Branickiego, najprawdopodobniej zamówił projekt przebudowy istniejącej już rezydencji u Jana Henryka Klemma, ówczesnego nadwornego architekta Branickich. Dopiero jednak w latach 1777–1780 inwestycję z poślizgiem realizował Michał Hieronim Starzeński (syn Macieja Maurycego). Po przebudowie

²²⁴ APB. BBiDZ. Pałac [w Strabli] – orzeczenie mikologiczno-budowlane: Sygn. 4/714/0-/1/44/2002, *passim*. Nie zaniedbano też pozostałości po parku pałacowym – patrz: *ibidem*. Park pałacowy [w Strabli] – dokumentacja ewidencyjna: Sygn. 4/714/0-/1/14/2002, *passim*; *ibidem*. Strabla, park dworski – szczegółowa inwentaryzacja roślinności: Sygn. 4/714/0-/1/37/2002, *passim*; *ibidem*. Rewaloryzacja i adaptacja pałacu, t. 1: Projekt wnętrz: Sygn. 4/714/0-/1/272/2002, t. 2: Projekt wnętrz: Sygn. 4/714/0-/1/273/2002; J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 300; por. *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 4: *Powiat bielski*, red. M. Zgliński, Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2019, s. 703.

powstał jednokondygnacyjny pałac z jedenastoosiowym frontonem i dziewięcioosiową elewacją ogrodową, z dwukondygnacyjnymi ryzalitami zakończonymi tympanonami. Poddasze przystosowano do zamieszkania i przykryto je czterospadowym dachem. Pomieszczenia na parterze uzyskały reprezentacyjny wygląd, zastosowano w nich fasety, naścienne malowidła, polichromowane plafony, kominki, których wzory wzięto z białostockiego pałacu Branickich. W połowie XIX w. z inicjatywy Wiktora Wacława Starzeńskiego w obiekcie pojawiły się nowe dekoracje, wymieniono wszystkie drzwi i framugi okien, schody zyskały neogotycką obudowę, plafony pomieszczeń na parterze pokryły się iluzjonistyczną polichromią, przed frontonem pałacu ustawiono eliptyczny gazon oraz kamienny mur otaczający dziedziniec z czterosłupową bramą wjazdową. Podczas I wojny światowej pałac uległ uszkodzeniu, które dopiero w dwudziestoleciu międzywojennym naprawiono za sprawą Augusta Starzeńskiego. W wyniku II wojny światowej pałac został jeszcze bardziej zdewastowany. Upaństwowiony obiekt uratował przed całkowitą destrukcją Paszkowski, który u towarzyszy w komitetach wojewódzkim i powiatowym wyprosił zgodę na wyasygnowanie niewielkich środków finansowych na przeprowadzenie prowizorycznego remontu. Zgodzili się je wyłożyć pod warunkiem zaadaptowania wnętrz pałacowych na potrzeby szkoły podstawowej²²⁵. Wydawanie przez władze pozwoleń na odbudowę obiektów pałacowo-dworskich było w tamtych czasach uwarunkowane konserwatorską zgodą na ich adaptację na cele „społecznie użyteczne”. Dla służb konserwatorskich oznaczało to konieczność pójścia częstokroć na daleko idące kompromisy i rezygnację z przeprowadzenia wiernej rekonstrukcji obiektu.

Władysław Paszkowski w swoich działaniach pamiętał też o inwentaryzacji zniszczeń i zabezpieczeniu religijno-architektonicznego dziedzictwa społeczności żydowskiej w powiecie bielskim. W związku z tym podjął wszelkie możliwe działania, by ocalić zniszczoną w wyniku wojny synagogę w Orli²²⁶. Niestety lokalne władze, mając poparcie towarzyszy w komitetach powiato-

²²⁵ Treść cytowanego opisu obiektu w: K. Samusik, J. Samusik, *Strabla*, Dwory i pałace podlaskie – strona internetowa. Access online [18.08.2021]: <<http://dworypogranicza.pl/strabla>>.

²²⁶ APB. BBiDZ. Synagoga. Projekt techniczny adaptacji na Dom Kultury, Pracownia Projektowa PKZ w Białymstoku: Sygn. 4/714/0/-/1/220/1981, passim; ibidem. Inwentaryzacja konserwatorska – detale architektoniczne, M. Zbichorowski, Pracownia Projektowa PKZ w Białymstoku: Sygn. 4/714/0/-/1/221/1981, passim.

wym i wojewódzkim i zasłaniając się brakiem środków finansowych, przez lata pozostawały głuche na wszelkie monity w tej sprawie.

Obiekt ten zbudowano w kilku etapach. Zręby ścian sali męskiej, kolumnowe podpory i zachodni przedsionek z babińcem na piętrze są datowane na trzecią ćwierć XVII w. Na przełomie XVII i XVIII w. podwyższono ściany i zasklepiono salę modlitw. Synagoga została przebudowana w 1787 r. Powstał budynek wzniesiony na planie prostokąta w stylu klasycystycznym z elementami późnobarokowymi. Z zewnątrz na fasadzie głównej znalazł się trójkątny fronton z fryzem, wsparty na dwóch kolumnach. W pierwszej połowie XIX w. synagogę dalej przebudowywano. Podczas I wojny światowej została zaadaptowana na potrzeby szpitala wojskowego. Po jej zakończeniu powróciła do gminy żydowskiej, która ją wyremontowała i z powrotem dostosowała do potrzeb kultu. W 1941 r. Niemcy zdewastowali synagogę i urządzili w niej magazyn. Po wojnie lokalne władze komunistyczne utrzymały ten stan rzeczy, a po likwidacji magazynu na jakiś czas urządziły nawet w obiekcie owczarnię. Prace zabezpieczająco-remontowe podjęto dopiero w latach 80. XX w. Przeprowadzono wówczas częściowy remont elewacji zewnętrznych i dachu oraz odbudowano babińce²²⁷.

²²⁷ Treść cytowanego opisu obiektu w: J. Kotyńska-Stetkiewicz, *Synagoga w Orli*, OT NID w Białymstoku, 23.10.2014. Access online [18.08.2021]: <<https://zabytek.pl/pl/obiekty/orla-synagoga>>; I. Górska, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, G. Ryżewski, *Perły architektury województwa podlaskiego*, Bydgoszcz: Unigraf, 2009, s. 11; patrz: *Synagoga w Orli*, <https://www.wikiwand.com/pl/Synagoga_w_Orli>. Access online [18.08.2021].

2.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan obiektów, ich odbudowę i efekty

2.2.1. Orla. Synagoga

*Fotografia 215. Widok na fasadę wschodnią synagogi. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1950. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 216. Widok na fasadę zachodnią (frontową) synagogi. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1950. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 217. Widok z bliskiej perspektywy na zniszczenia fasady zachodniej (frontowej).

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1950. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 218. Widok w zbliżeniu ukazujący zniszczony pozorny portyk z dwiema półkolumnami toskańskimi. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 219. Widok z bocznej perspektywy na pozorny portyk
z dwiema półkolumnami tokańskimi. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1950. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 220. Widok na zniszczone: portyk z dwiema półkolumnami, belkowanie i fryz tryglifowy oraz uszkodzony tympanon. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1950. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 221. Obraz zniszczeń wewnątrz synagogi. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1950. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 222. Obraz zniszczeń wewnątrz synagogi. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1950. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 223. Obraz zniszczeń wewnątrz synagogi. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1950. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 224. Obraz zniszczeń wewnątrz synagogi. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1950. Oryginał w: WUOZwB

2.2.2. Strabla. Kościół pw. Wniebowstąpienia Pańskiego

Fotografia 225. Widok na kościół pw. Wniebowstąpienia Pańskiego od strony prezbiterium (wschodniej). Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1950. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 226. Widok na kościół pw. Wniebowstąpienia Pańskiego od strony południowej.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1950. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 227. Widok na oryginalne renesansowe drzwi z prezbiterium do zakrystii kościoła pw. Wniebowstąpienia Pańskiego. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1950. Oryginał w: WUOZwB

ROZDZIAŁ 3

BIAŁOSTOCCZYŻNA. POWIAT HAJNOWSKI

3.1. Rys historyczny obiektów

Istotnym polem zainteresowań konserwatorskich Władysława Paszkowskiego we wczesnym okresie powojennym były też prawosławne i pouniańskie obiekty sakralne. Analiza powstałej wówczas dokumentacji fotograficznej dowodzi, że podjęte zostały zakrojone na dużą skalę prace inwentaryzacyjne nie tylko w celu ustalenia stanu technicznego tych obiektów, lecz także zapewnienia im ochrony konserwatorskiej. Pierwszym krokiem w realizacji drugiego z wymienionych zadań było wpisanie danego obiektu do rejestru zabytków, co też Paszkowski po wielokroć czynił, tak jak w przypadku opisanych poniżej obiektów w Kleszczelach i Nowobereźowie.

W Kleszczelach po rozebraniu świątyni parafialnej w XIX w. drewniana dzwonnica została zaadaptowana na cerkiew. Obiekt został wzniesiony przy cerkwi św. Mikołaja krótko przed 1784 r. Do dzwonnicy dobudowano prowizoryczne prezbiterium i wewnętrzne empory. Powstała kaplica na rzucie kwadratu, dwukondygnacyjowa, z górną kondygnacją znacznie węższą, nakrytą dachem namiotowym zwieńczonym żelaznym krzyżem cerkiewnym. Obiekt ma konstrukcję zrębową w dolnej kondygnacji i słupową w górnej. Posadowiony jest na podmurowaniu kamiennie-ceglanym z dachem namiotowym pokrytym gontem. W górnej kondygnacji w dawnych otworach głosowych znajdują się po cztery okna w każdej elewacji, zamknięte trójbocznie. Wejście główne również zamknięte trójbocznie²²⁸. Obiekt został wpisany do rejestru zabytków w 1959 r. z inicjatywy Paszkowskiego.

²²⁸ Treść cytowanego opisu obiektu w: G. Ryżewski, *Dzwonnica (obecnie kaplica pw. św. Mikołaja Cudotwórcy)*, OT NID w Białymstoku, 8.10.2014. Access online [18.08.2021]: <<https://zabytek.pl/pl/obiekty/kleszczele-dzwonnica>>; por. A-WUOZ-B. Karta ewidencyjna. Kleszczele. Dzwonnica cerkiewna p.w. św. Mikołaja, oprac. M. Kornecki, Kraków 1978.

Cerkiew pw. św. Apostoła Jana Teologa w Nowoberezowie powstała w 1771 r. na planie prostokąta jako świątynia unicka (pw. Jana Ewangelisty). Jej fundatorką była Izabela Branicka. Jest to obiekt drewniany, szalowany, o konstrukcji zrębowej, nieorientowany. Wewnątrz na suficie umieszczono polichromie. Prezbiterium jest zamknięte w linii prostej. W części południowej znajdują się zakrystie, w części zaś północnej kruchta z dobudowaną w 1883 r. na planie kwadratu wieżą-dzwonnicą²²⁹. Wieża zwieńczona ostrosłupowym hełmem z kopułką. Nad nawą wykonano dach dwuspadowy, z wieżyczką zwieńczoną baniastym hełmem, nad prezbiterium natomiast dach dwuspadowy. Wnętrze podzielone jest na trzy części dwoma rzędami słupów po dwie sztuki. Nad kruchtą znajduje się chór muzyczny, wsparty na dwóch słupach. Stropy płaskie z polichromią z drugiej połowy XVIII stulecia. W prezbiterium umiejscowiono przedstawienie Ostatniej Wieczerzy, w nawie zaś Wniebowstąpienia. Ikonostas z drugiej połowy XIX w. Cerkiew została wpisana do rejestru zabytków w 1951 r. z inicjatywy Paszkowskiego²³⁰.

Powojenna inwentaryzacja obiektów sakralnych czasami ograniczała się tylko do oceny ich stanu zachowania i nie kończyła odnotowaniem w rejestrze zabytków. Niejednokrotnie czyniono to dopiero po wielu latach. Tak było też w wypadku opisanej poniżej świątyni prawosławnej w Narewce. W 1864 r. podjęto decyzję o budowie tam murowanej cerkwi. Zaplanowano, że zostanie ona usytuowana z dala od centrum, w miejscu, gdzie znajdowała się część ogrodowo-parkowa folwarku Grodzisko. W czerwcu 1865 r. wmurowano kamień węgielny. Powstał obiekt eklektyczny, jednoprzestrzenny, z trójkondygnacyjną wieżą frontową. Cerkiew budowano zarówno ze składek parafian, jak i dzięki wsparciu władz rosyjskich, które przeznaczyły na inwestycję 10 tys. rubli. Konsekracji cerkwi dokonano w 1867 r. W tym samym roku lub najpóźniej w 1870 świątynię wyświęcono. Patronem cerkwi pierwotnie został św. Aleksander Newski, a w 1869 r. uczyniono nim św. Mikołaja Cudotwórcę²³¹.

²²⁹ Podaje się też inną datę dobudowania wieży, tj. 1880 r. – patrz: I. Szukała, M. Szukała, M. Płóciennik, *Kościół drewniany w Polsce*. Access online [19.08.2021]: <<http://www.kosciolydrewniane.pl/noboberezowo>>.

²³⁰ Ibidem; patrz też: *Cerkiew św. Apostoła Jana Teologa w Nowoberezowie*. Access online [18.08.2021]: <<https://www.wikiwand.com/Cerkiew>>.

²³¹ Patrz: *Cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy – Narewka*. Access online [18.08.2021]: <<http://www.ciekawepodlasie.pl/Cerkiew>>; por. *Cerkiew św. Mikołaja w Narewce*. Access online [18.08.2021]: <<https://www.wikiwand.com/pl/Cerkiew>>; por. *Narewka – cerkiew p.w. św. Mikołaja*. Access online [18.08.2021]: <<https://bialowieza.travel/zobacz-konieczniewiejskie-sakralne-atrakcje/174>>.

3.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan obiektów

3.2.1. Narewka. Cerkiew pw. św. Mikołaja Cudotwórcy

Fotografia 228. Widok na potrójną bramę i trójkondygnacyjną cerkiewną wieżę frontową.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 229. Widok od strony południowej na eklektyczną bryłę cerkwi, zwieńczoną kopułą i trójkondygnacyjną wieżą frontową. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

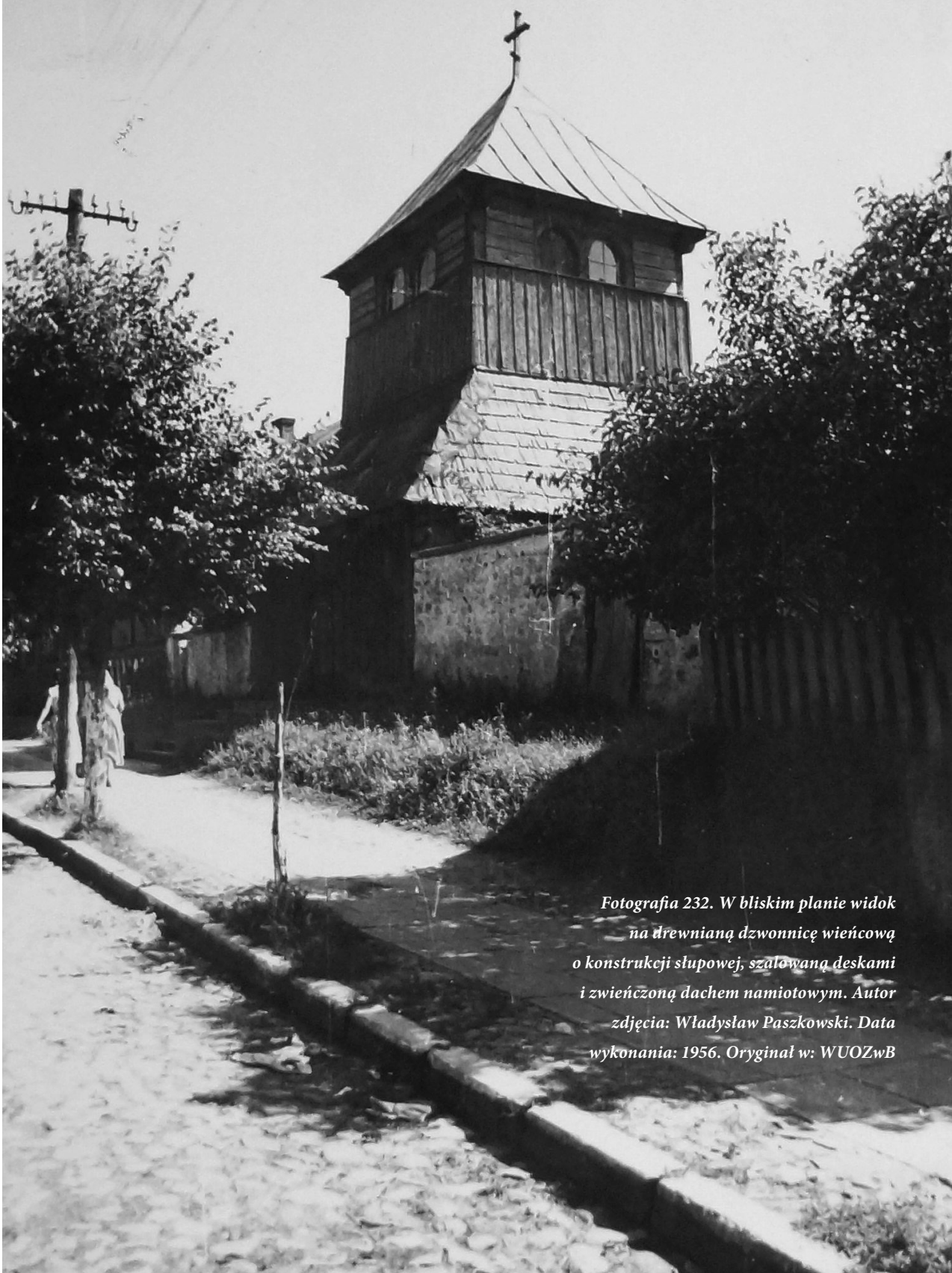

Fotografia 230. Na pierwszym planie widok na przedsionek cerkiewny, a w dalszym na opartą na walcowym tamburze kopułę. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

3.2.2. Kleszczele. Dzwonnica – obecnie kaplica filialna
pw. św. Mikołaja przy cerkwi pw. Zaśnięcia NMP

Fotografia 231. Widok od ulicy na drewnianą dzwonnice wieńczoną o konstrukcji słupowej, szalowaną deskami i zwieńczoną dachem namiotowym. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 232. W bliskim planie widok
na drewnianą dzwonnice wieńcową
o konstrukcji słupowej, szalowaną deskami
i zwieńczoną dachem namiotowym. Autor
zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data
wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 233. Widok od podwórza na drewnianą dzwonnice
zwieńczoną dachem namiotowym. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 234. Widok od podwórza na drewnianą dzwonnice zwieńczoną dachem namiotowym. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1956. Oryginał w: WUOZwB

3.2.3. Nowoberezowo. Cerkiew
pw. św. Apostoła Jana Teologa

Fotografia 235. Widok na elewację zachodnią prostopadłościennego korpusu nawowego nakrytego dwuspadowym dachem i zwieńczonego kopułką. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 236. Widok na elewację wschodnią prostopadłościennego korpusu nawowego nakrytego dwuspadowym dachem i zwieńczonego kopułką. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 237. Widok na zakrystię nakrytą dachem pulpitowym. W głębi prezbiterium (swiatłyszczce) nakryte dachem trójspadowym i doświetlone drobnokwaterowymi oknami obramionymi opaskami, zwieńczonymi lukami w kształcie oślich grzbietów. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 238. Widok na prostokątny przedsionek zwieńczony dwukondygnacyjną wież-dzwonnicą (w kondygnacji dolnej czworo-, w górnej ośmioboczną), nakrytą ostrosłupowym hełmem z cebulastą kopułką. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 239. Widok na drobnokwaterowe okno zakrystii w ścianie spiętej lisicami i oszalowanej pionowo z listwowaniem. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

ROZDZIAŁ 4

BIAŁOSTOCCZYNA. POWIAT SIEMIATYCKI

4.1. Rys historyczny obiektów

Zaraz po zakończeniu wojny z inicjatywy Władysława Paszkowskiego podjęto i prowadzono aż do początku lat 60. XX w. prace mające na celu uratowanie trzech drohiczyńskich zespołów świątynno-klasztornych. On sam przygotował inwentaryzację i projekty techniczne zespołu pofranciszkańskiego²³². Dzięki temu w kościele zrekonstruowano ołtarz główny, dwa ołtarze boczne i kaplicę, w których udało się też uratować wystrój sztukatorski²³³. W wypadku zespołu pobenedyktyńskiego kluczowe znaczenie miało usunięcie uszkodzeń kościoła²³⁴ i przygotowanie dokumentacji technicznej przewidzianych do odbudowy dwóch skrzydeł klasztornych²³⁵. Prace projektowe na zlecenie Paszkowskiego zrealizowała w 1958 r. architekt inż. Hanna Kosmól-

²³² Zlecenie Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków przy MKiSz dla Władysława Paszkowskiego z 21.07.1947 na wykonanie prac pomiarowo-inwentaryzacyjnych – patrz: APB. UWB-WKiSz. Muzea i ochrona zabytków, odbudowa pałacu Branickich, określenie zabytkowej części miasta... i inne: Sygn. 4/71/0/22/2408, k. 116a; W. Paszkowski, Inwentaryzacja kościoła i klasztoru pofranciszkańskiego w Drohiczynie, 1947 i 1949 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1511.

²³³ W dostępnej dokumentacji zachowała się sygnowana przez Zarząd Miejski w Drohiczynie „Lista pracowników zatrudnionych przy odbudowie kościoła pofranciszkańskiego od dnia 1 do 19 czerwca 1948 r.” – patrz: APB. UWB-WKiSz. Muzea i ochrona zabytków, odbudowa pałacu Branickich, określenie zabytkowej części miasta... i inne: Sygn. 4/71/0/22/2408, k. 78–79.

²³⁴ APB. BBiDZ. Kościół i klasztor PP Benedyktynek. Inwentaryzacja, Projekt wstępny więźby dachowej, H. Kosmólska, Biuro Projektowe PKZ O/Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/211/1981, passim.

²³⁵ Ibidem. Projekt techniczny zabezpieczenia zespołu, S. Brzozowski: Sygn. 4/714/0/-/1/215/1981, passim; ibidem. Projekt wstępny, H. Kosmólska, Biuro Projektowe PKZ O/Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/216/1981, passim. Szerzej o skali powojennej odbudowy i rekonstrukcji obiektów kościelnych – patrz: *Kościół w Polsce. Odbudowane i wybudowane 1945–1965*, red. M. Bukowski et al., słowo wstępne J. Zachwatowicz, Warszawa: Ars Christiana, 1966, passim.

ska. Analogicznie w sposób kompleksowy zajęto się też usuwaniem śladów zniszczeń w kościele pojezuickim i pracami konserwatorskimi w przyległych zabudowaniach klasztornych²³⁶.

Przed przejściem do przeglądu poniżej zamieszczonej dokumentacji fotograficznej tych obiektów warto poznać podstawowe fakty odnośnie do ich historii i stylistyki architektonicznej. W skład zespołu pojezuickiego w Drohiczynie wchodzi: katedra, klasztor i kolegium. Katedra pw. Trójcy Przenajświętszej wybudowana została w latach 1696–1709 w stylu barokowym. To trójnawowa bazylika zbudowana z cegły, na rzucie prostokąta. Korpus ma cztery przęsła i jednoprzęsłowe półkoliście zamknięte prezbiterium, które ma wysokość i szerokość równe nawie głównej. Do prezbiterium po bokach przylegają zakrystia i skarbczyk. Nawa środkowa otwarta jest do bocznych półkolistymi arkadami na czworobocznych filarach. Nawę środkową przykrywa sklepienie kolebkowe z lunetami, nad bocznymi zaś są sklepienie krzyżowe. Chór wsparto na półkolistych arkadach z wklęsło-wypukłym balkonem. Świątynia pierwotnie pełniła funkcję kościoła klasztorного zakonu jezuitów. Po jego kasacie w 1773 r. parafię przekazano w 1781 r. zakonowi pijarów. Kościół został zniszczony podczas I wojny światowej i odrestaurowany w 1919 r. Ponownie uległ poważnej dewastacji w latach 1939–1941 za sprawą czerwonooarmistów. Zniszczono wtedy czternaście ołtarzy, dębowe konfesjonały i ławki, barokową ambonę, epitafia miejscowej szlachty i liczne obrazy. Szczególną stratą było zniszczenie ołtarza głównego, którego nie odtworzono do dzisiaj. Kolejnych szkód dokonali w latach 1941–1944 Niemcy. Dzięki zaangażowaniu Paszkowskiego rekonstrukcją świątyni zajęły się służby konserwatorskie²³⁷.

Drohiczynski klasztor Jezuitów wybudowany z kolei został w latach 1729–1744, w stylu barokowym, na planie podkowy. Skrzydło wschodnie powstało według projektu jezuickiego budowniczego Jakuba Ruoffa (Rouffa) w latach 1729–1731, południowe w okresie 1736–1740, zachodnie zaś między rokiem 1741 a 1744. Z powodu złego stanu technicznego klasztoru jego zachodnie skrzydło rozebrano w 1885 r., a z pozyskanego materiału wzniesiono murowaną dzwonnico-bramę. Powstała ona na rzucie kwadratu i w narożach dolnej

²³⁶ J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 294.

²³⁷ Patrz: *Katedra Trójcy Przenajświętszej w Drohiczynie*. Access online [19.08.2021]: <<https://www.wikiwand.com/pl/Katedra>>; por. *Kościół Trójcy Świętej, Drohiczyn.info_zabytki*. Access online [19.08.2021]: <<https://www.drohiczyn.info/kosciol-trojcy-swietej>>.

kondygnacji została ozdobiona boniowaniem, a w drugiej kondygnacji opięta tokańskimi pilastrami. Kolegium jezuitów powstawało w latach 1746–1751 według projektu Wincentego Rachettiego, a inwestycję najprawdopodobniej nadzorował Jan Krzysztof Kluk²³⁸.

Budowy istniejącego do dziś kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Drohiczynie podjęli się franciszkanie w ostatnim ćwierćwieczu XVII w. Jego architektura i bogaty wystrój wewnętrzny, na który składało się m.in. dziesięć stiukowych ołtarzy oraz niezwykle piękna kaplica Matki Bożej Loretańskiej, zachwycały harmonią i barokowym przepychem. Obok kościoła po lewej stronie fasady wzniesiono trójkondygnacyjną dzwonnice, wysuniętą nieco do przodu, po prawej natomiast dwoma skrzydłami dotykał do niego nowy murowany klasztor. Prace budowlane i wykończeniowe trwały niemal do końca XVIII w. Kościół budowany był pierwotnie w stylu renesansowym, w XVIII w. uległ jednak daleko idącej barokizacji.

W 1832 r. ukaz carski zniósł zakony w miejscowościach mało zaludnionych. Na mocy tego zarządzenia zlikwidowano klasztor Franciszkanów w Drohiczynie. Od tego czasu aż do końca lat 20. XX w. postępował proces niszczenia opuszczonego i niewykorzystywanego na potrzeby kultu kościoła pw. Wniebowzięcia NMP. Dopiero w 1929 r. rozpoczęto odbudowę bardzo zrujnowanej już świątyni. W czasie II wojny światowej uległa ona jednak ponownej dewastacji za sprawą czerwonoarmistów, którzy finalnie 23 czerwca 1941 r. podpalili ją, niszcząc całkowicie dach, ołtarze i wieżochółek dzwonnicy.

Dopiero dzięki determinacji Władysława Paszkowskiego w lipcu 1947 r. uzyskano zgodę Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków na podjęcie prac konserwatorskich. Z jego rekomendacji miał nimi pokierować Stanisław Bukowski przy współpracy z autorem projektu rekonstrukcji kościoła białostockim architektem Henrykiem Wasilewskim²³⁹. Pod osobistym nadzorem wojewódzkiego konserwatora zabytków podjęto prace przy odtworzeniu więzby dachowej, zrekonstruowano sklepienie i zabezpieczono przed dalszym niszczeniem mury kościoła. Jego wnętrze musiało jednak dłużej poczekać na

²³⁸ Treść cytowanego opisu obiektu w: A. Kułak, *Zespół klasztorny Jezuitów*, OT NID w Białymstoku, 26.11.2015. Access online [19.08.2021]: <<https://zabytek.pl/drohiczyn-zespol-klasztorny>>.

²³⁹ S. Wicher, „Twórczość architektoniczna...”, s. 221; patrz: *Arch. Henryk Wasilewski*, In memoriam. Pamięci architektów polskich. Access online [19.08.2021]: <http://www.inmemoriam_wasilewski>.

rekonstrukcję. W oczekiwaniu na wyasygnowanie na ten cel odpowiednich środków finansowych przez MKiSz opracowywano dokumentację konserwatorską.

Kolejnym drohiczyńskim obiektem zabytkowym, który dzięki Paszkowskiemu objęty został opieką konserwatorską, był powstały w latach 1734–1738 późnobarokowy zespół składający się z kościoła pw. Wszystkich Świętych według projektu Pawła Fontany oraz opasującego świątynię z trzech stron klasztoru Zgromadzenia Sióstr Benedyktynek Misjonarek. Z opisu autorstwa Anety Kułak dowiadujemy się o kluczowych szczegółach architektonicznych.

Bryła kościoła prostopadłościenna, nakryta dachem dwuspadowym, poprzedzona od południa rozbudowaną, rozrzeźbioną fasadą. Do elewacji bocznych i tylnej kościoła przylegają zabudowania klasztorne. Fasada parawanowa, trójosiowa. Złożona z cofniętej, trójkondygnacyjnej części środkowej i ustawionych do niej pod kątem rozwartym części zewnętrznych, uformowanych w dwukondygnacyjne wieże pozbawione hełmów, skomunikowane ze skrzydłami klasztoru. Oś środkowa fasady zaakcentowana w przyziemiu wypukłą ścianą niszy mieszczącej przedsionek, ujętej pilastrami tokańskimi. W drugiej i trzeciej kondygnacji okna oflankowane kolumnami tokańskimi ustawionymi na tle pilastrów dźwigających gierowane belkowanie z przerwanymi naczółkami. Zwieńczenie o zarysie odcinkowym, obramione przerwanymi naczółkami. Części boczne fasady wypełnione prostokątnymi płycinami, w górnej kondygnacji przeprute zamkniętymi półkoliście otworami głosowymi, ujęte w narożach zwielokrotnionymi pilastrami tokańskimi, zwieńczone niskimi attykami. Boczne elewacje gładkie, zwieńczone belkowaniem; w dolnej partii obudowane piętrowymi skrzydłami klasztoru, wyżej przeprute prostokątnymi otworami okiennymi zamkniętymi odcinkowo. Wnętrze jednoprzestrzenne, założone na planie składającym się z trzech połączonych ze sobą fragmentów elips (podłużnego trójpłaszczyznowego korpusu nawowego i ustawionych do niego poprzecznie rzutów prezbiterium i kruchty). Przykryte opiętym gurtami sklepieniem kolebkowym z lunetami. Podział ścian oparty na rytmie par tokańskich pilastrów, osadzonych na cokole, zwielokrotnionych w narożach, dźwigających drobno pro-

filowane, gierowane belkowanie. W ścianach bocznych środkowego przeszła nawy arkadowe nisze na ołtarze boczne, w ścianach skrajnych przesł po dwie nisze ułożone jedna nad drugą. Balkon chóru muzycznego na narysie odcinkowym, przeputy trzema arkadami na filarach, osłonięty pełnym parapetem²⁴⁰.

Siostry w Drohiczynie pozostały aż do 1856 r. Powróciły z Wilna jeszcze na początku lat. 60. XIX w., ale w ramach represji za opiekę nad rannymi i chorymi powstańcami władze carskie w 1864 r. ponownie zamknęły klasztor, przeznaczając zabudowania na koszary, a zakonnice uwięziono w Bielsku Podlaskim. W następnych dziesięcioleciach kościół uległ poważnej dewastacji, klasztor zaś w 1885 r. Rosjanie zburzyli. W 1919 r. powstał Komitet Odbudowy Kościoła i Klasztoru Sióstr Benedyktynek. Dzięki jego działaniom w dwudziestoleciu międzywojennym zostały wyremontowane sklepienia, wstawione okna i odtworzone posadzki. Podczas pierwszej okupacji sowieckiej w latach 1939–1941 świątynia służyła jako szalet (*sic!*) dla czerwonooarmistów. W 1957 r. zespół objęły benedyktynki wypędzone z Nieświeża. Za ich sprawą odbudowano klasztor, ale już bez cech stylowych. Pierwszy etap prac zrealizowano w latach 1958–1960, a drugi sfinalizowano w roku 1992, odtwarzając brakujące skrzydło wschodnie²⁴¹.

Zamykając wątek zabytków drohiczyńskich, warto jeszcze wspomnieć o pozostałościach po tamtejszym zamku. Długo pozostawał on na uboczu zainteresowań służb konserwatorskich. Zmieniło się to pod koniec lat 60. XX w. za sprawą „sił natury”, a konkretnie wartkiego nurtu Bugu. W piśmie z 10 lutego 1968 r. skierowanym przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Siemiatyczach do wojewódzkiego konserwatora zabytków w Białymstoku wnioskowano o „przeprowadzenie robót zabezpieczających przy Górze Zamkowej w Drohiczynie”. Uzasadniano to następująco: „Wody Bugu podmywają Górę Zamkową, tworząc wyrwy, w następstwie czego do rzeki osuwają się ogromne ilości piasku. Pomijając okoliczność konieczności zabezpieczenia

²⁴⁰ Treść cytowanego opisu obiektu w: A. Kułak, *Kościół Benedyktynek pw. Wszystkich Świętych*, OT NID w Białymstoku, 26.11.2015. Access online [19.08.2021]: <<https://zabytek.pl/pl/kosciol-benedyktynek>>.

²⁴¹ Patrz: *Kościół Wszystkich Świętych w Drohiczynie*. Access online [16.08.2021]: <<https://www.wikiwand/wszystkich-swietych>>; por. *Kościół Wszystkich Świętych*, Drohiczyn.info_zabytki. Access online [19.08.2021]: <<https://www.drohiczyn/wszystkich-swietych/>>.

zabytku przed dewastacją, wniosek jest uzasadniony pilną potrzebą usunięcia zagrożenia dla zdrowia i życia ludzkiego”²⁴².

W Siemiatyczach służby konserwatorskie w drugiej połowie lat 60. XX w. zajęły się przygotowaniem dokumentacji oraz odnową fasady frontowej i pawilonów bocznych pomisjonarskiego budynku klasztornego²⁴³, a także znajdującej się między nim a kościołem pw. Wniebowzięcia NMP dzwonnicy (wieży)²⁴⁴. Przed przejściem do przeglądu poniżej zamieszczonej dokumentacji fotograficznej tych obiektów warto poznać podstawowe fakty odnośnie do ich historii i stylistyki architektonicznej.

Siemiatycki kościół pw. Wniebowzięcia NMP powstał w latach 1626–1637 z fundacji Lwa Sapiehy, a dokończony został przez jego syna Kazimierza Leona. W 1719 r. przekazano go Zgromadzeniu Księży Misjonarzy św. Wincentego à Paulo. Wtedy też późnorenesansowy obiekt poddano przebudowie, nadając mu cechy stylu barokowego. W ramach tych prac w 1737 r. przebudowano fasadę kościoła i dobudowano dwa przedsionki po obu stronach wieży. W 1758 r. kościół ucierpiał w czasie pożaru miasta. Świątynię odnowiła w 1777 r. ówczesna właścicielka Siemiatycz księżna Anna z Sapiehów Jabłonowska. W ramach przeprowadzonych wówczas prac odbudowano zniszczone sklepienia naw bocznych, a w 1780 r. zbudowano nowy chór muzyczny. W latach 1719–1727 obok świątyni wzniesiono klasztor według projektu Karola Antoniego Baya, a pod kierunkiem Wincentego Rachettiego. Powstał obiekt poprzedzony dziedzińcem, fasadą skierowany na zachód, dwukondygnacyjny, złożony z korpusu głównego i czterech narożnych pawilonów. W 1725 r. wybudowano ogrodzenie z dzwonniami.

W 1832 r. Zgromadzenie Księży Misjonarzy zostało skasowane, a parafia wraz z kościołem wróciła pod zarząd duchowieństwa diecezjalnego. Z inicjatywy nowych gospodarzy w 1860 r. przed fasadą kościoła wzniesiono bramę filarową, na której w 1863 r. umieszczono figurę św. Michała Archanioła. Z ko-

²⁴² APB. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Siemiatyczach. Nadzór nad ochroną zabytków: Sygn. 4/417/0/4/677. Pismo Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Siemiatyczach do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku z 10.02.1968, k. 8.

²⁴³ APB. BBiDZ. Zespół poklasztorny [w Siemiatyczach]. Ekspertyza konstrukcyjna stanu istniejącego zespołu budynków, T. Wafflard, Biuro Projektowe PKZ Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/126/1981, *passim*.

²⁴⁴ Ibidem. Wieża przy zespole poklasztornym – projekt rekonstrukcji, J. Grudziński, Biuro Projektowe PKZ Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/124/1981, *passim*; ibidem. Detale, J. Grudziński, Biuro Projektowe PKZ Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/123/1981, *passim*.

lei klasztor w czasie zaborów użytkowany był jako szpital wojskowy. W latach 1914–1920 budynek kilkakrotnie ulegał uszkodzeniom, m.in. na skutek pożaru. Z powodu tego ostatniego zdarzenia rozebrano pawilon północno-wschodni (odbudowany w 2001 r.). W czasie II wojny światowej rozebrano natomiast zniszczoną południową dzwonnice²⁴⁵.

²⁴⁵ Treść cytowanego opisu obiektu w: *Zespół kościoła misjonarzy pw. Wniebowzięcia NMP*, oprac. G. Rogala, OT NID w Białymstoku. Access online [17.08.2021]: <<https://zabytek.pl/pl/obiekty/siemiatyczne-zespol-kosciola-misjonarzy-pw-wniebowziecia-nmp>>.

4.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan obiektów, ich odbudowę i efekty

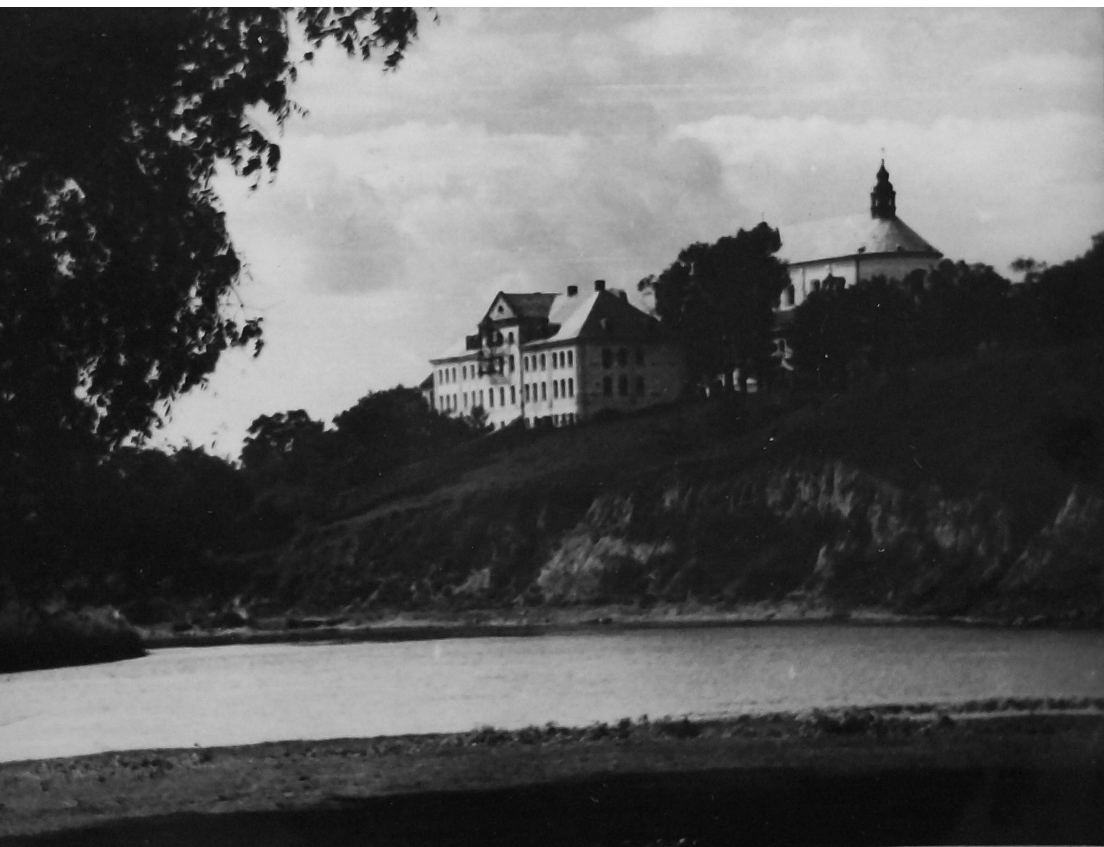
4.2.1. Drohiczyn. Zabudowania poklasztorne (pojezuickie) i kościół pw. Trójcy Przenajświętszej

*Fotografia 240. Widok z oddali na zespół pojezuicki (kościół, klasztor, kolegium). Autor
zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 241. Widok zza rzeki na zespół jezuicki (kolegium i klasztor). Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 242. Widok zza rzeki na zespół pojezuicki (kolegium i klasztor) wraz z kościołem pw. Trójcy Przenajświętszej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 243. Widok z oddali na bramo-dzwonnicę i kościół pw. Trójcy Przenajświętszej.

Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 244. Widok na zespół jezuicki (kościół, klasztor, kolegium). Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 245. Widok z bliskiej perspektywy na zespół pojezuicki (kościół, klasztor, kolegium). Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.

Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 246. Widok z bliskiej perspektywy na fasadę frontową
kolegium pojezuickiego. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.*

Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 247. Wnętrze kościoła pofranciszkańskiego pw. Wniebowzięcia NMP. Autor
zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1959. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 248. Widok wewnątrz klasztoru pojezuickiego. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1948. Oryginał w: WUOZwB*

4.2.2. Siemiatycze. Zabudowania poklasztorne
(pomisjonarskie)

*Fotografia 249. Widok fasady frontowej i pawilonów bocznych
pomisjonarskiego budynku klasztornego. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 250. Widok fasady frontowej pomisjonarskiego
późnobarokowego budynku klasztornego. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 251. Widok na fasadę prawego pawilonu pomisjonarskiego
późnobarokowego budynku klasztorne. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 252. Widok od strony ogrodowej na ryzalit południowy
pomisjonarskiego późnobarokowego budynku klasztornego. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 253. Widok na mur z furtą i dzwonnice przy
pomisjonarskim zespole klasztornym. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB*

4.2.3. Siemiatycze. Kościół (pomisjonarski)
pw. Wniebowzięcia NMP

Fotografia 254. Widok na tróprzęsłową fasadę zwieńczoną trójkątnym frontonem kościoła pw. Wniebowzięcia NMP. W zwieńczeniu bramy figura św. Michała Archaniola. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 255. Widok na elewację boczną (północną) kościoła
pw. Wniebowzięcia NMP. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.*

Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 256. Widok na elewację boczną (południową) kościoła
pw. Wniebowzięcia NMP i dzwonnice. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 257. Widok na prezbiterium wydzielone półfilarami i wydatnym gurtem tęczowym w kościele pw. Wniebowzięcia NMP. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

ROZDZIAŁ 5 BIAŁOSTOCCZYNA. POWIAT SOKÓLSKI

5.1. Rys historyczny obiektów

Władysław Paszkowski wiele uwagi poświęcał też obiektom pałacowo-dworskim z terenu Białostocczyzny, które ocalały z wojennej hekatomb, a po jej zakończeniu częstokroć popadały w ruinę. Dobrym tego przykładem był najstarszy na tym terenie murowany dwór w Pawłowiczach.

W 1955 r. W. Paszkowski przystąpił do robót zabezpieczających mury, a także wykonał projekt odbudowy parteru dworu²⁴⁶, zaś badania architektoniczne obiektu w 1957 r. powierzył arch. Marii Brykowskiej z Warszawy. W 1959 r. inż. T. Dzierżanowski wykonał pozostałe podstawowe projekty odbudowy²⁴⁷. Roboty konserwatorskie zostały zakończone w 1964 r. i dwór w Pawłowiczach przekazano w użytkowanie szkole podstawowej²⁴⁸.

W kontekście tej informacji warto raz jeszcze przypomnieć, że w realiach Polski Ludowej warunkiem wydania przez władze komunistyczne zgody na odbudowę obiektów pałacowo-dworskich była ich adaptacja na cele „społecznie użyteczne”. Dla konserwatorów zabytków często oznaczało to konieczność pójścia na daleko idące kompromisy i rezygnację z przeprowadzenia możliwie najwierniejszej rekonstrukcji obiektu. Bezkompromisowość w tej sytuacji

²⁴⁶ W. Paszkowski, Plan parteru pałacu w Pawłowiczach, 1955 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1550.

²⁴⁷ Efektem pracy T. Dzierżanowskiego i jego współpracowników było przygotowanie m.in. tej dokumentacji: APB. BBiDZ. Pałac [w Pawłowiczach]. Założenia projektowe odbudowy zespołu zabudowań zabytkowych, J. Sidorek, Biuro Projektowe PKZ Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/129/1981, passim; ibidem – projekt techniczny oficyny prawej z 1959: Sygn. 4/714/0/-/1/8/2002. Zajmując się obiektem, niestety odłożono w czasie inwentaryzację pozostałości jego parkowego otoczenia – patrz: APB. BBiDZ. Park zabytkowy [w Pawłowiczach] – ewidencja parku: Sygn. 4/714/0/-/1/28/2002, passim.

²⁴⁸ J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 298.

oznaczałaby jednak całkowitą jego zagładę. Władysław Paszkowski i mu podobni zawsze starali się tego uniknąć.

W ówczesnych realiach o wiele trudniej było ratować cenne historycznie i architektonicznie obiekty drewniane. Doskonale to ilustruje przypadek drewnianego dworku w Łosośnej Małej. To Paszkowski dzięki swojej bezkompromisowej postawie i determinacji sprawił, że został on uratowany. Uczyniono to niemal w ostatnim momencie, co ukazują publikowane tu fotografie i na co wskazuje zakres prac, jaki należało wykonać w ramach rekonstrukcji. W latach 1954–1959 wymieniono więźbę dachową wraz z pokryciem, elementy konstrukcyjne ścian ze stolarką okienną, a we wnętrzu stolarkę drzwiową²⁴⁹.

Dwór w Łosośnej Małej nie był wcale odosobnionym przykładem troski Paszkowskiego o zabytkowe obiekty drewniane. Na dużą skalę „realizował program ochrony drewnianego budownictwa wiejskiego, ocalając liczne, wspaniałe konstrukcje drewniane, rozrzucone po całym województwie białostockim. Zajmował się ratowaniem drewnianego budownictwa sakralnego. Ocalił łamusy plebańskie w Knyszynie i Kalinówce Kościelnej, przeniósł drewniany kościół z Zawad do wsi Cibory-Kończki. (...) Marzył o ocaleniu drewnianej zabudowy Bojar oraz o tym, by samemu kiedyś tam zamieszkać”²⁵⁰.

Przed przejściem do przeglądu poniżej zamieszczonej dokumentacji fotograficznej charakteryzowanych obiektów warto poznać podstawowe fakty dotyczące ich historii i stylistyki architektonicznej.

Dwór w Łosośnej [Małej] położony w centralnej części założenia dworsko-ogrodowego, drewniany, oszalowany wzdłużnie ułożonymi deskami z listwowaniem, posadowiony na wysokiej podmurówce, jednokondygnacyjny, nakryty dachem czterospadowym. Wzniesiony na rzucie prostokąta z gankiem usytuowanym centralnie od wschodu poprzedzonym schodami. Sześciokwaterowe okna rozmieszczone symetrycznie po obu stronach przeszklonych drzwi wejściowych, nad którymi owalne nadświetle. Ganek z czterema słupami podtrzymuje trójkątny szczyt i dwuspalowy

²⁴⁹ APB. BBiDZ. Dwór [w Łosośnej Małej] – dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego: Sygn. 4/714/0/-/1/158/2002; ibidem – projekt techniczno-roboczy: Sygn. 4/714/0/-/1/1/2004, passim; J. Hościłowicz, „Władysław Paszkowski architekt...”, s. 301.

²⁵⁰ *Białostoczanin XX wieku. Wielki plebiscyt „Gazety Wyborczej”, Radia Białystok i Telewizji Białystok*, red. D. Boćkowski, J. Kwasowski, Białystok: Książnica Podlaska, 2000, s. 141. Access online [16.08.2021]: <academia.edu/1152470/Bialostoczanin_XX_wieku_s. 14-142>.

daszek. Pomiędzy słupami drewniana balustrada. W połaci dachu dwie małe lukarny. Wnętrze posiada układ trójtaktowy w częściach skrajnych i dwutaktowy w pozostałej części, z centralną sienią pośrodku budynku. Dwór został wybudowany w latach 20. XVIII w. przez Zygmunta Bouffala lub jego syna Dobrogosta Kazimierza. Pamiątkę po królewskich wizytach Stanisława Augusta stanowi płyta żeliwna z inicjałami króla zdobiąca jeden z kominków. Na początku XX w. dwór nabyli Bilminowie. Przywrócili pierwotny wygląd obiektu zniekształcony przez jego przejściowego właściciela gen. Wsiewołoda Sytina, który przebudował go na wiejską daczę w stylu rosyjskim. Po II wojnie światowej zrujnowany dwór i majątek zajęto na potrzeby PGR. W latach 1960–1964 dwór z inicjatywy W. Paszkowskiego i przy współpracy jego faktycznej właścicielki Wiktorii Bilmin został poddany renowacji²⁵¹.

Z kolei pałac w Pawłowiczach jest w tej części kraju jednym z nielicznych obiektów pochodzących z początku XVII w. To kamienno-ceglany, tynkowany budynek:

Wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta, dwukondygnacyjny, nakryty wysokim dachem czterospadowym. Parter boniowany z wejściem na osi środkowej i sześciokwaterowymi oknami rozmieszczonymi symetrycznie po obu stronach. Kondygnacje wydziela prosty gzyms kordonowy. Piętro reprezentacyjne, z dużymi oknami i porte-fenêtre na osi środkowej ujętym balkonem, powyżej którego znajduje się trójkątny fronton obwiedziony gzymsem z akantowymi kroksztynami i półkoliстым oknem w polu. Okna i drzwi w ozdobnych profilowanych obramieniach. Elewacje zwieńczone są fryzem z motywem rozet i tryglifów i wydatnym, profilowanym gzymsem wspartym na kroksztynach. Układ wnętrza dwutaktowy, na osiach skrajnych – trzytaktowy. Obiekt powstał w 1610 r. za sprawą Pawła Wołłowicza. W wieku XVIII otrzymał klasycystyczny wygląd. Okres II wojny światowej i pierwsza powojenna dekada przyczyniły się do dewastacji obiektu. Dopiero

²⁵¹ Treść cytowanego opisu obiektu w: G. Ryżewski, *Dwór. Łosośna Mała*, OT NID w Białymstoku, 26.11.2015. Access online [19.08.2021]: <<https://zabytek.pl/lososna-mala-dwor>>; szerzej: idem, „Zabytkowe siedziby szlacheckie Sokólszczyzny – historia i stan obecny” [w:] *Drobna szlachta dawniej i dziś*, red. I. Kotowicz-Borowy, Ciechanów: Muzeum Szlachty Mazowieckiej, 2009, s. 119–121.

*w latach 60. XX w. pod okiem W. Paszkowskiego obiekt odbudowano i nadano mu obecny, bardziej renesansowy wygląd*²⁵².

Jednym z najważniejszych pól aktywności konserwatorskiej Paszkowskiego była troska o ocalenie dla przyszłych pokoleń dziedzictwa architektury sakralnej Białostocczyzny. Dobrym przykładem obiektu, którego stan zachowania i potrzeby zabezpieczenia konserwatorskiego stale monitorował, był różanostocki kościół. Jak stwierdza Aneta Kułak:

*Obiekt ten stanowi doskonały przykład klasycznego baroku, wzorowano go na grodzieńskim kościele jezuitów. Zbudowany w latach 1759–1783 na miejscu XVII-wiecznego drewnianego kościoła dominikanów jako sanktuarium Matki Bożej Różanostockiej. Konsekrowany w 1785 r., wyposażony w latach 80. XVIII w. m.in. w zespół obrazów ołtarzowych autorstwa Antoniego Gruszeckiego. Od 1811 r. był kościołem parafialnym. W 1846 r. zamknięto klasztor dominikanów, a kościół przeszedł w ręce księży diecezjalnych. W latach 1866–1915 zamieniony na cerkiew prawosławną (po 1901 r. dobudowano zwieńczenia wież i przekształcono szczyt). Od 1918 r. ponownie rzymskokatolicki. To dwuwieżowa, trójnawowa bazylika z transeptem, prezbiterium ma zakończone płytką absydą. Po obu stronach prezbiterium znajdują się parterowe zakrystie. Wieże ma różnej wysokości, zachodnia jest niższa, jej ostatnia kondygnacja ujęta spływami wolutowymi. Nawa główna i transept kryte są dachami dwuspadowymi, nawy boczne i zakrystie pulpitowymi, wieże – namiotowymi. Elewacje podzielone są pilastrami (pojedynczymi, parzystymi i zdwojonymi) w małym porządku, o głowicach tokańskich i z niewielkimi uszakami. Belkowania gierowane, na elewacjach bocznych z włączonymi w nie głowicami pilastrów, na transepcie przerwane. Między wieżami szczyt ujęty wolutami. Otwory okienne są prostokątne, zamknięte półkoliście i odcinkowo. Wnętrze przekryte sklepieniem krzyżowym z lunetami, na gurtach. Na skrzyżowaniu naw znajduje się pozorna kopuła*²⁵³.

²⁵² Treść cytowanego opisu obiektu w: idem, *Pałac. Pawłowicze*, OT NID w Białymstoku, 28.08.2014. Access online [19.08.2021]: <<https://zabytek.pl/pawlowicze-palac>>; szerzej: idem, „Zabytkowe siedziby szlacheckie Sokólszczyzny...”, s. 115–117.

²⁵³ Treść cytowanego opisu obiektu w: A. Kułak, *Kościół dominikański pw. Ofiarowania Najświętszej Maryi Panny. Różanystok*, OT NID w Białymstoku, 4.07.2014. Access online [19.08.2021]: <<https://zabytek.pl/rozanystok-kosciol>>.

Innym przykładem obiektu sakralnego z Białostoczczyzny (konkretnie powiatu sokólskiego), pozostającym w kręgu zainteresowań konserwatorskich Paszkowskiego, był kościół w Siderce. Tak świątynię tę od strony architektonicznej i historycznej charakteryzuje Grzegorz Ryżewski:

Obiekt orientowany, w stylu klasycystycznym, powstał na planie prostokąta z węższym prezbiterium zamkniętym półkolistą absydą. Murowany z cegły, częściowo tynkowany, posadowiony na fundamencie kamienno-ceglanym. Przykryty dachem dwuspadowym nad korpusem głównym, i wielospadowym nad prezbiterium i absydą. Elewacja frontowa trzykondygnacyjowa, na osi środkowej wejście główne, ponad nim szczyt. Nad kruchtą kwadratowa wieża nakryta czterosпадowym dachem. Po obu stronach wejścia otwarte kruchty, wsparte na narożnych filarach, prowadzące do bocznych wejść kościoła. Elewacje boczne czteroosiowe, rozczłonkowane toskańskimi pilastrami z dekoracyjnymi płycznymi wypełnionymi tłuczonym kamieniem. Otwory okienne o wykroju koła i półkola ze stiukowymi festonami. Ołtarze w stylu empire. Obiekt został wybudowany w 1825 r. jako cerkiew unicka pw. Przemienienia Pańskiego przez właściciela tutejszych dóbr Ignacego Zawistowskiego. Po kasacie w 1839 r. unii, mimo wieloletniego oporu parafian władze carskie ostatecznie w 1850 r. przekształciły świątynię w cerkiew prawosławną. Wówczas hełm wieży kościelnej zastąpiono baniastą kopułą. Wieża ta została zniszczona podczas I wojny światowej a po 1918 r. odbudowana, jednak nie w pełnej wysokości. W 1920 r. świątynia przeszła w ręce katolików. W 1946 r. abp Romuald Jałbrzykowski utworzył tu samodzielną parafię pw. Opatrzności Bożej. Po wojnie zmieniono konstrukcję dachu i pokrycie dachowe, odnowiono elewacje oraz wnętrze²⁵⁴.

Nie wszystkie inicjowane przez Paszkowskiego działania mające na celu ochronę zabytków kończyły się pomyślnie. Niekiedy głos wojewódzkiego konserwatora zabytków niewiele znaczył nawet w zderzeniu z lokalnymi instytucjami komunistycznego państwa. Tak było w przypadku sąsiadującego

²⁵⁴ Treść cytowanego opisu obiektu w: G. Ryżewski, *Cerkiew unicka, ob. kościół kat. pw. Opatrzności Bożej. Siderka*, OT NID w Białymstoku, 11.09.2014. Access online [19.08.2021]: <<https://zabytek.pl/siderka-cerkiew-unicka>>; por. A. Czapska, „Nieistniejący dwór w Siderce”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 1999, z. 5, s. 198–200. Access online [19.08.2021]: <„BKWP” 5, 199, s. 195–200>.

z kościołem w Siderce modrzewiowego dworu Zawistowskich, który decyzją towarzyszy z urzędów gminnego w Sidrze i powiatowego w Sokółce został w 1956 r. rozebrany. Dzięki prezentowanej tu dokumentacji fotograficznej i inwentaryzacyjnej wykonanej przez Władysława Paszkowskiego i późniejszym ustaleniom Anny Czapskiej wiemy, jak wyglądał wyburzony obiekt.

Budynek dworu miał kształt wydłużonego prostokąta o wymiarach 14,5 × 34 m, o elewacjach frontowej i ogrodowej 11-osiowych oraz bocznych 3-osiowych. Był to obiekt drewniany, modrzewiowy, na podmurówce, w późniejszym czasie otynkowany z czterokolumnowym gankiem tworzącym środkowy akcent budynku. Dwór był parterowy, tylko część środkowa z gankiem tworzyła mały ryzalit i posiadała piętro. Dwa tarasy od frontu i od ogrodu były murowane. Na osi budynku od frontu znajdował się czterokolumnowy portyk w porządku tokańskim, który podtrzymywał taras na I piętrze. Część kuchenna dworu miała podpiwniczenie ze schodami w bocznej sieni przy kuchni oraz schodami na strych. W narożnikach budynek miał płaskie pilastry, był otynkowany. Gzyms główny był drewniany, profilowany, również otynkowany. Drewniany, czterospadowy dach ciesielskiej konstrukcji pokryty był wiórkiem (typ pokrycia często spotykany na tych ziemiach). W części środkowej, nad gankiem, znajdowała się 3-osiowa facjata, zwieńczona trójkątnym tympanonem. Prostokątne okna i drzwi, zarówno w facjacie na I piętrze, jak i na parterze posiadały opaski wyrobione w tynku oraz podokienniki wsparte na konsolkach. Pośrodku budynku był hol z klatką schodową prowadzącą do holu górnego i dwóch pokoi²⁵⁵.

W pracy konserwatorskiej Paszkowski mierzył się też z sytuacjami, kiedy cenny architektonicznie i historycznie obiekt uległ w czasie wojny tak daleko idącemu zniszczeniu, że nie było szans nie tylko na jego rekonstrukcję, lecz także nawet na przekształcenie w trwałą ruinę. Dotyczyło to zwłaszcza obiektów sakralnych o XIX-wiecznej metryce, na których odbudowę władza ludowa nie zawsze była gotowa wyasygnować niezbędne środki. Tak było w przypadku kościoła pw. Przemienienia Pańskiego w Sokolanach, który po 1945 r. poddano

²⁵⁵ A-WUOZ-B. Siderka – dwór. Inwentaryzacja, oprac. S. Bukowski, Białystok 1955, nr inw. 899; A. Czapska, „Nieistniejący dwór...”, s. 195–198.

rozbiórce²⁵⁶. Jego odpowiednik pod względem skali zniszczeń, jakim był neogotycki kościół pw. św. Antoniego w Jałówce, miał więcej „szczęścia”, gdyż zdołano zabezpieczyć go jako trwałą ruinę i dzięki temu przetrwał, choć okaleczony, do czasów współczesnych jako „widomy znak” działania wojennej (i wczesnopowojennej) barbarii, której po 1939 r. doświadczyła Białostoczczyzna.

Po 1827 r. w Sokolanach powstała murowana klasycystyczna świątynia na rzucie prostokątnym, o płaskiej fasadzie z trójkątnym szczytem.

Kościół wieńczyły dwa żelazne krzyże – jeden na szczycie frontonu, drugi na kopule-sygnaturce. Budowla zaopatrzona była w 11 okien, do jej wnętrza prowadziło dwoje drzwi, oprócz wejścia głównego, mniejsze drzwi wiodły do zakrystii. W murowanym, dwukondygnacyjnym ołtarzu głównym znajdował się wizerunek Matki Boskiej Ostrobramskiej, nad nim zaś obraz ukazujący tytuł kościoła – Przemienienie Pańskie. Ołtarz pokryty był niebiesko-żółtą malaturą imitującą marmur, kapitele kolumn i pilastry pozłożono. Cyboryum perlowo malowane ustawiono na murowanej mensie, w której na dębowym blacie umieszczono portatyl. Jeden z ołtarzy bocznych poświęcono św. Kazimierzowi i to wizerunek świętego królewicza malowany na płótnie stanowił jego centrum. Drugi ołtarz zdobiły dwa obrazy – większy, św. Michała i mniejszy, św. Antoniego²⁵⁷.

Dzięki staraniom księży Tadeusza Makarewicza i Antoniego Walentynowicza świątynię w latach 1908–1911 rozbudowano, dodając prezbiterium, dwie zakrystie i wieżę. Po ataku hitlerowskich Niemiec na stalinowską Rosję 23 czerwca 1941 r. kościół został uszkodzony przez pocisk artyleryjski. Dzieła zniszczenia świątyni Niemcy dopełnili 24 lipca 1944 r., wysadzając wieżę oraz jej część nawową²⁵⁸.

²⁵⁶ A. Kułak, „Dzieje sokołańskich kościołów od 1617 do 1996” [w:] *Parafia w Sokolanach 1618–2018*, red. A. Szot, Białystok 2018, s. 45–54. Access online [19.08.2021]: <https://www.academia.edu/Parafia_w_Sokolanach>.

²⁵⁷ A. Kułak, G. Ryzewski, W.F. Wilczewski, „Kroniki kościołów parafialnych dekanatu sokólskiego z lat 1849–1851”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2008, z. 14, s. 86–87. Access online [19.08.2021]: <„BKWP” 14, 2008, s. 81–141>.

²⁵⁸ Patrz: *Parafia Przemienienia Pańskiego w Sokolanach*. Access online [19.08.2021]: <https://www.wikiwand/Parafia_Przemienienia>.

5.2. Fotografie dokumentujące powojenny stan obiektów, ich odbudowę i efekty

5.2.1. Łosośna Mała. Dworek Bouffałów/Bilminów

Fotografia 258. Widok na fasadę frontową (wschodnią) z usytuowanym centralnie gankiem z czterema słupami podtrzymującymi półowalny szczyt zwieńczony wieżyczką. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 259. Widok na werandę przylegającą do elewacji północnej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 260. Widok z bliskiej perspektywy na poprzedzony schodami ganek z czterema słupami podtrzymującymi półowalny szczyt zwieńczony wieżyczką widokową. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 261. Obraz postępujących zniszczeń fasady frontowej i elewacji północnej dworku. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.

Data wykonania: 1959. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 262. Obraz zniszczeń fasady ogrodowej (zachodniej) dworku. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1957. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 263. Widok fasady frontowej dworku w trakcie rekonstrukcji. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1960. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 264. Widok na zniszczony kominek w dworskim salonie. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1959. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 265. Widok drzwi wejściowych do dworku. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 266. Widok na zniszczone wnętrza dworskie. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1959. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 267. Widok dworku w trakcie rekonstrukcji. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1960. Oryginał w: WUOZwB*

5.2.2. Pawłowicze. Pałac Wołłowiczów

Fotografia 268. Widok na zniszczoną pałacową fasadę ogrodową (zachodnią). Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 269. Widok na zniszczoną pałacową fasadę frontową (wschodnią) i elewację boczną (północną). Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 270. Obraz zniszczeń wewnątrz pałacowych. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 271. Obraz zniszczeń dachu i wnętrz pałacowych. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 272. Widok w zniszczonej fasadzie frontowej na otwory po drzwiach wejściowych oraz dwóch dużych oknach i porte-fenêtre na osi środkowej, powyżej których pozostałości trójkątnego frontonu obwiedzionego gzymsem z półkolistym oknem w polu. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1947. Oryginał w: WUOZwB

5.2.3. Różanystok. Bazylika Mniejsza pw. Ofiarowania
NMP i zabudowania klasztorne (poddominikańskie)

*Fotografia 273. Widok na elewację boczną (zachodnią) kościoła pw. Ofiarowania NMP.
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1969. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 274. Widok na wieżę wschodnią od strony elewacji
bocznej kościoła pw. Ofiarowania NMP. Autor zdjęcia: Władysław
Paszkowski. Data wykonania: 1969. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 275. Widok na nawę główną i ołtarze boczne na filarach – na pierwszym z nich obraz Najświętszego Serca Jezusowego. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1969. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 276. Widok na ołtarz główny w prezbiterium. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1969. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 277. Widok na ołtarz boczny z Cudownym Obrazem
Matki Bożej Różanostockiej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.*

Data wykonania: 1969. Oryginał w: WUOZwB

5.2.4. Siderka. Kościół pw. Opatrzności Bożej

*Fotografia 278. Widok od południowego zachodu na fasadę frontową i elewację boczną.
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 279. Widok na elewację boczną (północną) i prezbiterium. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 280. Widok od południowego zachodu na fasadę frontową i elewację boczną.
Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1952. Oryginał w: WUOZwB

5.2.5. Siderka. Dwór Zawistowskich

*Fotografia 281. Obraz zniszczeń pałacowej fasady frontowej. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB*

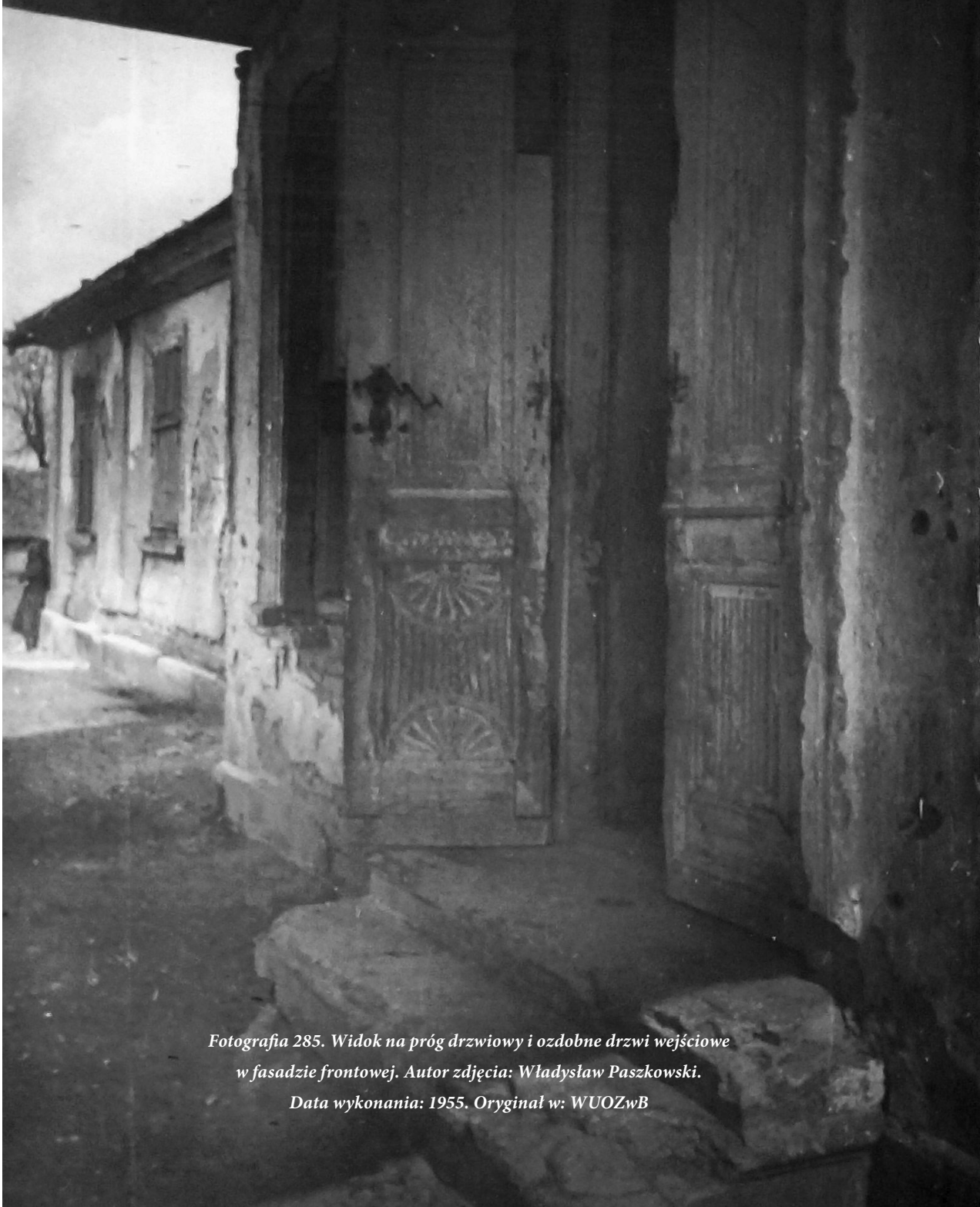
*Fotografia 282. Widok na pałacową fasadę ogrodową i boczną. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB*

*Fotografia 283. Widok na pałacową fasadę ogrodową. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB*

Fotografia 284. Widok w bliskim planie na pałacową fasadę ogrodową. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 285. Widok na próg drzwiowy i ozdobne drzwi wejściowe
w fasadzie frontowej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski.*

Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 286. Widok na ozdobne drzwi wejściowe w fasadzie frontowej. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB

5.2.6. Sokolany. Kościół pw. Przemienienia Pańskiego

Fotografia 287. Obraz zniszczeń wnętrza świątyni. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB

Fotografia 288. Obraz zniszczeń wnętrza świątyni. Autor zdjęcia: Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB

*Fotografia 289. Obraz zniszczeń zewnętrznych świątyni. Autor zdjęcia:
Władysław Paszkowski. Data wykonania: 1955. Oryginał w: WUOZwB*

ZAKOŃCZENIE

Zespół autorski, przygotowując biografię zawodową Władysława Paszkowskiego, postawił przed sobą zadanie poszerzenia dotychczasowego stanu wiedzy na temat jego aktywności na niwie konserwatorskiej. Uczynił to w zakresie, jaki umożliwiły dostępne materiały źródłowe i tylko w odniesieniu do Białostocczyzny. Wydaje się jednak, że nawet przy tych ograniczeniach osiągnięty efekt uznać można za zadowalający.

Ta publikacja jest wartością dodaną historiografii regionalnej nie tylko dlatego, że stanowi pewien postęp w procesie odkrywania tej tak zasłużonej dla Podlasia postaci, lecz także dlatego, iż szeroko otworzyła się na ten niedoceniany rodzaj źródeł, jakim wciąż pozostają fotografie. W tym kontekście zadaniem zespołu autorskiego bynajmniej nie było opisywanie fotografii, lecz raczej – przez ich dobór – umożliwienie im samym, by do czytelnika „przemówiły” lub aby odbiorca sam zaczął je „czytać”, a nie tylko przeglądać.

Doskonałymi przykładami wymowności fotografii są pierwsza i ostatnia spośród zamieszczonych w niniejszej publikacji. Pierwsza uzewnętrznia najważniejszą z cech Paszkowskiego, czyli postawę daleką od eksponowania siebie, a programowo stawiającą w centrum uwagi ratowane zabytki (tu zespół poklasztorny w Wigrach). Zauważmy, że to nie jest jego zdjęcie na tle zabytku, lecz raczej Paszkowskiego przy zabytku, którego ratowaniu poświęcił wiele lat zawodowej aktywności. Jakże dużo nawet jedna fotografia może powiedzieć o człowieku. Ostatnie zdjęcie zawiera z kolei podwójną warstwę informacyjną. Pierwsza z nich odnosi się do zakresu zniszczeń (okaleczenia) świątyni (w Sokolanach), a druga – przez postać klęczącą przed tymi ruinami kobiety – ukazuje skalę okaleczenia ludzi, których wojna na koniec pozbawiła nawet miejsca, gdzie w bliskości *sacrum* mogliby szukać pocieszenia.

Warto, by interesujący się historią, a zwłaszcza zawodowi historycy, nauczyli się odczytywać dokumentację fotograficzną. Sięganie po to źródło w sposób naturalny wzmacnia u badaczy empatię, a tym samym poszerza

i pogłębia możliwości poznawania przeszłości. Dzięki zdjęciom będziemy w stanie uzupełnić dostępne w materiałach urzędowych czy w egodokumentach lub intymistycie suche fakty źródłowe o istotne niuanse. Zdaniem zespołu autorskiego są one ważne, gdyż pozwalają nakreślić bardziej zobiektywizowany obraz przeszłości, także w tym wymiarze indywidualnym (biograficznym).

Następnym krokiem w kreśleniu biografii Paszkowskiego, w poznawaniu jego aktywności zawodowej powinno być ukazanie jego zaangażowania w ratowanie zabytków Łomżyńskiego i Suwalszczyzny. Z analizy zawartości pozostawionego przezeń archiwum fotograficznego wynika, że jest to jak najbardziej możliwe. Warto pokazać, ile wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków zawdzięczają nie tylko takie obiekty, jak łomżyńska katedra, pałac w Dowszpudzie czy zespół poklasztorny w Wigrach, lecz także mniej znane, ale nie mniej cenne zabytki.

Mając na względzie, że Władysław Paszkowski z przyczyn zasadniczych był niechętny władzy ludowej, a przy tym pryncypialny w realizacji swojego zawodowego powołania, i że nieraz prowadziło go to do konfrontacji z lokalną władzą planującą „wytyczać ulice” przez pałacowe dziedzińce, to nie możemy wykluczyć, że był inwigilowany przez organy bezpieczeństwa. Podobnie jak nie powinno się wykluczać, iż funkcjonariusze tych organów przyczynili się do jego nagłej degradacji ze stanowiska głównego konserwatora zabytków w województwie białostockim. W związku z tym przed zespołem autorskim, który przygotował niniejszą publikację, staje kolejne wyzwanie w postaci kwerendy w archiwum oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku. Nie mniej istotna będzie też dalsza kwerenda w zasobie archiwalnym Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku

- Akta osobowe Władysława Paszkowskiego (1945–1972)
- Archiwum fotograficzne Władysława Paszkowskiego (1945–1982)
- Filipczuk Zenon, *Problemy konserwatorsko-techniczne przy odbudowie obiektu poklasztornego w Supraślu* (mps), Białystok 1957, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 974
- Glinka Jan, *Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego Białegostoku* (mps), Warszawa 1953, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 211
- Karta ewidencyjna. Kleszczele. Dzwonnica cerkiewna p.w. św. Mikołaja, oprac. M. Korneci, Kraków 1978, w zbiorach WUOZ w Białymstoku
- Paszkowski Władysław, Bęćkowo – pomiary inwentaryzacyjne dworu wykonane wspólnie z arch. Stefanem Winiarskim, 1956 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1377–1379
- Paszkowski Władysław, *Choroszcz, woj. białostockie. Pałac Branickich. Dokumentacja konserwatorska z prac budowlano-konserwatorskich prowadzonych w latach 1961–1973*, mps, Białystok 1973, ss. 15, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 3141
- Paszkowski Władysław, *Dowspuda. Pałac Paca, woj. suwalskie. Dokumentacja konserwatorska z prac remontowo-konserwatorskich prowadzonych w latach 1977–1979*, mps, Białystok 1980, ss. 13, w zbiorach WUOZ Delegatury w Suwałkach, nr inw. 597
- Paszkowski Władysław, Inwentaryzacja alumnatu w Tykocinie, 1949 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1022
- Paszkowski Władysław, Inwentaryzacja i projekt zabezpieczenia ruin cerkwi pobazylińskiej w Supraślu, 1946 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1966
- Paszkowski Władysław, Inwentaryzacja kościoła i klasztoru pofranciszkańskiego w Drohiczyń, 1947 i 1949 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1511
- Paszkowski Władysław, Inwentaryzacja kościoła parafialnego w Choroszczy, 1945 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 469
- Paszkowski Władysław, Inwentaryzacja lamusa w Kalinówce Kościelnej, brak daty (1954 lub 1955 r.), w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 602
- Paszkowski Władysław, Inwentaryzacja pomiarowa kościoła w Mielniku, 1953 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 665

- Paszkowski Władysław, Plan parteru pałacu w Pawłowiczach, 1955 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1550
- Paszkowski Władysław, Pomiar inwentaryzacyjny pałacu Opatów w Supraślu, 1947 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 943
- Paszkowski Władysław, Projekt odbudowy pałacu Opatów w Supraślu, 1949 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 946
- Paszkowski Władysław, Projekt rekonstrukcji kościoła w Mielniku, 1956 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1541–1542
- Paszkowski Władysław, Projekt techniczny częściowej rekonstrukcji lamusa w Kalinówce Kościelnej, 1955 r., nr inw. 603
- Paszkowski Władysław, Rekonstrukcja królewskiego zamku bastionowego w Tykocinie, 1976 r., w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 2039
- Paszkowski Władysław, *Tykocin, woj. białostockie. Synagoga. Dokumentacja konserwatorska z prac budowlano-konserwatorskich prowadzonych w latach po 1961–1977*, mps, Białystok 1977, ss. 15, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 3708
- Paszkowski Władysław, *Wigry, woj. suwalskie. Zespół pokamedulski, dokumentacja konserwatorska z prac budowlano-konserwatorskich prowadzonych w latach 1976–1978*, mps, Białystok 1978, ss. 11, w zbiorach WUOZ Delegatura w Suwałkach, nr inw. 515
- Siderka – dwór. Inwentaryzacja, oprac. S. Bukowski, Białystok 1955, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 899

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Zespół Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego

- Muzea i ochrona zabytków, odbudowa pałacu Branickich, określenie zabytkowej części miasta Białegostoku... i inne: Sygn. 4/71/0/22/2408
- Personalne wykazy pracowników Wydziału Kultury i Sztuki, pisma o przyjęciu do pracy i inne: Sygn. 4/71/0/22/2338
- Projekt wstępny zabezpieczenia ruin na wzgórzu zamkowym, A. Czapska, Politechnika Warszawska: Sygn. 4/714/0/-/1/199/1981
- Sprawozdania kwartalne z działalności Wydziału Kultury i Sztuki za 1949 rok. Sprawozdania z działalności Wydziału za okres od momentu powstania do 31.XII.1945: Sygn. 4/71/0/22/2348
- Sprawozdanie miesięczne Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku za miesiąc czerwiec 1946: Sygn. 4/71/0/22/2346
- Sprawozdanie miesięczne Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku za miesiąc kwiecień 1949: Sygn. 4/71/0/22/2349
- Sprawozdania miesięczne z działalności Wydziału Kultury i Sztuki: Sygn. 4/71/0/22/2345
- Sprawozdania z robót konserwatorskich na terenie województwa białostockiego (1945–1949): Sygn. 4/71/0/22/2411
- Wydział Kultury i Sztuki. Zarządzenia i okólniki władz centralnych: Sygn. 4/71/0/22/2332

Zespół Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku

- Alumnat – plan sytuacyjno-wysokościowy: Sygn. 4/714/0/-/1/9/2004
- Arsenał Branickich – projekt wstępny adaptacji i rekonstrukcji, J. Brabander, Biuro Projektowe PKZ O/Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/139/1981

- Arsenał Branickich – rozeznanie konstrukcyjne, T. Wafflard, Biuro Projektowe PKZ O/Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/136/1981
- Badania architektoniczne na wzgórzu zamkowym w Sidrze w latach 1972–1973, A. Czap-ska, Politechnika Warszawska: Sygn. 4/714/0/-/1/195/1981
- Badania architektoniczne na wzgórzu zamkowym w Sidrze w 1971 roku, A. Czap-ska, Poli-technika Warszawska: Sygn. 4/714/0/-/1/196/1981
- Badania architektoniczne na wzgórzu zamkowym w Sidrze w 1974 roku, A. Czap-ska, Poli-technika Warszawska: Sygn. 4/714/0/-/1/197/1981
- Badania architektoniczne na wzgórzu zamkowym w Sidrze w 1975 roku, A. Czap-ska, Poli-technika Warszawska: Sygn. 4/714/0/-/1/194/1981
- Brama zespołu pobazylińskiego. Projekt wstępny adaptacji, Z. Filipczuk, Pracownia Pro-jektowa PKZ w Białymstoku: Sygn. 4/714/0/-/1/238/1981
- Cerkiew Bazylińska – inwentaryzacja, ruiny cerkwi bazylińskiej: Sygn. 4/714/0/-/1/11/2002
- Dojlidy, park pałacowy – dokumentacja ewidencyjna: Sygn. 4/714/0/-/1/18/2002
- Dwór – dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego: Sygn. 4/714/0/-/1/158/2002
- Dwór – projekt techniczno-roboczy: Sygn. 4/714/0/-/1/1/2004
- Dwór [w Łosośnej Małej] – dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego: Sygn. 4/714/0/-/1/158/2002
- Dwór [w Łosośnej Małej] – projekt techniczno-roboczy: Sygn. 4/714/0/-/1/1/2004
- Kaplica w pałacu Opatów, Projekt rekonstrukcji wnętrz i detale architektoniczne, oprac. I. Oborska, Biuro Projektowe PKZ O/Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/230/1981
- Kościół i klasztor PP Benedyktynek. Inwentaryzacja, Projekt wstępny więźby dachowej, H. Kosmólska, Biuro Projektowe PKZ O/Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/211/1981
- Kościół i klasztor PP Benedyktynek. Projekt techniczny zabezpieczenia zespołu, S. Brzo-zowski: Sygn. 4/714/0/-/1/215/1981
- Kościół i klasztor PP Benedyktynek. Projekt wstępny, H. Kosmólska, Biuro Projektowe PKZ O/Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/216/1981
- Nadzór nad budową Ratusza w Białymstoku: Sygn. 4/714/0/-/1/11/2004
- Pałac Hasbacha – detale wnętrz: Sygn. 4/714/0/-/1/21/2002
- Pałac Hasbacha – projekt techniczny elewacji: Sygn. 4/714/0/-/1/24/2002
- Pałac [w Pawłowiczach] – projekt techniczny oficyny prawej z 1959: Sygn. 4/714/0/-/1/8/2002
- Pałac [w Pawłowiczach]. Założenia projektowe odbudowy zespołu zabudowań zabytko-wych, J. Sidorek, Biuro Projektowe PKZ Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/129/1981
- Pałac [w Strabli] – orzeczenie mikologiczno-budowlane: Sygn. 4/714/0/-/1/44/2002
- Park Branickich – dokumentacja ewidencyjna: Sygn. 4/714/0/-/1/16/2002
- Park pałacowy [w Strabli] – dokumentacja ewidencyjna: Sygn. 4/714/0/-/1/14/2002
- Park zabytkowy [w Pawłowiczach] – ewidencja parku: Sygn. 4/714/0/-/1/28/2002
- Projekt bramy wjazdowej w Supraślu – obliczenia statyczne: Sygn. 4/714/0/-/1/15/2004
- Rewaloryzacja i adaptacja pałacu [w Strabli], t. 1: Projekt wnętrz: Sygn. 4/714/0/-/1/272/2002
- Rewaloryzacja i adaptacja pałacu [w Strabli], t. 2: Projekt wnętrz: Sygn. 4/714/0/-/1/273/2002
- Ruina cerkwi pobazylińskiej. Projekt techniczno-roboczy zabezpieczenia – J. Siedlecki, Pracownia Projektowa PKZ w Białymstoku: Sygn. 4/714/0/-/1/249/1981

- Ruina kościoła pobazylińskiego. Projekt wstępny zabezpieczenia – Z. Filipczuk, Pracownia Projektowa PKZ w Białymstoku: Sygn. 4/714/0/-/1/247/1981
- Ruina kościoła [w Mielniku] – warianty szczytu elewacji frontowej, J. Siedlecki, Pracownia Projektowa PKZ w Białymstoku: Sygn. 4/714/0/-/1/205/1981
- Sidra, zamek – wstępne badania terenowe, rysunki: Sygn. 4/714/0/-/1/10/2002
- Strabla, park dworski – szczegółowa inwentaryzacja roślinności: Sygn. 4/714/0/-/1/37/2002
- Synagoga. Inwentaryzacja konserwatorska – detale architektoniczne, M. Zbichorowski, Pracownia Projektowa PKZ w Białymstoku: Sygn. 4/714/0/-/1/221/1981
- Synagoga. Projekt techniczny adaptacji na Dom Kultury, Pracownia Projektowa PKZ w Białymstoku: Sygn. 4/714/0/-/1/220/1981
- Wieża przy zespole poklasztornym. Detale, J. Grudziński, Biuro Projektowe PKZ Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/123/1981
- Wieża przy zespole poklasztornym – projekt rekonstrukcji, J. Grudziński, Biuro Projektowe PKZ Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/124/1981
- Zamek [w Tykocinie]. Założenia techniczno-ekonomiczne – remont zieleni wokół zamku, L. Kluz, Pracownia Projektowa PKZ/O Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/74/1981
- Zbrojownia Branickich – projekt techniczny z kosztorysem: Sygn. 4/714/0/-/1/1/2002
- Zespół poklasztorny [w Siemiatyczach]. Ekspertyza konstrukcyjna stanu istniejącego zespołu budynków, T. Wafflard, Biuro Projektowe PKZ Warszawa: Sygn. 4/714/0/-/1/126/1981

Teki Glinki (mikrofilm)

- Fotografie głównej bramy pałacowej i grupy Herkulesa, autor: fot. J. Glinka (1937) i W. Paszkowski (1950?). Teki 236, fot. 33–39, 46–52
- Fotografie szczątków boniowania tyłmanowskiego i fresków na zewnętrznych ścianach pałacu, autor: W. Paszkowski (1951). Teki 149, fot. 1–5
- Plan inwentaryzacyjny Alumnatu czyli Domu Inwalidów Wojskowych w Tykocinie, odc. 1–3, autor: W. Paszkowski (1949). Teki 283, k. 1–3

Zespół Komitetu Wojewódzkiego Polskiej

Zjednoczonej Partii Robotniczej w Białymstoku

- Plany pracy i protokoły posiedzeń Komisji Kultury KW PZPR oraz materiały dotyczące działalności kulturalnej w województwie (1959–1964): Sygn. 4/1070/0/11/1393
- Skargi i zażalenia oraz korespondencja merytoryczna Wydziału Propagandy (1960–1963): Sygn. 4/1070/0/11/1354
- Wydział Propagandy. Protokoły z narad organizowanych przez Wydział Propagandy wraz z załącznikami (1959–1963): Sygn. 4/1070/0/11/1205

Zespół Najwyższej Izby Kontroli – Delegatury w Białymstoku

- Kontrola Wojewódzkiego Urzędu Konserwatorskiego w Białymstoku (8.09–19.11.1951).
Protokół pokontrolny: Sygn. 4/147/0/12/233

Zespół Prezydium Powiatowej Rady Narodowej
i Urząd Powiatowy w Siemiatyczach
Nadzór nad ochroną zabytków: Sygn. 4/417/0/4/677

ŹRÓDŁA PUBLIKOWANE

- Białkowski Waław, „Wspomnienia o pracy w województwie białostockim w latach 1944–1949”, *Rocznik Białostocki*, 1965, R. 5, s. 59–86.
- Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944–1956 : wybór dokumentów*, t. 1: *Sierpień 1944 – grudzień 1946*, cz. 2: *Styczeń–grudzień 1946*, oprac. Sławomir Iwaniuk, Białystok: BTH, 1998.
- Księga dziesięciolecia Państwowej Szkoły Technicznej imienia Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie: 1922–1932*, red. Michał Świdziński et al., Wilno: Zakłady Graficzne „Znicz”, 1932.
- Mikulicz Tomasz, „Jak to w Białymstoku z masonami było”, *Kurier Poranny. Obserwator*, 2009, nr 143, s. 24–25.
- Potemkowski Anatol, „Jadę na... Wschód! Białystok nieznany”, *Rzeczpospolita*, 7.08.1945, nr 211, s. 5.
- Wilk Henryk, „Łoża masońska”, *Gazeta Białostocka*, 1972, nr 84, s. 6.
- Wróbel Wiesław, „Historia klasztoru Sióstr Miłosierdzia w Białymstoku. Szarytki powróciły do miasta w 1923 r.”, *Kurier Poranny*, 19.12.2015.

OPRACOWANIA

Monografie książkowe

- Balul Marian, *Państwowa Szkoła Techniczna w Wilnie im. Marszałka Józefa Piłsudskiego*, Warszawa: Wydawnictwo „Arkady”, 1991.
- Barrett Terry, *Krytyka fotografii. Jak rozumieć obrazy*, przeł. Jakub Jedliński, Kraków: Universitas, 2014.
- Barthes Roland, *Światło obrazu. Uwagi o fotografii*, przeł. Jacek Trznadel, Warszawa: Aletheia, 2008.
- Białostoczanie XX wieku. Wielki plebiscyt „Gazety Wyborczej”, Radia Białystok i Telewizji Białystok*, red. Daniel Boćkowski, Jan Kwasowski, Białystok: Książnica Podlaska, 2000.
- Dąbrowicz Elżbieta, *Cenzura na gruzach. Szkice o literackich świadectwach życia w PRL-u*, Białystok: Alter Studio, 2017.
- Dobroński Adam, *Białystok – historia miasta*, Białystok: Zarząd Miasta Białegostoku, 1998.
- Dolistowska Małgorzata, *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, 2009.
- Dolistowska Małgorzata, Szczygieł-Rogowska Jolanta, Tomalska Joanna, *Białystok nie tylko kulturalny. Okres powojenny lata 1944–46*, Białystok: Instytut Wydawniczy Kreator, 2008.

- Foto-historia. Fotografia w przedstawianiu przeszłości*, red. Violetta Julkowska, Poznań: Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, 2012.
- Fotospoleczeństwo. Antologia tekstów z socjologii wizualnej*, red. Małgorzata Bogunia-Borowska, Piotr Sztompka, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2012.
- Górska Iwona, Kotyńska-Stetkiewicz Joanna, Kułak Aneta, Ryżewski Grzegorz, *Perły architektury województwa podlaskiego*, Bydgoszcz: Unigraf, 2009.
- Katalog zabytków sztuki. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 2: *Miasto Białystok*, red. Marcin Zgliński, Anna Oleńska, Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2015.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 4: *Powiat bielski*, red. Marcin Zgliński, Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2019.
- Kościół w Polsce. Odbudowane i wybudowane 1945–1965*, red. Marcin Bukowski et al., słowo wstępne Jan Zachwatowicz, Warszawa: Ars Christiana, 1966.
- Kozłowska-Świątkowska Elżbieta, Maroszek Józef, *Hasbachowie: z rodzinnego sztabu*, Białystok: Międzynarodowe Stowarzyszenie Białostoczan, 2011.
- Łopatecki Karol, Walczak Wojciech, *The history of Branicki Palace until 1809 the influence of "Versailles of Podlasie" on the development of Białystok*, Białystok: Institute for Research of European Cultural Heritage, 2015.
- Maroszek Józef, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta: z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2000.
- Mironowicz Antoni, *O początkach monasteru supraskiego i jego fundatorach*, Supraśl: Monaster Zwiastowania NMP, 2013.
- Mironowicz Antoni, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok: Dział Wydawnictw Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, 1991.
- Mironowicz Antoni, *Sobór Świętego Mikołaja w Białymstoku: [1846–1996] : w 150 rocznicę konsekracji*, Białystok: Bractwo Cerkiewne Św. Mikołaja, 1996.
- Mitchell William John Thomas, *Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation*, Chicago: The University of Chicago Press, 1994.
- Nieciecki Jan, *Pałac Gościnny w Białymstoku*, Białystok: Prezydent Miasta Białegostoku, 2006.
- Nieciecki Jan, *Polski Wersal*, Białystok: Wydawnictwo Łuk, 1998.
- Pasko Artur, *Kulisy władzy ludowej w województwie białostockim (1948–1956): organizacja, główne kierunki działania KW PZPR*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2002.
- Paszkowski Władysław, *Choroszcz*, Białystok 1966.
- Paszkowski Władysław, Lebedzińska Ludmiła, *Tykocin*, Białystok 1964.
- Pietkiewicz Krzysztof, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1995.
- Rouillé André, *Fotografia. Między dokumentem a sztuką współczesną*, przeł. Oskar He-demann, Kraków: Universitas, 2007.
- Sikora Sławomir, *Fotografia. Między dokumentem a symbolem*, Warszawa: Instytut Sztuki PAN & Wydawnictwo Świat Literacki, 2004.
- Sontag Susan, *O fotografii*, przeł. Sławomir Magala, Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1986.

- Soulages François, *Estetyka fotografii : strata i zysk*, przeł. Beata Mytych-Forajter, Wacław Forajter, Kraków: Universitas, 2007.
- Sztompka Piotr, *Socjologia wizualna. Fotografia jako metoda badawcza*, Warszawa: PWN, 2005.
- Welzer Harald, *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*, Hamburg: HIS Verlag, 2001.
- Wicher Sebastian, *Życie architektury. Życie i twórczość Stanisława Bukowskiego*, Białystok: Stowarzyszenie Architektów Polskich & Studio Wydawnicze Unikat, 2009.
- Zieliński Tadeusz, Jonkajtys-Luba Grażyna, Czerner Olgierd, *Romuald Gutt*, Warszawa: Arkady, 1968.

Artykuły monograficzne

- Barzycka-Paździor Agata, „Fotografia jako źródło historyczne : wybrane problemy”, *Historia : studia metodologiczne*, 2006, t. 36, s. 105–117.
- Boćkowski Daniel, „Rok 1944 na Białostocczyźnie”, *Studia Podlaskie*, 2005, t. 15, s. 107–126.
- Boehm Gottfried, „Die Wiederkehr der Bilder” [in:] idem (hrsg.), *Was ist ein Bild?*, München: Fink, 1994, s. 11–38.
- Brzostowski Stanisław, „Muzeum w Białymstoku”, *Muzealnictwo*, 1961, nr 10, s. 57–68.
- Chodorowski Michał, „Białostocka trasa W-Z – powstanie i następstwa w strukturze przestrzennej śródmieścia”, *Architecturae et Artibus*, 2014, nr 3, s. 27–37.
- Chodorowski Michał, „Obraz miasta Białegostoku po II wojnie światowej jako punkt wyjściowy do analizy przekształceń przestrzennych w okresie powojennym na podstawie «Inwentaryzacji stanu zagospodarowania miasta Białegostoku – 1948 r.»”, *Architecturae et Artibus*, 2012, nr 1, s. 5–17.
- Chodorowski Michał, „Początki współczesnego oblicza ul. Lipowej w Białymstoku”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2013, z. 19, s. 7–40.
- Chodorowski Michał, „Śródmieście Białegostoku w ogólnym planie urbanistycznym autorstwa I. F. Tłoczka i St. Zielińskiego – 1948 r.”, *Architecturae et Artibus*, 2013, nr 1, s. 5–18.
- Chodorowski Michał, „W poszukiwaniu nowego programu przestrzennego Białegostoku – nowe centrum”, *Architecturae et Artibus*, 2014, nr 3, s. 5–23.
- Czechoński Marian, „Zdjęcia fotograficzne w badaniach i ochronie dziedzictwa zabytkowego”, *Ochrona Zabytków*, 1982, nr 1–2, s. 100–102.
- Czapska Anna, „Architektoniczne zabytki miasta Wąsoszy oraz badania terenu dawnego zamku”, *Rocznik Białostocki*, 1972, R. 11, s. 283–303.
- Czapska Anna, „Badania architektoniczne na terenie dawnego województwa białostockiego w latach 1965–1985”, *Rocznik Białostocki*, 1993, R. 18, s. 423–432.
- Czapska Anna, „Badania architektoniczne w Różanymstoku i Sidrze”, *Białostocczyzna*, 1988, nr 3, s. 1–5.
- Czapska Anna, „Nieistniejący dwór w Siderce”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 1999, z. 5, s. 195–200.
- Czapska Anna, „Z badań na wzgórzu zamkowym w Sidrze”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki : Teoria i Historia*, 1979, t. 24, z. 2, s. 177–190.

- Drobnik Katarzyna, Szostak Bartosz, Królikowski Wojciech, „Metody inwentaryzacji obiektów znajdujących się w stanie ruiny”, *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, 2018, nr 6, s. 73–86.
- Ferenc Tomasz, „Wstęp” [w:] *Odwaga patrzenia : eseje o fotografii*, red. Tomasz Ferenc, Łódź: Fundacja Edukacji Wizualnej, 2006.
- Hamann Christoph, „Indeks, ikona i symbol : o stosunku fotografii, historii (czasu) i pamięci”, przeł. Elżbieta Kaźmierska, *Kultura i Społeczeństwo*, 2011, nr 4, s. 107–127.
- Hass Ludwik, „Wolnomularstwo w Białymstoku w XVIII i w pierwszych dziesięcioleciach XIX w.” [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, red. Henryk Majewski, Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe, 1985, s. 93–111.
- Hessler Martina, „Bilder zwischen Kunst und Wissenschaft: Neue Herausforderungen für die Wissenschaft”, *Geschichte und Gesellschaft*, 2005, nr 2, s. 266–292.
- Hościłowicz Janina, „Paweł Pawluczuk – artysta rzeźbiarz, konserwator (1912–1987)”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2005, z. 11, s. 256–262.
- Hościłowicz Janina, „Władysław Paszkowski (1905–1982)”, *Rocznik Białostocki*, 1991, R. 16, s. 612–616.
- Hościłowicz Janina, „Władysław Paszkowski – architekt, konserwator (1905–1982)”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2004, z. 10, s. 287–309.
- Jakutović Sabina, „Problem wartości fotografii jako dokumentu”, *Sensus Historiae : studia interdyscyplinarne*, 2019, nr 2, s. 11–39. Access online [12.08.2021]: <<https://bit.ly/39Hhs6V>>.
- Kacperczyk Maciej, „Założenie pałacowo-ogrodowe Branickich w Białymstoku w XIX i XX w. – przemiany, zniszczenia, praktyka konserwatorska” [w:] *Zeszyty dziedzictwa kulturowego*, t. 1: *Białystok i Podlasie*, red. Karol Łopatecki, Wojciech Walczak, Białystok 2007, s. 81–116.
- Kania Agnieszka, „Rola Jana Bułhaka w rozwoju polskiej fotografii. Działalność naukowa na Uniwersytecie Stefana Batorego oraz publicystyczna na łamach «Fotografa Polskiego»”, *Pisma Humanistyczne*, 2015, nr 13, s. 115–131.
- Karwowska Halina, „Dwa XVIII-wieczne pawilony w ogrodzeniu dziedzica wstępnego Pałacu Branickich”, *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne*, 2007, nr 3, s. 63–78.
- Kochanowski Wacław, Lebedzińska Ludmiła, Paszkowski Władysław, „Osiągnięcia Polski Ludowej w zakresie ochrony zabytków na Białostocczyźnie”, *Rocznik Białostocki*, 1965, t. 5, s. 281–306.
- Kochanowski Wacław, Paszkowski Władysław, „Prace konserwatorskie. Województwo białostockie (1952–1956)”, *Ochrona Zabytków*, 1956, nr 4, s. 257–261.
- Kulak Aneta, „Dzieje sokolańskich kościołów od 1617 do 1996” [w:] *Parafia w Sokolanach 1618–2018*, red. Adam Szot, Białystok 2018, s. 45–54.
- Kulak Aneta, Ryżewski Grzegorz, Wilczewski Waldemar Franciszek, „Kroniki kościołów parafialnych dekanatu sokólskiego z lat 1849–1851”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2008, z. 14, s. 81–141.
- Kurz Iwona, „Obraz ruin – obraz świata w ruinach. O tym, co mogą znaczyć gruzowiska” [w:] *Polska fotografia dokumentalna na skrzyżowaniu dyskursów. Materiały z sesji zorganizowanej w dniu 2 IV 2005 z okazji wystawy Leonarda Sempolińskiego*, red. Małgorzata Jurkiewicz, Warszawa: Zachęta Narodowa Galeria Sztuki, 2006, s. 39–45.
- Lewicki Jakub, „Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego”, *Ochrona Zabytków*, 1999, nr 4, s. 375–390.

- Łopatecki Karol, „Dzieje pojęcia «Polski Wersal», czyli językowy obraz świata”, *Biuletyn Historii Sztuki*, 2018, nr 2, s. 371–389. Access online [22.09.2021]: <<https://bit.ly/3hYwvNP>>.
- Łopatecki Karol, „Sprzedaż dóbr białostockich przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego”, *Studia Podlaskie*, 2015, t. 23, s. 75–99. Access online [22.09.2021]: <<https://bit.ly/2W4XaAY>>.
- Łopatecki Karol, „Stan badań nad oceną wiarygodności grafik autorstwa Erika Dahlbergha” [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 9, red. Wojciech Walczak, Karol Łopatecki, Białystok: IBNDKE, 2017.
- Łotysz Andrzej, Górski Wacław, „Monografia fotograficzna : kompleksowa inwentaryzacja fotograficzna obiektu lub zespołu zabytkowego”, *Ochrona Zabytków*, 1973, nr 2, s. 89–107.
- Maroszek Józef, „Straty dziedzictwa kulturalnego klasztoru O.O. Bazylianów w Supraślu w latach 1794–1915”, *Białostocczyzna*, 1994, nr 2, s. 34–55.
- Mazur Adam, „Siła spojrzenia nowych dokumentalistów” [w:] *Odwaga patrzenia : eseje o fotografii*, red. Tomasz Ferenc, Łódź: Fundacja Edukacji Wizualnej, 2006, s. 299–311. Access online [12.08.2021]: <<https://bit.ly/3o4sgEa>>.
- Mitchell William John Thomas, „The Pictorial Turn”, *ArtForum*, 1992, no. 5, p. 89–94.
- Moćko Andrzej, „Odbudowa Biblioteki Miejskiej w Białymstoku po II wojnie światowej”, *Bibliotekarz Podlaski*, 2001, nr 3, s. 48–56.
- Nieciecki Jan, „Historia Ogrodu Dolnego przy pałacu w Białymstoku w czasach Jana Klemensa i Izabeli Branickich, Część 1”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2019, z. 25, s. 51–78.
- Nieciecki Jan, „Kilka uwag do rekonstrukcji przeddziedzińca rezydencji Branickich w Białymstoku”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2007, z. 13, s. 147–158.
- Nieciecki Jan, „Pałacyk Gościnny w Białymstoku – propozycja wystroju wnętrz i zagospodarowania otoczenia”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2000, z. 6, s. 83–109.
- Nieciecki Jan, „Rewaloryzacja Ogrodu Dolnego w Ogrodzie Branickich w Białymstoku : propozycja zakresu i rodzaju prac”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2014, z. 20, s. 7–118.
- Oleksicki Antoni, „Archiwum fotograficzne Władysława Paszkowskiego”, *Ochrona Zabytków*, 2018, nr 1, s. 127–166.
- Oleksicki Antoni, „Meandry organizacyjne służb konserwatorskich w Polsce po 1918 r.”, *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, 2016, nr 1, s. 93–106.
- Oleksicki Antoni, „Ogród Branickich w Białymstoku. Praktyka konserwatorska lat powojennych”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego*, 1998, z. 4, s. 49–56.
- Paszkowski Władysław, „Pałac Branickich w Białymstoku”, *Ochrona Zabytków*, 1949, nr 1, s. 60–61.
- Paszkowski Władysław, „Problemy konserwatorskie pałacu w Dowspuździe”, *Rocznik Białostocki*, 1976, t. 13, s. 439–449.
- Paszkowski Władysław, „Roboty konserwatorskie w katedrze łomżyńskiej”, *Ochrona Zabytków*, 1957, nr 3, s. 172–181.
- Paszkowski Władysław, „Wątki gotyckie pałacu Branickich w Białymstoku”, *Ochrona Zabytków*, 1952, nr 4, s. 287.

- Paszkowski Władysław, „Województwo białostockie”, *Ochrona Zabytków*, 1952, nr 4, s. 278–281.
- Ryżewski Grzegorz, „Zabytkowe siedziby szlacheckie Sokólszczyzny – historia i stan obecny” [w:] *Drobna szlachta dawniej i dziś*, red. Irena Kotowicz-Borowy, Ciechanów: Muzeum Szlachty Mazowieckiej, 2009.
- Skalimowski Andrzej, „Centrum Białegostoku w latach 1949–1956. Szkic do powojennego portretu miasta”, *Dzieje Najnowsze*, 2012, R. 44, z. 4, s. 21–36.
- Stadnicki Jerzy, „Architekt Stanisław Bukowski (1904–1979) – człowiek kultury (wspomnienie pośmiertne)”, *Ochrona Zabytków*, 1982, nr 1–2, s. 114–115.
- Wicher Sebastian, „Alumnat wojskowy w Tykocinie”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2003, z. 8–9, s. 7–47.
- Wicher Sebastian, „Twórczość architektoniczna Stanisława Bukowskiego na tle epok”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2004, z. 10, s. 189–250.
- Wróbel Wiesław, „Ile łoży masońskiej w «łoży masońskiej»? Uzupełnienia do historii budynku przy ul. Kilińskiego 16 – siedziby Książnicy Podlaskiej”, *Bibliotekarz Podlaski*, 2013, nr 2, s. 127–144.
- Wróbel Wiesław, „Nie tylko «łoża masońska»... O dziejach domu przy ul. Kilińskiego 16 w Białymstoku”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2013, z. 19, s. 41–70.
- Zaborowski Piotr, „W obiektywie Bułhaka”, *Mówią Wieki*, 2016, nr 1, s. 6.
- Zachwatowicz Jan, „Program i zasady konserwacji zabytków”, *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*, 1946, nr 1–2, s. 48–52.
- Załęski Wojciech, „Losy unickiego ikonostasu z bazyliki p.w. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Supraślu” [w:] *Śladami unii brzeskiej*, red. Radosław Dobrowolski, Mariusz Zemło (Acta Collegii Suprasliensis, t. 10), Lublin–Supraśl: Wydawnictwo KUL, 2010, s. 587–610.
- Zeidler-Janiszewska Anna, „O tzw. zwrocie ikonycznym we współczesnej humanistyce. Kilka uwag wstępnych”, *Dyskurs*, 2006, nr 4, s. 151–159.
- Zeller-Narolewska Ewa, „Pałac Branickich w Białymstoku w XIX i XX wieku. Przemiany i problemy konserwatorskie”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2001, z. 7, s. 6–47.

WEBOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Internetowy System Aktów Prawnych – ISAP. Dz.U. 1922 nr 21 poz. 164. Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. (z późniejszymi zmianami) o państwowej służbie cywilnej. Access online [11.08.2021]: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19220210164>

OPRACOWANIA

- Alumnat*, <<https://www.wikiwand.com/pl/Alumnat>>. Access online [18.08.2021].
- Arch. Henryk Wasilewski*, In memoriam. Pamięci architektów polskich. Access online [19.08.2021]: <http://www.inmemoriam_wasilewski>.
- Arch. Ignacy Widawski*, In memoriam. Pamięci architektów polskich. Access online [19.08.2021]: <http://www.inmemoriam_widawski>.
- Arch. Karol Marek Aureliusz Jeziorański*, In memoriam. Pamięci architektów polskich. Access online [19.08.2021]: <<http://www.inmemoriam/Jezioranski>>.
- Arch. Zenon Filipczuk*, In memoriam. Pamięci architektów polskich. Access online [26.07.2021]: <http://www.inmemoriam_filipczuk>.
- Ceglarek Michał, *Śledziewski Piotr ks. mjr (1884–1950)*, Ordynariat Polowy w Polsce. Archiwum – strona internetowa. Access online [19.07.2021]: <<https://bit.ly/36P25I1>>.
- Cerkiew św. Apostoła Jana Teologa w Nowoberezowie*. Access online [18.08.2021]: <<https://www.wikiwand/Cerkiew>>.
- Cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy – Narewka*. Access online [18.08.2021]: <<http://www.ciekawepodlasie.pl/Cerkiew>>.
- Cerkiew św. Mikołaja w Narewce*. Access online [18.08.2021]: <<https://www.wikiwand.com/pl/Cerkiew>>.
- Jan Jaskanis*, <[wikiwand_Jaskanis](https://www.wikiwand/Jaskanis)>. Access online [26.07.2021].
- Katedra Trójcy Przenajświętszej w Drohiczynie*. Access online [19.08.2021]: <<https://www.wikiwand.com/pl/Katedra>>.
- Kościół Trójcy Świętej*, Drohiczyn.info_zabytki. Access online [19.08.2021]: <<https://www.drohiczyn.info/kosciol-trojcy-swietej>>.
- Kościół Wszystkich Świętych*, Drohiczyn.info_zabytki. Access online [19.08.2021]: <<https://www.drohiczyn/wszystkich-swietych/>>.

- Kościół Wszystkich Świętych w Drohiczynie*. Access online [16.08.2021]: <<https://www.wikiwand/wszystkich-swietych>>.
- Kotyńska-Stetkiewicz Joanna, *Synagoga w Orli*, OT NID w Białymstoku, 23.10.2014. Access online [18.08.2021]: <<https://zabytek.pl/pl/obiekty/orla-synagoga>>.
- Ksawery Piwocki, <wikiwand_Piwocki>. Access online [26.07.2021].
- Kułąk Aneta, *Kościół Benedyktynów pw. Wszystkich Świętych*, OT NID w Białymstoku, 26.11.2015. Access online [19.08.2021]: <<https://zabytek.pl/pl/kosciol-benedyktynow>>.
- Kułąk Aneta, *Kościół dominikański pw. Ofiarowania Najświętszej Maryi Panny. Różany-stok*, OT NID w Białymstoku, 4.07.2014. Access online [19.08.2021]: <<https://zabytek.pl/rozany-stok-kosciol>>.
- Kułąk Aneta, *Zespół klasztorny Jezuitów*, OT NID w Białymstoku, 26.11.2015. Access online [19.08.2021]: <<https://zabytek.pl/drohiczyn-zespol-klasztorny>>.
- Leonard Borkowicz, <wikiwand_Borkowicz>. Access online [10.08.2021].
- Narewka – cerkiew p.w. św. Mikołaja. Access online [18.08.2021]: <<https://bialowieza.travel/zobacz-koniecznosc/obiekty-sakralne/atrakcja/174>>.
- Pałac Branickich, <https://www.wikiwand.com/pl/Pa%C5%82ac_Branickich>. Access online [18.08.2021].
- Pałac gościnny Branickich, oprac. Grażyna Rogala, OT NID w Białymstoku, 10.12.2014. Access online [17.08.2021]: <<https://zabytek.pl/pl/obiekty/bialystok-palacyk-goscinnny-branickich>>.
- Parafia Przemienienia Pańskiego w Sokolanach. Access online [19.08.2021]: <https://www.wikiwand/Parafia_Przemienienia>.
- Park Branickich, <https://www.wikiwand.com/pl/Park_Branickich>. Access online [18.08.2021].
- (pio), „Miasto odzyskane z ruin”, poranny.pl, 27.05.2003. Access online [29.07.2021]: <<https://bit.ly/3AxcMWA>>.
- Ryżewski Grzegorz, *Cerkiew unicka, ob. kościół kat. pw. Opatrzności Bożej. Siderka*, OT NID w Białymstoku, 11.09.2014. Access online [19.08.2021]: <<https://zabytek.pl/siderka-cerkiew-unicka>>.
- Ryżewski Grzegorz, *Dwór. Łosośna Mała*, OT NID w Białymstoku, 26.11.2015. Access online [19.08.2021]: <<https://zabytek.pl/lososna-mala-dwor>>.
- Ryżewski Grzegorz, *Dzwonnica (obecnie kaplica pw. św. Mikołaja Cudotwórcy)*, OT NID w Białymstoku, 8.10.2014. Access online [18.08.2021]: <<https://zabytek.pl/pl/obiekty/kleszczele-dzwonnica>>.
- Ryżewski Grzegorz, *Pałac. Pawłowicze*, OT NID w Białymstoku, 28.08.2014. Access online [19.08.2021]: <<https://zabytek.pl/pawlowicze-palac>>.
- Saj Andrzej, *Zmienna wartość fotografii dokumentalnej*, Yumpu – publishing digital magazines worldwide. Access online [12.08.2021]: <<https://bit.ly/39pPNXF>>.
- Samusik Katarzyna, Samusik Jerzy, *Białystok – Pałac Hasbacha*, Dwory i pałace pogranicza – strona internetowa. Access online [18.08.2021]: <<http://dworypogranicza.pl/palac-hasbacha>>.
- Samusik Katarzyna, Samusik Jerzy, *Białystok – Pałac Lubomirskich*, Dwory i pałace pogranicza – strona internetowa. Access online [18.08.2021]: <<http://dworypogranicza.pl/palac-lubomirskich>>.

- Samusik Katarzyna, Samusik Jerzy, *Białystok – Pałac gościnny*, Dwory i pałace pogranicza – strona internetowa. Access online [18.08.2021]: <<http://dworypogranicza.pl/palacyk-goscinnny>>.
- Samusik Katarzyna, Samusik Jerzy, *Strabla*, Dwory i pałace pogranicza – strona internetowa. Access online [18.08.2021]: <<http://dworypogranicza.pl/strabla>>.
- Samusik Katarzyna, Samusik Jerzy, *Supraśl – Pałac Opatów*, Dwory i pałace pogranicza – strona internetowa. Access online [18.08.2021]: <<http://dworypogranicza.pl/palac-opatow>>.
- Sobór św. Mikołaja w Białymstoku*. Access online [18.08.2021]: <[wikiwand.com/pl/Sobor sw. Mikolaja](http://wikiwand.com/pl/Sobor-sw-Mikolaja)>.
- Stanisław Bukowski*, <[wikiwand_Bukowski](http://wikiwand.com/pl/Bukowski)>. Access online [26.07.2021].
- Stanisław Lorentz*, <[wikiwand_Lorentz](http://wikiwand.com/pl/Lorentz)>. Access online [26.07.2021].
- Synagoga w Orli*, <https://www.wikiwand.com/pl/Synagoga_w_Orli>. Access online [18.08.2021].
- Szukała Ilona, Szukała Marcin, Płóciennik Marcin, *Kościół drewniany w Polsce*. Access online [19.08.2021]: <<http://www.kosciolydrewniane.pl/noboberezowo>>.
- Witold Kieszkowski*, <ipsb_kieszkowski>. Access online [26.07.2021].
- Witold Kieszkowski*, <[wikiwand_Kieszkowski](http://wikiwand.com/pl/Kieszkowski)>. Access online [26.07.2021].
- Władysław Kowalski*, <[https://www.wikiwand_Kowalski-marszalek sejmu](https://www.wikiwand.com/pl/Kowalski-marszalek-sejmu)>. Access online [10.08.2021].
- Zespół kościoła misjonarzy pw. Wniebowzięcia NMP*, oprac. Grażyna Rogala, OT NID w Białymstoku. Access online [17.08.2021]: <<https://zabytek.pl/kosciol-misjonarzy>>.

INDEKS OSOBOWY

- Albrecht Jerzy 27
Aleksander I, car Rosji 190
- Babulewicz Ludmiła 36
Balul Marian 33, 44
Baranowska Zofia 214
Barrett Terry 15
Barthes Roland 17
Barzycka-Paździór Agata 15
Bay Karol Antoni 358
Berman Jakub 27
Białkowski Wacław 25, 37, 43
Bierut Bolesław, prezydent Polski 27
Bilmin Wiktor 381
Bilminowie, rodzina 381, 386
Boćkowski Daniel 25, 380
Boehm Gottfried 16
Bogunia-Borowska Małgorzata 17
Bończak-Kucharczyk Ewa 71
Borkowicz Leonard 36
Bouffal Dobrogost Kazimierz 381
Bouffal Zygmunt 381
Bouffalowie, rodzina 386
Brabander J. 191
Braniccy, rodzina 40, 64, 65, 70, 78–82, 91–93, 104, 189, 190, 191, 193, 194, 211–215, 219, 227–231, 253, 259, 281, 324, 353
Branicka Izabela z Poniatowskich (pani Krakowska) 26, 91, 113, 114, 120, 121, 123, 189, 190, 211, 213, 340
Branicki Jan Klemens 26, 91, 189, 190, 211–213, 284, 323
Bretfus Hiob 91
Brykowska Maria 379
Brysz, przedstawiciel BSRR 36
Brzostowski Stanisław 38
- Brzozowski S. 353
Bukowski Stanisław 26, 29, 38–40, 58, 92, 93, 211–214, 260, 353, 355, 384
Bułhak Jan 68, 69
- Ceglarek Michał 37, 69
Chilmon (Bieńkowska) Krystyna 61
Chodorowski Michał 20–24, 26, 27, 29
Chodyko Aleksander 214
Chojnacka Zofia 214
Choroszucha Antoni 214
Ciołek Gerard 191
Contesse Samuel 92
Curzon George Nathaniel 35
Cyrankiewicz Józef 27
Czapska Anna 55–57, 383, 384
Czechoński Marian 14
Czechowicz Szymon 92
Czerner Olgierd 38
- Dahlbergh Erik 16
Daszuta Elżbieta 61
Dąbrowicz Elżbieta 29
Dąbrowski Leszek 26
Dąbrowski Zbigniew 46
Deybel Jan Zygmunt 91, 92
Dobroński Adam 23
Dobrowolski Radosław 281
Dolistowska Małgorzata 23, 24, 212
Drobek Katarzyna 56
Dubowicz Aleksander 282
Dybowski Stefan 37, 38, 41, 42
Dzierżanowski T. 379
Dżugaszwili Iosif Wissarionowicz zob. Stalin Józef

- Ferenc Tomasz 12, 16
Filipczuk Zenon 49, 212, 215, 281, 282
Fontana Jakub 91, 92
Fontana Paweł 356
Forajter Waław 13
- Glinka Jan 26, 28, 59, 110, 112, 284
Gomułka Władysław 45
Górska Irena 56
Górska Iwona 325
Górski Waław 15
Grudziński J. 358
Gruszecki Antoni 382
Gutt Romuald 38
- Halpern Kopel 212
Hamann Christoph 13, 14
Hasbach Artur 260, 261
Hasbach Ewald 87, 259, 260, 261, 274–276
Hass Ludwik 212
Hedemann Oskar 12
Herliczka Antoni 92
Hessler Martina 13
Hoenigke Samuel Chrystian 212
Horodecki Julian 42
Hościłowicz Janina 18, 33–35, 38, 40, 41, 44, 46, 51, 55–58, 60–62, 67, 93, 190, 214, 215, 259, 276–278, 282, 284, 323, 354, 379, 380
- Iwaniuk Sławomir 36
- Jabłonowska Anna z Sapiehow 358
Jakutović Sabina 12
Jałbrzykowski Romuald 383
Jaskanis Danuta 61
Jaskanis Jan 40
Jedliński Jakub 15
Jeziorański Karol Marek Aureliusz 28
Jonkajtys-Luba Grażyna 38
Józefowicz Marian 41, 47
Julkowska Violetta Margaret 12
Jurewicz Cyprian 93, 281
Jurkowicz Małgorzata 14
- Kaja Józef 46
Kania Agnieszka 69
- Karwowska Halina 191
Kaźmierska Elżbieta 13
Kieszkowski Witold 34, 41
Klemm Jan Henryk 91, 94, 96, 101, 211, 323
Kluk Jan Krzysztof 355
Kluz L. 55
Koch Erich 260
Kochanowski Waław 47, 65, 66
Korn Konstanty 93
Kornecki M. 339
Kosmólska Hanna 353, 354
Kościałkowski Marian, Zyndram 58
Kotowicz-Borowy Irena 381
Kotyńska-Stetkiewicz Joanna 325
Kowalski Władysław 37
Kozłowska-Świątkowska Elżbieta 261
Królikowski Wojciech 56
Krupka Stanisław 37
Kruzensztern Aleksander 260
Krzywiec Mieczysław 29
Kucharczyk Krzysztof 274
Kuław Aneta 325, 355–357, 382, 385
Kuławowski Dominik 259
Kurz Iwona 15
Kurzeniecki Zygmunt 323
Kwasowski Jan 380
- Lage Edward 42
Lebiedzińska Ludmiła 47, 61, 64–66
Lewicki Jakub 34
Lorentz Stanisław 34
Lubomirscy, rodzina 259, 260, 264–273
Lukan (Marcus Annaeus Lucanus) 25
- Łopatecki Karol 16, 91, 190, 191
Łotysz Andrzej 15
- Magala Sławomir 12
Majcher Henryk 29
Majecki Henryk 212
Makarewicz Tadeusz 385
Maroszek Józef 71, 261, 281, 283
Marteau Louis 92
Mazur Adam 12
Michajłow, architekt 215
Mikulicz Tomasz 212

- Mironowicz Antoni 215, 281
 Mitchell Thomas William John 16
 Moćko Andrzej 212
 Mytych-Forajter Beata 13

 Neunhertz Georg Wilhelm 92
 Nieciecki Jan 92, 189, 191, 211

 Oborska Irena 40
 Oleksicki Antoni 18, 19, 34, 38, 44, 46, 57, 59,
 61, 62, 66, 68–72, 191
 Oleńska Anna 212

 Pac Ludwik 64, 65
 Pani Krakowska zob. Branicka Izabela z Po-
 niatowskich
 Pasko Artur 46
 Paszkowska Anna z Lisowskich 33
 Paszkowska Zofia z Tomiłowiczów 35
 Paszkowski Bronisław 33
 Paszkowski Michał 33
 Paszkowski Władysław, *passim*
 Pawluczuk Paweł 51, 54, 55
 Pietkiewicz Krzysztof 281
 Pięczykowski Konstanty 92, 104
 Piłaszewicz Zofia 61
 Piłsudski Józef 33
 Piwocki Ksawery 34
 Płóciennik Marcin 340
 Potemkowski Anatol 25, 26

 Rachetti Wincenty 355, 358
 Redler Jan Chryzostom 92, 189
 Rentz Michał Henryk 94, 96, 98, 99
 Ricaud de Tirregaille Pierre 92, 95
 Rogala Grażyna 211, 359
 Rouille André 12
 Rüdigerowa Zofia 260
 Rüdigerowie, rodzina 259
 Ruoff (Rouff) Jakub 354
 Rybiński Edward 29
 Ryżewski Grzegorz 325, 339, 381, 383, 385

 Sager, fotograf 105, 108, 111, 113, 114
 Saj Andrzej 12
 Samusik Jerzy 211, 260, 261, 283, 324
 Samusik Katarzyna 211, 260, 261, 283, 324
 Sapieha Kazimierz Leon 358
 Sapieha Lew 358
 Sempoliński Leonard 14
 Sękowski Jan 211
 Sidorek J. 379
 Siedlecki J. 55, 282
 Sikora Sławomir 12
 Skalimowski Andrzej 20, 26, 27, 29
 Sokołowska Jadwiga 35
 Solbut Edward 275
 Sontag Susan 12
 Soulages François 13
 Spychalski Marian 27
 Stadnicki Jerzy 38
 Stalin Józef (właśc. Iosif Wissarionowicz
 Dżugaszwili) 20
 Stalończyk Lucyna 61, 72
 Stanisław August, król Polski 381
 Starzeńscy, rodzina 323
 Starzeński August 324
 Starzeński Jan Klemens 323
 Starzeński Maciej Maurycy 323
 Starzeński Michał Hieronim 323
 Starzeński Wiktor Wacław 324
 Stoczkowski Franciszek 46
 Stolarczyk Stanisław 36
 Sytin Wsiewołod 381
 Szczygieł-Rogowska Jolanta 23, 24
 Szkiel Bronisława 36
 Szostak Bartosz 56
 Szot Adam 385
 Sztobryn R. 43
 Sztompka Piotr 17
 Szukała Ilona 340
 Szukała Marcin 340

 Śledziwski Piotr 35–37, 41, 47, 68, 92, 282
 Świdziński Michał 33

 Tłoczek Ignacy Felicjan 26, 27, 29
 Tomalska Joanna 23, 24
 Tomaszewicz Krystyna 60
 Tomkiewicz Władysław 37
 Trybulski Jerzy 214
 Trznadel Jacek 17

- Tylman z Gameron 91
- Vogt Antoni 92
- Wafflard T. 191, 358
- Walczak Wojciech 16, 190, 191
- Walentyłowicz Antoni 385
- Waleszkiewicz Arkadiusz 36
- Wasilewski Henryk 255
- Welzer Harald 16
- Wicher Sebastian 38–40, 283, 284, 355
- Widawski Ignacy 28
- Wiesiołowski, rodzina 92
- Wilczewski Waldemar Franciszek 385
- Wilk Henryk 66, 212
- Winiarski Stefan 60
- Wołowicz Paweł 381
- Wołowiczowie, rodzina 396
- Wróbel Wiesław 212–214
- Zabłudowski Dawid 214
- Zaborowski Piotr 69
- Zachert Wilhelm 283
- Zachwatowicz Jan 19, 55, 353
- Załęski Wojciech 281
- Zawistowski, rodzina 384, 409
- Zawistowski Ignacy 383
- Zbichorowski M. 324
- Zeidler-Janiszewska Anna 16
- Zeller-Narolewska Ewa 191
- Zemło Mariusz 281
- Zgliński Marcin 212, 323
- Zieliński Stefan 26, 27
- Zieliński Tadeusz 38

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Augustowski, Kanał 57, 64
Augustów 63
- Bęćkowo 60, 70
Biała, rzeka 24, 25, 29, 36, 38, 71, 258, 260
Białostoczczyzna 17, 19, 33, 37, 56, 61, 68, 69, 281, 323, 339, 353, 379, 382, 383, 385, 419
Białystok 12, 17–29, 35, 36, 38–42, 43, 45–47, 49–53, 55, 56, 58–61, 63, 65, 66, 70, 78–82, 87, 91, 92, 94, 189–191, 211–14, 216–218, 259, 261, 281, 282, 324, 325, 339, 353, 355, 357–359, 379, 381–383, 420
Bielsk Podlaski 357
Bojary, dzielnica Białegostoku 380
BSRR (Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka) 36
Bug, rzeka 35, 357
- Choroszcz 55, 60, 64, 70, 211
Cibory-Kołaczki 380
Ciechanowiec 70
- Dowspuda 57, 64, 420
Drohiczyn 55, 57, 58, 60, 70, 353–355, 357, 360
- Grodno 34
Grodzisk 340
- Jałówka 385
- Kalinówka Kościelna 60, 380
Kamianka 70
Kleszczele 339, 344
Knyszyn 91, 380
- Litwa 34, 35
Lublin 36
- Łomża 36, 40, 70
Łomżyńskie 420
Łosośna Mała 55, 380, 386
- Mielnik 55, 56, 60
- Narew, miasto 70
Narewka 340, 341
Niemcy 385
Nieśwież 357
Nowoberezowo 339, 340, 348
Nowogródzczyzna 34
- Orla 324, 326
Osowiec 86
- Paniewo, śluza 57
Pawłowicze 55, 60, 70, 379, 381, 396
Petersburg 190
Podlasie 91, 419
Polska 14, 15, 19, 25, 35, 59, 60, 215, 259
Prusy Wschodnie 260
- Rosja (Cesarstwo Rosyjskie, Imperium Rosyjskie) 33, 215, 259, 283, 385
Różanystok 55, 401
Rzeszów 29, 36
- Siderka 383, 384, 406, 409
Sidra 55, 384
Siemiatycze 18, 55, 57, 70, 357, 358, 369, 374
Smoleńsk 33
Sokolany 384, 385, 415, 419

- Sokółka 384
Strabla 70, 323, 336
Supraśl 40, 55, 60, 63, 64, 68, 70, 73–77, 281–283, 285
Supraśl, rzeka 282
Suwalszczyzna 420
Suwałki 57, 65, 83
Szczuczyn 55, 56, 64

Trechtymirow 283
Troki 34
Tybory 70
Tykocin 55–57, 60, 64, 70, 91, 283, 284, 314, 318

Warszawa 26, 27, 34, 38, 50, 51, 283, 379
Wąsosz 55, 56
Wersal 91
Wigry 55, 57, 64, 70, 84, 85, 419, 420
Wileńszczyzna 35
Wilno 19, 33–35, 37, 38, 44, 69, 91, 357
Wisła, rzeka 35
Wizna 68, 70
Wrocław 38

Zawady 380
ZSRS (Związek Socjalistycznych Republik
Sowieckich) 20, 35